

ॐ

मणिरत्नमाला.

वेदधर्मसभा

किंमत १ रुपया.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૩૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સિદ્ધિચંદ્રમાલા

વિષય ૮૪૫:૪

શ્રી

મણિરત્નમાલા.

ગુજરાતી ટીકાસાથે

તે તે અધિકારીવર્ગને ઉપયોગી થવા

છપાવી પ્રકરણ સુનાર,

વેદધર્મસભાની કાર્યભારમંડળી.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

આવૃત્તિ પાંચમી.

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૮૭.

ઇ. સ. ૧૮૩૧.

મૂલ્ય એક રૂપિયા.

ઘ્યાસાવટંકધર જાંબનરામ ત્રો
 મુદ્રાપયત્પ્રણયતઃ પ્રમુરારામનામા ।
 શ્રીવેદધર્મપરિષત્પરમાનુમત્યા
 સત્પુસ્તકં યદિદમસ્તુ મુદે વિદાં તત્ ॥

આ પુસ્તક અને તે શિવાય આ પુસ્તક પછવાડે લખેલાં
 છે તે સર્વે પુસ્તકો વેદધર્મસભાની ઓફિસમાં મળશે.

૧૬૧૩૪
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 અમદાવાદ
 ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

Printed by Gajanan Vishvanath Pathak at the
 Aditya Mudranalaya, Raikhad, Ahmedabad.

and

Published by Vishwanath Prabhuram Vaidya,
 18 Cathedral street, Bombay.

આ પુસ્તકસંબંધી તૃતીયાવૃત્તિની સૂચના.

આ મણિરત્નમાલા તુલસીદાસજીએ રચી છે. તેનું મણિરત્નમાલા નામ તેનો ગંભીર અર્થ વિચારતાં અને પ્રશ્નોત્તરની સંખ્યા જોતાં સાર્થક છે. આના મૂલ ૩૨ શ્લોકો છે. શ્લોકમાં બધાં થઇને એક સો પ્રશ્નોત્તર છે. તેનો ક્રમ ગુરુશિષ્યના પ્રશ્નોત્તરરૂપે છે. તેની ઉપર ગુજરાતમાં વસનારા કોઈ ઘરથી ઉદાસ થયેલા જગજીવન નામના પ્રાણજી સંવત ૧૬૭૨ માં ગુજરાતી ટીકા કરી છે.

આના શ્લોકો મૂલમાત્ર કોઈ કોઈએ છાપેલા હતા અને અમદાવાદમાં ઘણા વર્ષો પહેલાં સટીક પણ છપાઈ હતી. તે કેટલીક અશુદ્ધ અને અવ્યવસ્થિત હોવાથી, લખેલ પુસ્તકો શોધી કાઢી મેળવી તેમાં ચોખ્ખુ સુધારો વધારો કરી વેદધર્મસલાએ તેવા તેવા અધિકારિવર્ગને ઉપયોગી થવાસાડુ આર્યધર્મપ્રકાશ ચોપાનિયામાં થોડી થોડી છાપીને તે ઉપરથી પુસ્તકરૂપે સં. ૧૯૪૭ ના પોષ માસમાં બહાર પાડી હતી. તે પછી આ નવી આવૃત્તિ સુધારીને બહાર પાડવામાં આવી છે.

અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને પ્રયોજન એમ ચાર પ્રકારના અનુબંધ ગ્રંથમાં હોય તો તે પ્રશસ્ય ગણાય છે. તો આ મણિરત્નમાલામાં જેને પદસંપત્તિની ઈચ્છાપૂર્વક સંસારના વિષયો તરફ અત્યંત અરૂચિ થઈ હોય તેવો મુમુક્ષુ માણસ અધિકારી છે; હુઃખરૂપ શું છે અને સુખરૂપ

શું છે, નરતું શું છે અને સારું શું છે, તથા ખરું શું છે અને ખોટું શું છે તેના પ્રતિષ્ઠાદનપૂર્વક અનાત્મવસ્તુને ત્યાગ કરવાના અને આત્મવસ્તુને ગ્રહણ કરવાના અભિપ્રાયરૂપ વિષય છે; પરમ વૈરાગ્યપૂર્વક સદ્બોધની પ્રાપ્તિનું સાધન હોવાથી ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિની સાથે આનો સંબંધ છે; તથા યોગ્ય અધિકારીને લેખનો વિષય અંતઃકરણમાં સંતોષ ઉપજાવી દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક સદ્વિચારમાં દૃઢ નિશ્ચય કરાવે અને એવા અધિકારીનો ખીજને સત્સંગ તથા સદ્બોધની જગતમાં પ્રવૃત્તિ થાય એવું ઉત્તમ પ્રયોજન છે. આવા કારણથી આ મણિરત્નમાલા અતિ ઉપયોગી છે.

આમાં સમાયેલા વિષયમાંના એક ભાગ ઉપરથીજ કોઈ વાંચનારે અમુક જાતનો નિશ્ચય નહિ ખાંધી ખેસી તેમાંના સઘળા વિષય ઉપર નજર રાખી તેમાંથી તત્ત્વથી સારનું ગ્રહણ કરવું. આ ગ્રંથ વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને વધારે પ્રિયકર થઈ પડે તેવો છે અને તે શિવાય પણ તેમાં કેટલોક સારો બોધ સમાયેલો છે. રહી ગયેલી ભૂલચૂક સારગ્રાહી સુજનવર્ગ સુધારી લેશે. આશા રાખવામાં આવે છે કે તે અધિકારીવર્ગમાં માનપાત્ર થઈ પ્રકટ કરનારને સંતોષ આપશે.

કેશવલાલ હરિરામ,

આર્યધર્મપ્રકાશ તંત્રી.

મણિરત્ન-માલા.*

અપારસંસારસન્દ્રમધ્યે

।ને-જ્જતો મે શરણં કિમસ્તિ ।

‘ગુરો કૃપાલો કૃપયા વદૈત-

દ્વિશ્વેશપદ્મંહુજ્જદીર્ઘનૌકા ॥ ૧ ॥

આ મણિરત્નમાલા પ્રશ્નોત્તરના આકારમાં ગુથવામાં આવેલ છે, અને તેથી શિષ્યગુરુનો સંવાદ હોય તેવા ધાટનાં પ્રશ્નોત્તર છે. સંસારના તાપથી તપેલા મુમુક્ષુએ કોઇ મહાત્મા પુરુષને શરણે જઈ પોતાને તરવાનું સાધન પુછ્યું અને એક પ્રશ્નનો ઉત્તર થયા પછી બીજાં પ્રશ્નો પુછ્યાં તેમ તેમ ઉત્તર મળતો ગયો, એવો અહીં સંબંધ ધારવો. આવા પ્રકારની ઢપથી સાધારણ વાંચનાર સમજી શકે છે. આ ગ્રંથ જેને વૈરાગ્યની ભાવના થઈ હોય એવા મુમુક્ષુને વૈરાગ્ય-વૃદ્ધિમાટે ઉપયોગી છે.

૧ ‘ગુરોઃ કૃપાલોઃ’ એમ કોઇ કોઇ પાઠ બોલે છે. એ પ્રમાણેના પાઠમાં ગુરુ શબ્દ અને કૃપાલુ શબ્દ સંબોધનમાં છે તે મટી જઈને છટ્ટી વિભક્તિમા થાય છે તેથી આખા શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે.

પ્રશ્ન—અપાર સંસારરૂપ સમુદ્રમાં જુડતો એવો હું તેને શું શરણુ છે ?

ઉત્તર—કૃપાલુ ગુરુની કૃપાવડે વિશ્વેશ એટલે પરમેશ્વર અથવા બોધ આપનાર સદ્ગુરુના ચરણકમલરૂપ મોટું વહાણુ છે તે.

શિષ્ય પુછે છે કે—હે કૃપાલુ ગુરુ ! આ પાર ન આવે એવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં બુડતો એવો હું તેને શરણ શું છે, અર્થાત્ સંસારસમુદ્રથી પાર ઉતાર એવું શું સાધન છે ?

ગુરુ ઉત્તર આપે છે કે—વિશ્લેશના ચરણકમલરૂપ જે મોટું વહાણ છે તે તારું શરણ છે, અર્થાત્ તે તને સંસારસમુદ્રથી પાર ઉતારનાર છે.

ટીકા.

આ સંસારને સમુદ્રનું રૂપક આપેલું છે, તેનું કારણ એ કે સમુદ્રમાં પડેલો માણસ જેમ વહાણરૂપ સાધનવિના પાર ઉતરી ન શકતાં તેમાં ને તેમાં ભટક્યા કરે છે, તેમ સંસારમાં પડેલો જીવ પણ તરવાના સાધનરૂપ વહાણ ન મળવાથી ભટક્યા કરે છે. સંસાર એટલે વારંવાર જન્મવું અને મરવું એજ છે. જ્યાં સુધી ખરેખર શરણ મળ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તે જન્મ-મરણ મટતાં નથી. પાણીમાં પડેલો માણસ જેમ ગળકાં ખાધા કરે તેમ જીવ પણ જન્મ-મરણરૂપ ગળકાં ખાધા કરે છે.

આમ અર્થ બંધ બેસે છે, કેમકે દયાળુ ગુરુની કૃપાથી તેજ ગુરુનું શરણ મળે અને ઇશ્વર પણ ગુરુકૃપાવડેજ મળે. અર્થાત્ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ગુરુકૃપાથી ઓળખાય, તે વિના ઓળખાય નહિ. કેહેવત પણ છે કે ગુરુ વિના જ્ઞાન ન મળે. પણ આમ પાઠ થતાં વદ ક્રિયાપદના કર્તાનો અધ્યાહાર થઇ જાય છે, તેથી અહવું લાગે છે. તેમ પ્રશ્ન હોય ત્યાં સંબોધનની જરૂર પણ જણાય માટે પ્રત્યક્ષિત પાઠ છે તેજ યુક્ત ગણ્યો છે.

આ સંસારને અપાર કેહેવાનું કારણ એ કે તેનો પાર આવતોજ નથી, લાખો કે કરોડો જન્મ થઈ જાય તો પણ તેનો ક્યારે અંત આવે તે ખબર પડતી નથી. પાણીનો સમુદ્ર અપાર કેહેવાય છે; પરંતુ તેનો કોઈ દિવસ પણ પાર આવે, પણ સંસારસમુદ્રનો તો, જો કોઈ પણ શરણુ ન મળે તો કદિ પાર આવતોજ નથી. એ સંસાર, અર્થાત્ જન્મ-મરણ જે મટે નહિ એનું નામજ એમાં ઊડવું કેહેવાય, અને જન્મ-મરણ જેથી મટે તે તેમાંથી તારનાર શરણુ કેહેવાય. હવે એવું શરણુ શું છે એમ જો વિચારિયે તો વિશ્વેશના ચરણરૂપ જે વહાણ છે તેજ શરણુ છે. વિશ્વ એટલે જગત્, તેના જે ઈશ કેહેતાં નિયંતા તેનું નામ વિશ્વેશ કેહેવાય. એ વિશ્વેશ કેહેતાં જે પરમેશ્વર તેનાં જે ચરણુકમલ તેજ સંસારસાગર તરવાનું વહાણ છે, પરમેશ્વરનાં ચરણુકમલ એજ વહાણ સંસારથી તારનાર છે. તેમાં સમજવાનું એ છે કે પરમેશ્વરનું પૂજન-અર્ચન વિગેરે, તે પ્રસન્ન થાય એવાં સત્કર્મોથી વર્ણાશ્રમોના ધર્મ પાળતાં જે કાંઈ કરવું તે, એ ઈશ્વરને અર્પણ કરતાં તેને પરાયણ થવું. એમ ઈશ્વરમાં તત્પર થવાથી સંસાર તરાય છે, પરમેશ્વરના ચરણુકમલરૂપ વહાણ તરવાનું સાધન કેહેવાથી જેનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ ન થયાં હોય તેવા મંદ અધિકારીને પ્રતિમાદિક પૂજનથી પણ અભિષ્ટપ્રાપ્તિ થવાનાં ગર્ભિત હેતુ દર્શાવેલ છે. માટે મંદ અને ઉગ્ર, જે જેવો અધિકારી હોય તેણે તે પ્રમાણે ઈશ્વરની સેવા કરી તેમાં તટ્પ્રીત થઈને જન્મ-મરણરૂપ સંસારથી પાર ઉતરી જવું જોઈએ.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સહયમાત્મનિવેદનમ્ ॥

વિષ્ણુનું શ્રવણુ, કીર્તન, સ્મરણુ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસપણું, સખાપણું, અને આત્મનિવેદન.^૧

આ નવ પ્રકારની ભક્તિ જે લાખવામાં આવે છે તે પણ અધિકાર અથવા પાત્રની યોગ્યતા પ્રમાણે પરમેશ્વરનું આરાધન કરવાનુંજ સૂચવે છે.

ઈશ્વરના અવતારોમાં, તેને અલાવે પ્રતિમાદિકમાં અને પૂજ્ય પવિત્ર સંબંધોમાં પણ ઈશ્વરપણું માની આરાધન થઈ શકે છે. માત્ર તેમાં ખરો ભાવ અને ભક્તિ હોવાં જોઈએ. શ્રવણુ પોતાનાં માતા-પિતાનું પરમેશ્વરરૂપે આરાધન કરી ઉત્તમ ગતિ પામ્યો એમ જે શાસ્ત્ર કહે છે તે આપણે સાંભળ્યું છે. સાધ્વી સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રાણેશ્વર [પતિનું] પરમેશ્વરરૂપે આરાધન કરી પરમ ગતિને પોચેલ છે, તે પણ આપણે સાંભળીએ છિયે; પરંતુ આ સઘળા વ્યાવહારિક ધર્મો છે. એ ધર્મો પ્રમાણે ખરાખર વર્તીને પણ ઈશ્વરનું આરાધન સિદ્ધ કરવાનું રહે છે, તે કરવું જોઈએ. સાકાર-નિરાકાર વગેરે પક્ષ અંગીકાર કરવાનું પણ અધિકાર ઉપર રહે છે. કેમકે જેને જેવો અધિકાર હોય તેને તેવાજ અંકુર ઉઠે છે. ચરણકમલવાચક શબ્દ સાકારને લાગુ પડે છે. નિરાકાર પક્ષમાં તે માત્ર અલંકારિજ વાક્ય સમજી ઈશ્વરમાં એકાગ્ર થવું એજ છે. આ

૧ શરીરાદિ ઈશ્વરને અર્પણ કરી તેના પોષણ વિગેરેની ચિંતા નહિ કરવી તે આત્મનિવેદન કહેવાય.

ઠેકાણે ગુરુશિષ્યનો સંવાદ છે તે પક્ષમાં પરમાર્થ વિષયને અનુસરતો અને ચરણુકમલ શબ્દ સાર્થક થાય તેવો અર્થ અહીં આ પ્રમાણે છે કે:—

વ્યવહારમાં જેમ સાધવી સ્ત્રીઓને પતિ પરમેશ્વર છે, સત્પુત્રોને જેમ માતા-પિતા પરમેશ્વર છે, અનુચરોને જેમ ભત્તા પરમેશ્વર છે તેમ સારા શિષ્યને પોતાને સદ્-બોધ આપનાર ગુરુ પરમેશ્વર છે.

વિશ્વેશ એ જેમ પરમેશ્વરવાચક શબ્દ છે, તેમ ગુરુ-વાચક પણ છે. જે માણસ જપ-તપાદિક અને પ્રતિમા-પૂજનાદિક સાધનોવડે નિર્મલ અંતઃકરણનો થઈને મુમુક્ષુ [બંધનમુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળો] થયો હોય તેને માટે સાક્ષાત્ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુ છે, તેજ વિશ્વેશ છે. ગુરુગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “ નિશ્ચલ બ્રહ્મરૂપ અને સંસારથી તારનાર જે ગુરુ છે તે સાક્ષાત્ વિશ્વેશ્વર છે. ” આ વાત સત્ય છે. જે ભયથકી મુક્ત કરે તે પરમેશ્વર. ગુરુ સંસારનો ભય મટાડે છે તેટલા માટે તેને પરમેશ્વર કહ્યા. ઇન્દ્રિયો તથા મનને નિગ્રહ કરનાર સમદર્શી બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની શાંત-ભૂતિનાં ચરણુકમલમાં શરણે જનારના સંસારના સઘળા તાપ દૂર થાય છે અને પરબ્રહ્મરૂપ ધામને પહોંચાય છે, તેથી ફરીને જન્મ-મરણનો ફેરો રહેતો નથી. એટલામાટે જેને બંધનથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હોય તેણે તેવા મહા-ત્મા ગુરુને શરણે જઈને તેના ચરણારવિંદરૂપ વહાણથી આ અપાર સંસાર તરી જવો. જેઓ કૃપાવાળા હોય છે તેઓજ આવો ઉત્તમ માર્ગ બતાવે છે અને જેઓ નિર્મલ

અંતઃકરણ અવાથી મુમુક્ષુ થયા હોય છે તેઓજ તેવો માર્ગ
ગ્રહણ કરે છે. તેથી ગુરુને કૃપાહુ એટલે કૃપાવાળા એવું
વિશેષણ આપી શિષ્યે પોતાના ઉદ્ધારનું સાધન પૂછ્યું છે.

बद्धो हि को यो विषया-रागो

को वा विमुक्तो विषये विरक्तः ।

को वाऽस्ति घोरो नरकः स्वदेह-

स्तृष्णाक्षयः स्वर्गपदं किमस्ति ॥ ૨ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—બંધાણો કોણ કહેવાય ?

ગુરુ—વિષયોનેવિષે જે પ્રોતિવાલો તે.

શિષ્ય—વિમુક્ત કોણ કહેવાય ?

ગુરુ—વિષયોથી જે વેગલો રહે તે.

શિષ્ય—ઘોર નરક કયું કહેવાય ?

ગુરુ—પોતાનો દેહ છે તેજ ઘોર નરક છે.

શિષ્ય—સ્વર્ગપદ કયું કહેવાય ?

ગુરુ—તૃષ્ણાનો ક્ષય તેજ સ્વર્ગપદ.

ટીકા.

ઉપર 'વિષયોમાં પ્રીતિવાળો તે બંધાએલો કેહેવાય'
એમ કહ્યું તેથી વિષય એટલે શું તે જાણવાની જરૂર છે.
સાંભળવાના, સ્પર્શ કરવાના, જોવાના, ચાખવાના અને
સુંઘવાના અનેક પદાર્થો કે જે અંતઃકરણને ઇન્દ્રિયદ્વારા

મોહ કરે છે તે વિષયો કેહેવાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોનાં પાંચ નામ છે. એ પાંચ વિષયને ગ્રહણ કરનારી પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, તે જ્ઞાનેન્દ્રિય કેહેવાય છે. તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એવાં પાંચ નામ છે. શ્રોત્ર એટલે કાન, શબ્દ વિષયમાં આસક્ત થાય છે; ત્વક્ એટલે ત્વચા, સ્પર્શ વિષયમાં આસક્ત થાય છે; ચક્ષુ એટલે આંખ, રૂપ વિષયમાં આસક્ત થાય છે; જિહ્વા એટલે જીભ, રસ વિષયમાં આસક્ત થાય છે અને ઘ્રાણ એટલે નાસિકા, ગંધ વિષયમાં આસક્ત થાય છે. એમ એ પાંચેય વિષયમાં પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિય આસક્ત થવાથી અંતઃકરણને ક્ષોભ થતાં બંધન થાય છે. એટલા માટે એ બંધન કરનારા સંસારસંબંધી વિષયોથી દૂર રહેવું જોઈયે. મહાત્મા અષ્ટાવક પણ કહે છે કે:—

મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત ત્રિવિધયા વિષવચ્ચજ ।

હે ભાઈ, મુક્તિ મેળવવાની જો ઇચ્છા હોય તો વિષ કહેતાં ઝેરની પેઠે વિષયોને છોડી દે.

આ દૃષ્ટાંતમાં વિષયોને ઝેરની પેઠે સમજી તજવાનું સૂચવ્યું તે વથાર્થ છે. ઝેરનો નિશો જેમ માણસને ચિત્તભ્રમ કરી નાશ કરે છે તેમ વિષયોનો નિશો પણ ચિત્તને ભ્રમાવી નાશ કરે છે. ઝેરના નિશાથી ભમેલા ચિત્તમાં વિવેક રહેતો નથી, તેમ વિષયોના નિશાથી ભમેલા ચિત્તમાં પણ વિવેક રહેતો નથી, તેથી સાચું-નરતું કાંઈ સુઝતું નથી અને હું કોણ છું તે પણ સ્મરણ રહેતું નથી. માટે બંધન આપનારા વિષયો તજવા ચોખ્ખા છે. તજવા એટલે હાથમાં

કોઈ વસ્તુ હોય તે નાખી દઇએ તેમ નહિ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપઓળખી તેમાંથી આસક્તિ છોડી દેવી જોઇએ. જેમ કે:—

ઉપર જે પાંચ વિષયો કહ્યા તેમાં શબ્દ વિષય આકાશનો છે, આકાશમાંથી થાય છે અને આકાશના ભાગથી થયેલા કાન તેને સાંભળે છે; સ્પર્શ વિષય વાયુનો છે, વાયુમાંથી થાય છે અને વાયુના ભાગથી ત્વચા ઇન્દ્રિય તેને જાણે છે; રૂપ વિષય તેજનો છે, તેજમાંથી થાય છે અને તેજના ભાગથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેને જાણે છે; રસ વિષય જલનો છે, જલથકી થાય છે અને જલના ભાગની જિહ્વા ઇન્દ્રિય તેને જાણે છે; ગંધ વિષય પૃથ્વીનો છે, પૃથ્વીમાંથી થાય છે અને પૃથ્વીના ભાગની ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિય તેને જાણે છે.

આ પ્રમાણે બરાબર જે સમજાય તો પછી વિષય તબાવા કાંઈ કઠણ નથી. ‘એ વિષયો મારા છે અને હું તેનો ભોગવનાર છું’ એમ જ્યાંસુધી મમત્વ છે ત્યાંસુધીજ તે તબવા કઠણ પડે છે.

કદિ શંકા થાય કે વિષયો વગરનું મન રહી શકતું નથી, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે વિષય વગરનું મન થાય ત્યારેજ બંધન ટળે છે. પણ કદિ મનનો ચંચલ સ્વભાવ હોવાથી અને અધિકારી મંદ હોવાથી તે સ્થિર ન રહેતું હોય, તો તે તે વિષયોને સ્થલે બીજા બંધનથી મુક્ત થવામાં સહાયતા કરનારા ધર્મોની ક્યાં ખોટ છે? ઉપર અષ્ટાવક મહાત્માનું જે વચન છે તેજ વચનના ઉત્તરાર્ધમાં તેઓ ઉપદેશ કરે છે કે:—

સમાર્જવદયાતોષસત્યં પીયૂષવદ્ભજ ॥

ક્ષમા, ૧આર્જવ, દયા, સંતોષ અને સત્ય, એને અમૃતની પેઠે સેવન કર.

આ પ્રમાણે શબ્દાદિક વિષયોને બદલે આ પવિત્ર ગુણોમાં આસક્તિ કરવી એ અતિ ઉત્તમ છે, એ ગુણોને અમૃતની પેઠે સેવન કરવા કહ્યું તે યથાર્થ છે. અમૃત જેમ અજર અમર કરે છે તેમ આ પાંચ ગુણો પણ અજર અમર કરે છે. વ્યવહારમાં આવા ગુણથી કીર્તિ વિગેરે મળે છે અને પરમાર્થમાં એ ગુણો અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાનું એક લક્ષણ છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું એટલે પરમપદની પ્રાપ્તિ સુલભ છે કે જ્યાંથી કોઈ દિવસ પડવું પડતું નથી. આટલા માટે અમૃતને જેમ માણસ પ્રીતિથી સેવે તેમ ક્ષમા વિગેરેનું સેવન કરવું જોઈએ. એ ગુણો અતિશય કલ્યાણ કરનારા છે. આ પ્રમાણે ગુણોને ગ્રહણ કરી વિષયોમાંથી મમત્વ મેલી દેવું. શબ્દાદિક વિષયોને ગ્રહણ કરનારી ઇન્દ્રિયો જેમાંથી થાય છે તે પંચભૂતો આપણે નથી તો તે વિષયો તે આપણે ક્યાંથી હોઈએ કે તેનું ખોટું મમત્વ ધરિયે. મહાત્મા અષ્ટાવક કહે છે કે:—

ન પૃથ્વી ન જલં નાગ્નિર્ન વાયુર્ચૌર્ન વા ભવાન્ ।

एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥

તું પૃથ્વી નથી, જલ નથી, તેજ નથી, વાયુ નથી અને આકાશ પણ તું નથી. મુક્ત થવાને માટે એ સર્વનો સાક્ષી ચેતનરૂપ તું પોતાને જાણ.

આમ પાંચ ભૂત પણ આપણે નથી, પરંતુ તેથી જુદા

તેના સાક્ષી છિંચે ત્યારે તેથી થનારાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો તે આપણા શામાટે હોય કે જેના મમત્વથી બંધન થાય. આમ વિચાર કરીને વિષયો તણ શકાય છે.

કોઈને એમ શંકા થાય કે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને પરસ્પર સંબંધ છે માટે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કર્યાંવિના રહે નહિ. તેમજ “ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાણેષુ વર્તેતે” એ ભગવદ્ગીતાના વાક્યનો “ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં એટલે વિષયોમાં પ્રવર્તે છે” એમ અર્થ થાય છે તેનું કેમ ?

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે એ પદમાં ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયોમાંથી મમત્વ છોડી તેથી પૃથક્ પોતાનું શુદ્ધ રૂપ સમજવાનો અમૂલ્ય હેતુ રહ્યો છે, તે હેતુ શુદ્ધભાવથી સમજી લેવો જોઈએ. કેવલ શબ્દાર્થ ઉપર વળગી ન રહેવું. તેમ આગળપાછળનો સંબંધ તથા વાક્યનું તાત્પર્ય પણ વિચારવું જોઈએ. પરમાત્મા ભગવાન કદી અવળો ઉપદેશ આપે નહિ. તે શિવાય ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને સંબંધ છે તો સારા વિષયો કયાં થોડા છે ? જેમ કે શ્રવણ ઇન્દ્રિયનો શબ્દ વિષય છે તો ભગવદ્ભજન કે આત્મજ્ઞાનરૂપ કલ્યાણ કરનારા શબ્દો સાંભળે, ત્વચા ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શ વિષય છે તો તે ગંગા-જમના વિગેરે પવિત્ર તીર્થનાં જલનો સ્પર્શ કરે કે મહાત્માઓને મળે; ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો રૂપ વિષય છે તો પરમેશ્વરની પ્રતિમાઓનાં કે ભક્તિ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી સંપન્ન મહાત્માઓનાં દર્શન કરે; રસના ઇન્દ્રિયનો

૧ આ શ્લોક પાંચમા અધ્યાયમાં છે. પૂર્વાપર વાંચતાં તેનો ખરો હેતુ વધારે સ્પષ્ટ જણાશે.

રસ વિષય છે તો તે ભગવદ્ભજનરૂપ^૧ અમૃતરસનો સ્વાદ છે; અને દ્રાણ [નાસિકા] નો વિષય ગંધ છે તો તે પરમેશ્વરના નિર્માલ્ય વગેરેનો સુગંધ છે. આવી રીતે જે ઇન્દ્રિયોને ઉત્તમ વિષયોને માર્ગે પ્રવર્તાવે તેને બુદ્ધિવાળો બાણુવો, જેઓ મમત્વથી નહારા વિષયોમાં આસક્ત રહેનારા હોય છે તેઓ અહંકારના અંધાપાનેલીધે આ હિતકારક વ્રાતને સમજતા નથી.

જેમ ગધેડો ભૂકે તે શબ્દને શ્રવણ સાંભળે છે તેમ બીજા વિષયોનાં ગીત સાંભળે; જેમ ખાદ્યક છોકરું વિદ્યામાં પડે કે સર્પ, વિંછીને પકડે તે સમયે ત્વચા ઇન્દ્રિય સ્પર્શ વિષય ગ્રહણ કરે છે તેમ બીજા સુગંધી તેલ, સુગંધી મર્દન અને પુલની, માળા વિગેરે ગ્રહણ કરે,^૨ જેમ માર્ગમાં વિદ્યા વગેરે અપવિત્ર પદાર્થ પડ્યા હોય તેને અક્ષુ ઇન્દ્રિય બુવે તેમ બીજા કાંચન કામિની વિગેરે રૂપ-વિષયને બુવે; જેમ ઇન્દ્રવારણમાં કે કાગડા કુતરાની વિદ્યામાં કાંઈ પણ સ્વાદ હોવા છતાં તે ચાખવાની ઇચ્છા થતી નથી તેમ જિજ્ઞાસુ ઇન્દ્રિય બીજા રસરૂપ વિષયોને

૧ ભગવાનનું નામસ્મરણ પણ યસરૂપ છે. ભગવાન પોતે પણ કહે છે કે—“યજ્ઞાનાં જપચ્છોસ્મિ” યજ્ઞ સધળામાં જપયજ્ઞ હું છું.

૨ સર્વ વિષયો કરતાં સ્પર્શ વિષય વિશેષ બંધન આપનાર છે. તેમાં પણ સ્ત્રીઆદિ, જે સ્પર્શના વિષયો છે તે તો અત્યંત બંધન આપનાર છે. એને માટે જો કોઈ મોટી ભટ્ટીમાં સળગેલો દેવતા પડ્યો હોય, અથવા રસોઈ થઈ ગયા પછી ઘગધગતી બિની રાખ પડી હોય, કે કાંટા કાંકરાની પથારી પડી હોય તેમાં જો સુવાય તોજ સ્ત્રી વિગેરે સ્પર્શ કરવામાં બાધ નહિ.

ધ્વિષ્ટા વગર આખે; તથા જેમ ચિતા વગેરે અવિત્ર ધુમાડાનો નાસિકા ગંધ લે છે તેમ ખીજા સુગંધી પદાર્થનો ગંધ લે; તો એમાં બાધ નહિ, પણ એવી અનાસક્તિ કયાં રહે છે ! મનુષ્યોએ જેને નઠારા વિષયો માન્યા છે તે વિષયો ઇન્દ્રિયોની ધ્વિષ્ટા નહિ છતાં પણ ઇન્દ્રિયોથી અનુભવાઇ જાય છે તે બાધ કરતા નથી, તેમ જો મમત્વે સારા માનેલા છતાં અંતે બંધન આપનારા વિષયો ઇન્દ્રિયોથી અનુભવાય, તો તે બાધ કરે નહિ. એમાં સમજવાનું એ છે કે પહેલાં તો આ સારા ને આ નરતા એવી ભાવનાજ દુઃખરૂપ થઇ, તેમાં મમત્વ અને આસક્તિથી તે ભોગવાય છે એટલા માટેજ શબ્દાદિક વિષયો બંધન આપે છે. ગદ્યેડાનો શબ્દ સંભળાય એ વિગેરે ઉદાહરણો આપી બાધ નથી એમ કહ્યું તેનો સાર એ છે કે એમ થવું સંભવતું નથી, માટે વિષયો ભોગવવા એ બંધનરૂપજ છે; કેમકે તે આસક્તિને લીધે સાચા અને પોતાના માની ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

ઇન્દ્રિયો જાણનારાં છે પણ માનનારાં નથી. માનનારો તો જીવ છે, તેજ સાં-નરતું માની બેસે છે અને તેથીજ બંધન થાય છે. માટે વિષયોમાં જે સુખબુદ્ધિ છે તેને છોડી દઇને ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં જતાં રોકી રાખવાં. શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે:—

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યૈન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રાપ્નિશ્યત્ ॥

મુનિએ તે સર્વે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી લઇને મારે

પરાયણ થાવું. જેને ઇન્દ્રિયો વશ હોય તેની જ સ્થિર બુદ્ધિ કેહેવાય છે.

એટલા માટે સર્વ ઇન્દ્રિયવર્ગને વિષયોના ભોગમાંથી ખાછી વાળી ઇશ્વરમાં જોડી દેવી.

કોઇને શંકા થાય કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના સ્વાભાવિક ધર્મમાંથી પ્રીતિ કેમ છોડે? તો અહીં વિચારવાનું એ છે કે શ્રવણનો સાંભળવાનો ધર્મ છે તો નિંદા સાંભળે છે ત્યારે દુઃખ કેમ થાય છે? જો ત્વચાનો ધર્મ ટાકું-ઉનું અને કુણું-કઠણું જાણવાનો છે તો અગ્નિ અડી જવાથી વોયરે કેમ થાય છે? જો રૂપ જોવાનો ચક્ષુનો ધર્મ છે તો મડકાં વગેરેને દેખે ત્યારે નીચું કેમ જોઈ જાય છે? જો રસના ઇન્દ્રિયનો ધર્મ રસ ચાખવાનો છે તો કાકચિયા વિગેરે કડવા પદાર્થ કેમ ખાતી નથી અને કદી કડવું ઓષડ આખે તો મોઢું કેમ ખગડી જાય છે? જો ઘ્રાણ (નાસિકા) ઇન્દ્રિયનો ધર્મ સુંઘવાનો છે તો મલમૂત્રાદિકની નઠારી વાસ આવે ત્યારે નાક આડું લુગડું કેમ દેવું પડે છે? જો વાણીનો વિષય બોલવાનો છે તો જે પિતા હોય તેને પુત્ર કેમ નથી કહેતી? જો હાથનો વિષય લેવાનો છે તો ધાતુ આપીને ધૂળ કાં ન લે? જો પાદ [પગ]નો વિષય ચાલવાનો છે તો સારો માર્ગ મેલી કુવા ઉપર કે કાંટાની વાડ ઉપર કાં ન ચાલે? ^૧

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે સઘળી ઇન્દ્રિયો

૧ જ્ઞાનેન્દ્રિય પછી કર્મેન્દ્રિય વિષે કહે છે. ૨ બાકીની બે કર્મેન્દ્રિયનું પણ તેમજ સમજવું.

પોતપોતાના નિયમ પ્રમાણે વિષયો ગ્રહણ કરે ખરી; પરંતુ તે વિવેકથી યોગ્યાયોગ્ય વિચારીને કરે છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે વ્યવહારમાં વિચારીને ઇન્દ્રિયો વર્તે છે ત્યારે પરમાર્થ વિષયમાં પણ તેજ રીતે વિચારીને વર્તવી જોઈએ. અર્થાત્ વિવેકે કરી સાફ હોય તે ગ્રહણ કરવું અને નહાફ હોય તે છોડી દેવું. પરંતુ “ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં પ્રવર્તે છે” એવો ઉઘો અર્થ લઘલાગી અવળે માર્ગે ચડવું નહીં. ઇન્દ્રિયો મનને આધીન છે માટે વિવેકીએ મનમાં વિવેક રાખી તેને વિષયમાંથી અટકાવી સત્કર્મમાં જોડવી. તે વિષયમાં મહાત્મા અઘાવક કહે છે કે:—

મોક્ષો વૈષયૈરસ્યં વંધો વૈષયિકો રસઃ ।

एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ એ નાના પ્રકારના સંસારના જોગરૂપ વિષયોમાં વૈરસ્ય કેહેતાં દોષદષ્ટિથી અભાવ હોય તેનું નામ મોક્ષ કેહેવાય. અને તેજ વિષયોમાં પ્રીતિ હોય તે બંધ કેહેવાય. જાણવાનું પણ એટલુંજ છે, માટે ઇચ્છામાં આવે તેમ કરવું. અર્થાત્ જો બંધાવું હોય તો તેમાં પ્રીતિ રાખવી અને મુક્ત થવું હોય તો વૈરાગ્ય રાખવું.

ઇચ્છામાં આવે એમ કરવાનું ઉપર કહ્યું તેથી જોય માર્ગ સરખા છે એમ ન સમજવું. એ વચન તો બુદ્ધિની કસોટીને સાફ છે. કોઈ પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારને કોઈ માણસ જઈને કહે કે પૂર્વ દિશામાં પાવક બળે છે, ઉત્તર દિશામાં હિમ પડે છે, પશ્ચિમ દિશામાં ભૂત-પ્રેત વસે છે, દક્ષિણ દિશામાં રાક્ષસો રહે છે અને બાકીની

આર અંતર દિશામાં વાધ ચોર વગેરેનો ભય છે, માટે ગમે ત્યાં જાયો, તો તે માણસ કોઈ દિશામાં જઈ શકે નહિ. વિષયો બંધનકારક બતાવી મરણમાં આવે તેમ કરવાનું બતાવ્યું તો વિવેકી મુમુક્ષુ તે તરફ ભય નહિ, પરંતુ વિષયો તરફ વૈરાગ્ય રાખીને જ રહે.

વિષયોમાંથી આસક્તિ મેલવાનો સમય સાધનકાલ છે. સાધનકાલમાં જો વિષયો છૂટે છે તોજ જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન થયા પછી તે પાછા આવતાજ નથી. કોઈને શાસ્ત્ર વિગેરેનો બોધ થાય અને વિષયોનું સ્વરૂપ જાણી તેને છોડ્યા હોય તો પણ છાની રીતે કે બીજી રીતે ફરીને તેમાં આસક્ત થાય તો તે માણસ જાણતો હોય તો પણ કાંઈ જાણતો નથી. તે ઉપર કહ્યું છે કે:—

બુધ્વાપ્યત્યંતવૈરસ્યં યઃ પદાર્થેષુ દુર્મતિઃ ।

વધ્નાતિ ભાવનાં ભૂયો નરો નાસાં સ ગર્દભઃ ॥

વિષયોનું અત્યંત નિરસપાતું જાણ્યા છતાં પણ જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ફરીને આસક્ત થઈ પ્રીતિ બાંધે છે તે માણસ નહિ પણ ગધેડો સમજવો. અર્થાત્ સાધનકાલમાં વિષયોને તજીને અને શાસ્ત્રોના અર્થ સમજીને પછી જ્ઞાનકાલમાં ‘શું બાધ છે’ એમ ધારી વિષયોને વિષે પ્રીતિ કરે તો તે ગધેડો જેવોજ અર્થાત્ પશુની પેઠે અકલ વગરનો સમજવો અને તે કાંઈ સમજ્યોજ નથી, કેમકે સમજે એને એવો ભાવજ થવો સંભવે નહિ.

કોઈને એમ શંકા થાય કે જ્ઞાનીને કાંઈ હેય એટલે ત્યાગ કરવાનું અને ઉપાદેય એટલે શ્રદ્ધા કરવાનું નથી ત્યારે પછી તજવાનું શું રહ્યું ?—

પણ પેહેલાં તો આજ વિચારવાનું છે કે જ્યાંસુધી મનમાં કાંઈક પણ આદર અને વિષયોમાં કાંઈક પણ પ્રીતિ હોય ત્યાંસુધી એને જ્ઞાનજ શેનું થાય? ન થાય. જ્યારે સર્વ આદર અને વિષયોપરની પ્રીતિ સર્વ મટી જાય ત્યારેજ જ્ઞાન થાય છે. એવી રીતે તજવાનું તજી, લેવાનું જેણે લીધું હોય તેને પછી મેલવાલેવાનું રહેતું નથી. શરીર હોય ત્યાં સુધી અનાયાસે ખાવાપીવા વિગેરે વ્યવહાર કરે તો ભલે, પરંતુ કોઈપણ વિષયોપર આસક્તિ કે પ્રીતિ ખાંધે નહિ, કેમકે પ્રીતિ અથવા આસક્તિ છે એજ અંધનકારક છે.

‘વિષયથી વેગળો રહે તે મુક્ત કેહેવાય’ એમ આગળ કહ્યું છે તેમાં સમજવાનું બીજું એ છે કે આત્માનું સ્વરૂપ તો નિરંતર મુક્તજ છે; પરંતુ મનમાં વિષયોનો મેલ ચડી જાય તે ટળે એટલે અંધ મટી જાય છે. વિષયોનો મેલ લાગવાથી મુક્તસ્વરૂપ છતાં પણ અંધનપણું ભાસે છે. જેમ સોનાને માથે મેલ ચડી ગયો હોય તે મેલ ઉતારી નાંખવાથી જેવું શુદ્ધ હોય તેવું દેખાઈ રહે છે તેમ વિષયરૂપ મેલ ટાળવાથી આત્માનું જેવું શુદ્ધસ્વરૂપ હોય તેવું દેખાઈ રહે છે.

આગળ ‘પોતાનો દેહ એજ ઘોર નરક છે’ એમ કહ્યું છે તે ઉપર દૃષ્ટાંત એજ છે કે આળા ચામડાંનો કુડલો હોય તેમાં ઘી ખાંડ કે લોટ ભરી રાખ્યાં હોય તો તે એક વરસસુધી ખગડતાં નથી, પણ આ દેહમાં તો જે કાંઈ પદાર્થ નાંખીએ તે તેમાં પડતાંવેત તેનું નરક થઈ જાય છે માટે તે નરકની ખાણરૂપ છે. આ વિષે સુરેશ્વરાચાર્ય વાર્ત્તિકમાં લખે છે કે:—

પંચામૃતનો પ્રસાદ લઈને શૌચ જઈ આવે તેને વિષા

કેહેવામાં આવે છે, તેથી કોઈને કાંઈ દુઃખ લાગતું નથી, કારણ કે તેને વિષા અથવા નરક છે એમ જાણ્યું છે. આ દેહને તો ખરાસ કરતુરીના જેવો જાણવામાં આવે છે અને તેથી તેને કોઈ નરક કહે તો, જ્યાંસુધી ખરું જ્ઞાન નથી ત્યાંસુધી દુઃખ પણ લાગે છે; પરંતુ વિવેકબુદ્ધિથી જાણવું જોઈએ કે, જેમ ખાધેલાં નાનાપ્રકારનાં અન્નની વિષા થાય છે, તેમજ નાનાપ્રકારનાં અન્નનો દેહ થાય છે માટે જે અન્નથી વિષ્ટા થાય છે તે અન્નથી દેહ થાય છે, તેથી તે વિષા કરતાં પણ અધમ છે, તેથી ઘોર નરકરૂપ છે. જ્યારથી દેહ પેદા થાય ત્યારથી તે દેહે કરેલી વિષા ભેળી કરી રાખી હોય તો જેવડો દેહ છે તેવડું તેનું પુતળું થાય તેટલી થાય, એ માટે પણ તે ઘોર નરકરૂપ છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. નરકનાં દુઃખોમાં અને દેહનાં દુઃખોમાં કાંઈ ફેર નથી, તેથી પણ તે દેહ ઘોર નરકરૂપ છે.

આ વિચાર સમજ્યાવિના દેહમાં પોતાપણું માનીને જે દેહને દુઃખે દુઃખ માને, દેહને સુખે સુખ માને, દેહને કષ્ટે કષ્ટ માને, દેહને દુર્બલપણે દુર્બલપણું માને, દેહને કાળાપણે કાળાપણું માને, દેહને ગોરાપણે ગોરાપણું માને, દેહને રોગે પોતામાં રોગીપણું માને, દેહને બેહોરાપણે બેહોરાપણું માને, દેહ કાણો હોય તો પોતામાં 'કાણાપણું' માને, દેહની જીવાનીએ પોતાની જીવાની માને અને દેહનાં વૃદ્ધપણાથી પોતાનું વૃદ્ધપણું માને. તે નરકમાં પડેલો છે, એમ સમજવું. દેહાભિમાનીને દેહ નરકરૂપ થઈને બંધન આપે છે; પણ જેણે દેહાભિમાન તત્ત્વું છે તે તો જિવન્મુક્તજ છે. શ્રી અષ્ટાવક કહે છે કે:—

દેહાભિમાનપાશેન ચિરં વદ્ધોસિ પુત્રક ।

બોધોહં જ્ઞાનસ્વરૂપેન તં નિષ્કૃત્ય સુખી ભવ ॥

હે પુત્ર ! તું ઘણા કાલથી દેહાભિમાનના પાશથી બંધાયેલો છે. માટે એ ‘હું બંધાયેલો છું’ એવા દેહાભિમાનના પાશને ‘હું બાંધરૂપ છું’ એવા જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી કાપી નાખીને સુખી થા. અર્થાત્ દેહાભિમાન ટળ્યું કે મુક્ત જ છે.

વળી કહે છે કે:—

યદિ દેહં પૃથક્કૃત્ય ચિતિ વિશ્રામ્ય તિષ્ઠસિ ।

અધુનૈવ સુખી શાંતો વંધમુક્તો ભવિષ્યસિ ॥

જો દેહને પોતાથી જુદો કરીને અર્થાત્ આ મરણ-ધર્મવાળો દેહ હું નથી, પણ તેનો દ્રષ્ટા પ્રત્યગાત્મા હું છું, એમ જાણીશ અને ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માને વિષે વિશ્રામ કરીને રહીશ, તો તું હમણાજ સુખી, શાંત અને બંધથી મુક્ત થઈશ.

જે દેહ બંધનકારક છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે તો જુવો. એ દેહ માતાનું રુધિર અને પિતાનું વીર્ય, એ બે પદાર્થ ભેળા થઈને થાય છે. વિચારો કે એ બે પદાર્થ કેવા છે !! ઘણા દુર્ગંધી અને અપવિત્ર છે. વળી તેની રહેવાની જગા જુવો તો એક આળાં ચામડાંની કોથળી છે. તેમાં બીજી નાડિયોમાંથી ઝવે છે ને પછી તેમાં ભેળાં થઈને બહાર આવે છે. એ અપવિત્ર દુર્ગંધ પદાર્થથી થયેલો દેહ ત્વચા,^૧ રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક એ સાત ધાતુનો છે, એ પ્રત્યક્ષ જણાઈ રહે છે. એ સાત ધાતુ એવી છે કે તે બહાર નીકળ્યા પછી તેને અડિયે તો અલડાઈએ. શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીભગવાને ઉદ્ધવજીને વાત,

૧ વૈદક ગ્રંથમાં ત્વચાને બદલે રસ લખેલ છે.

પિત્ત, અને ઠંડ એ ત્રણ ધાતુ ઠહેલ છે, કે, જેને ત્રિદો-
ષના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે ત્રણ પદાર્થો
પણ કેવા મલીન છે ? તે કોઈથી અજાણ્યું નથી. ત્વક્,
રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ અને મજ્જા, એ મળીને ષટ્
કોશ કેહેવાય છે. એક નર્કનો કુંડ, ખીજો મૂત્રનો કુંડ,
ત્રીજો અગ્નિનો કુંડ, ચોથો લાળનો કુંડ, પાંચમો પીણા
પિત્તનો કુંડ, છઠ્ઠો લીટનો કુંડ, સાતમો પીયાનો કુંડ, એમ
આ દેહમાં સાત કુંડ નરકના છે. તેમજ તેમાં ૧૪૨૪
આદિક જંતુઓ છે. હવે વિચારો કે આવા દેહમાં શો
સાર છે ? વળી મોટું ઉત્તમ કેહેવાય છે પણ તેમાં જો
આંગળી ઘાલિયે તો અજિડી થાય છે, આંખને અડાડિયે
તો ચિપડાવાળી થાય છે અને નાકને અડાડિયે તો
લીટવાળી થાય છે.^૧ આ ઉપરથી પણ તે દેહ બહાર
કે માંડી ઉત્તમ નથી એમ પ્રત્યક્ષ જણાઈ રહે છે. પરશે-
વાથી નિરંતર ગંધાયા કરતો આ હાડકાં—ચામડાંનો દેહ
ચામડાંથી મઢાયેલો હોવાથી તેનીપર માખીઓ મણમણતી
નથી; બાકી તેમાં સારો પદાર્થ ક્યાં છે ? આ દેહના અભિ-
માનથી જે દેહમાં પોતાપણું માને છે—જેમ કે દેહ જન્મે
હોય તો પોતે જન્મે એમ માને છે, દેહ બુખ્યો હોય તો
પોતે બુખ્યો છું એમ માને છે, દેહના જન્મથી પોતાનો
જન્મ માને છે, અને દેહના મરણથી પોતાનું મરણ માને
છે, તે ઘોર નરકમાં પડ્યો છે એમ જાણવું. એવા દેહા-
ભિમાનીને ઘોર નારકી, અધમમાં અધમ, અને નિરંતર
ગંધાયેલો કેહેવો જોઈએ. દેહના અભિમાનનો પાશ ઘણો
જોરાવર છે, એનાથી જે અળગો રહે છે તેજ મુક્ત છે.

આ ઉપરથી પોતાનો દેહ છે એજ નરક છે એમ સિદ્ધ થયું. માટે વિવેકીએ અપવિત્ર દેહનું અભિમાન છોડી દેવું જોઈએ.

આગળ ‘તૃષ્ણાનો ક્ષય તે સ્વર્ગ’ એમ કહ્યું છે પણ વિચારિયે તો તે સ્વર્ગ કરતાં પણ વધી જાય છે. એવી એક કથા છે કે, પૂર્વે નહુશ નામનો એક રાજા સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે ત્યાંનો રાજા થયો, તોપણ તેની તૃષ્ણા ટળી નહિ તેથી ઇન્દ્રાણીને વરવાની ઇચ્છા કરી. ઇન્દ્રાણીપાસે જવાસારૂ બ્રાહ્મણો પાસે પાલખી ઉપડાવીને તેમાં બેઠો. માર્ગમાં ચાલતાં ઉતાવળ કરીને બ્રાહ્મણને પગનો અંગુઠો માર્યો તેથી બ્રાહ્મણે શાપ દીધો અને તે રાજા સર્પ થઈને પડ્યો. આ વાત ઉપરથી તૃષ્ણાનો ક્ષય તે સ્વર્ગ કરતાં અધિક જણાઈ રહે છે. કેમકે જો તૃષ્ણાનો ક્ષય થયો ન હોય તો સ્વર્ગમાંથી પણ પાછું પડવું પડે છે. જોણે તૃષ્ણાને જીતી તે ઇન્દ્ર કરતાં પણ મોટો સમજવો અને મુક્ત પણ તેનેજ સમજવો. એ વિષે કહ્યું છે કે:—

તૃષ્ણામાત્રાત્મકો વંધસ્તન્નાશો મોક્ષ ઉચ્યતે ।

વંધમોક્ષૌ ન વિદ્યેતે નિત્યમુક્તસ્ય ચાત્મનઃ ॥

આત્મા નિરંતર મુક્તજ છે. એને બંધ કે મોક્ષ કાંઈ છેજ નહિ. માત્ર તૃષ્ણારૂપ એક બંધન છે તેનો નાશ થાય એટલે મોક્ષ થયો કેહેવાય છે.

સંસારહત્ કસ્તુ નિજાત્મબોધઃ

કો મોક્ષહેતુઃ પ્રથિતઃ સ એવ ।

દ્વારં કિમેકં નરકસ્ય નારી

કા સ્વર્ગદા પ્રાણમૃતામર્હિંસા ॥ ૩ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—હે સ્વામિન્ ! સંસારને કોણ ટાળે છે ?

ગુરુ—નિજાત્મબોધ છે તે સંસારને ટાળે છે.

શિષ્ય—મોક્ષનો હેતુ કોણ ?

ગુરુ—તેજ પ્રસિદ્ધ બોધ મોક્ષનો હેતુ છે.

શિષ્ય—હે ગુરુ ! નરકનું વારણું શું છે ?

ગુરુ—સ્ત્રી છે તે એક નરકનું વારણું છે.

શિષ્ય—પ્રાણિયોને સ્વર્ગ આપનાર કોણ છે ?

ગુરુ—અર્હિંસા. (કોઈની મનવાણીઆદિથી હિંસા ન કરવી તે) સ્વર્ગને આપનાર છે.

ટીકા.

સંસાર એટલે પોતાનું મન સમજવું, કેમ કે મનથીજ સંસાર થાય છે. સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, સગાં, સંબંધી, એ જે બહાર દેખાય છે તે સંસાર ન સમજવો. જે કાંઈ બહાર દેખવામાં આવે છે તેને ટાળવાં સહેલાં છે, પણ પ્રથમ તે મનમાંથી ટાળવાં કઠણ છે અને એટલામાટે મનને સંસારરૂપ બાણવું તે મિથ્યા નથી. માણસ ગમેતેવી સુખની અવસ્થામાં

દેહનો ત્યાગ કરે, પરંતુ તેને મનમાંથી સંસાર ગયાવિના મોક્ષ થતો નથી. કદિ કોઈ મનમાંથી સંસાર ગયાવિના વેશ ધારણ કરે તો તેથી શું થયું ? જ્યાંસુધી મનમાંથી સંસાર ન જાય ત્યાંસુધી મોક્ષ કેમ થાય ? જ્યાંસુધી મનમાંથી ન જાય ત્યાંસુધી સાધુ-સંન્યાસી આદિના વેશ લેવા એ પણ સંસારજ છે, કેમ કે સાધુ થઈને સંપ્રદાય કાઢે અને સંન્યાસી થઈને પણ સંપ્રદાય બાંધે ત્યારે એ સંસાર નહિ ત્યારે શું કહેવાય ? જ્યારે ભોખ લેવો ત્યારે એવા વાડા બાંધવાનું શું કામ ? પણ અંતરમાંથી સંસાર ન ગયો હોય એટલે કેમ રહેવાય ? એવા વેશ ધરનારાઓ કયાંઈ મળી જાય તો વિષયભોગ ભોગવવાને પણ મંડી જાય છે. જે મનમાંથી સંસાર ટાળ્યો હોય તો આમ કોઈ દિવસ પણ થાય નહિ. જે છે તે મનન! સંસારની વાત છે માટે મનમાંથી ટળ્યાવિના જે સાધુ-સંન્યાસીના વેશ લે છે તે શૈરવ નરકમાં પડે છે. આવી રીતે મનમાંથી ન ટળવાનેહીધે તે તે વિષયો કે પદાર્થોમાં મન લાગી રહે અને ‘આ માંડે હું ભોગવું’ એમ રહ્યા કરે તેનું નામજ વાસના છે. આવી વાસના હોય ત્યાંસુધી સંસાર મટતો નથી માટે તેને ટાળવી જોઈએ. અધાવક કહે છે કે:—

વાસના એવ સંસાર ઇતિ સર્વા વિમુચ્ચ તાઃ ।

તત્ત્યાગો વાસનાત્યાગાત્સ્થિતિગ્ચ યથા તથા ॥

વાસનાઓ છે તેજ સંસાર છે એમ જાણી તે વાસનાઓને છોડી દેવી. વાસના ગઈ એટલે સંસાર^૧ ગયોજ છે પછી શરીરની સ્થિતિ જેમ થવી હશે તેમ થશે.

૧ સંસાર એટલે સર્વ દશ્મજાલ એમ અહીં સમજવું.

તે વિષે એક દૃષ્ટાંત છે કે:—

કોઈ એક વટેમાર્ગુ માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હશે તેને ઉનાળાના દિવસો હોવાથી અને ખપોર થઈ જવાથી તરશ લાગી. ઉનાળાના દિવસોમાં સૂર્ય ઘણો તપે છે અને પૃથ્વી તપે છે ત્યારે છેટે પાણી ભર્યું હોય એમ લાગે છે, પણ તે પાણી હોતું નથી; પરંતુ કેવલ સૂર્યનાં કિરણોની ગરમી હોય છે. તેને ઝાંઝવાનાં પાણી કહે છે. એ વાતની પેલા વટેમાર્ગુને ખબર નહિ તેથી તે ઝાંઝવાનાં પાણી જોઈ રાજ થઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘આ છેટે ભરેલું સરોવર દેખાય છે તેની પાસે જઈને તરશ મટાડીશ, લુગડાં ધોઈને સાફ કરીશ અને થાક ઉતારીશ તથા કોઈ ત્યાં વટેમાર્ગુ હશે તો તેનો સાથ થશે.’ આમ વિચાર કરતાં તે વટેમાર્ગુ પાણીની આશાએ ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો જતો હતો; પરંતુ પાણી પાસે કેમેય આવતું નહોતું. ક્યાંથી આવે? પાણી હોય તો પાસે આવે. એટલામાં કોઈ બીજો વટેમાર્ગુ તેને સામો મળ્યો. તેણે પૂછ્યું કે ‘હે ભાઈ! તમે શો વિચાર કરતા આવો છો અને મનમાં શું મલકાતા આવો છો?’ ત્યારે પેહેલા વટેમાર્ગુએ જવાબ આપ્યો કે ‘આ રણવગડામાં પરમેશ્વરે કૃપા કરીને આ પાણીનું સરોવર દેખાડ્યું તેથી રાજ થઈને મલકાઉં છું.’ આ વચન સાંભળીને જે સામો મળ્યો હતો તેણે માથું ધુણાવ્યું. ત્યાં પેહેલા વટેમાર્ગુએ પૂછ્યું કે ‘ભાઈ તમે માથું કેમ ધુણાવ્યું?’ ત્યારે બીજા વટેમાર્ગુએ જવાબ દીધો કે ભાઈ! તમારે ડહાપણ જોઈને મેં માથું ધુણાવ્યું, કેમકે એ ઝાંઝવાનાં પાણીને

ખરૂં પાણી માનીને તમે આવો સંકલ્પ કરો છો માટે મને તો મૂર્ખ લાગે છે. એ પાણી માત્ર દેખવાનું છે પણ છેવટ તે ખરૂં પાણી નથી, અને એથી તમારૂં કામ સરવાનું નથી.

બીજા વટેમાર્ગુએ આમ સમજાવ્યાથી તેણે જે કહ્યું તે સાંભળી, વિચારી અને નિશ્ચય કરી જોતાં તેને જણાયું કે ઝાંઝવાનું પાણી દેખવામાત્રજ છે ને ખોટું છે પણ જ્યાંસુધી સુરજનો તાપ છે ત્યાંસુધી તે જેવું છે તેવું ને તેવું દેખાશે.

ધરખાર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ભારે ભોગ એ સર્વ પોતાનાં માની “પુત્ર થશે તે મારૂં નામ રાખશે, આ ધનવડે એ પુત્રને પરણાવીશ, એ પુત્ર કાશીએ જઈને અને ગયામાં જઈને મારૂં શ્રાદ્ધ કરશે અને યજ્ઞ કરશે તેથી હું સ્વર્ગમાં જઈશ” એ આદિ જે અનેક સંકલ્પ કરે છે, તે સંસારના અંધનને પામે છે. ચોરાશી લાખ અવતારમાં જન્મવું અને મરવું એ સંસાર કેહેવાય. તે સંસાર ઉપર કહ્યા એવા સંકલ્પોથી અને વાસનાથી થાય છે કે જે નિજાત્મબોધ થયા વિના મટતો નથી. જેને નિજાત્મબોધ-પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન-નથી તેને સંસાર અંધન કરે છે. નિજાત્મબોધ હોય તો સંસાર અંધન કરતો નથી. આર્ય^૧ સાધનથી સંપન્ન

૧ વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસંપત્તિ અને ભોક્ષેચ્છા, ખરાખોટાની સમજણ તે વિવેક. જગતના વિષયભોગમાં દોષદષ્ટિ તથા અનાસક્તિ તે વૈરાગ્ય, શમ એટલે મનનો નિગ્રહ. દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ઉપરતિ એટલે વિષયોથી નિવૃત્તિ, શ્રદ્ધા એટલે ગુરુ-શાસ્ત્રના વચન ઉપર વિશ્વાસ, તિતિક્ષા એટલે અખ-દુઃખનું સહન કરવું તે અને સમાધાન એટલે લક્ષ્યમાં ચિત્તની એકાગ્રતા. એ છનું નામ પદ્મસંપત્તિ-કહેવાય. સંસારમાંથી છુટવાની ઇચ્છા તે ભોક્ષેચ્છા.

થઈને ગુરુને શરણુ જવું, તે સમયે જે મહાવાક્યનો ગુરુ ઉપદેશ કરે અને તેથી જે જ્ઞાન [પોતાના સ્વરૂપનો ઓધ] થાય તે નિજાત્મઓધ કેહેવાય. માટે જે જન્મ-મરણરૂપ સંસારનું બંધન ટાળવા માટે નિજાત્મઓધ થવાવાસ્તે નિરંતર પ્રયત્ન રાખવો જોઈએ.

‘ ઓધ એજ મોક્ષનો હેતુ છે ’ એમ આગળ કહ્યું છે તે વિષે એટલું સમજવાનું છે કે ગુરુએ પ્રથમ જે તત્ત્વ, ત્વમ્, અસિ, એ ત્રિપદનો ઉપદેશ કર્યો હોય તે ત્રિપદનો વાચ્યાર્થ તથા લક્ષ્યાર્થ સારી રીતે જાણીને અને તત્પદ તથા ત્વમ્પદ એ બે પદનો વાચ્યાર્થ પડતો મેલીને અને તેના લક્ષ્યાર્થને એક કરીને પોતાનું સ્વરૂપ જાણવું. જેને તે સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે સદ્ગુરુને શરણુ જવું જોઈએ. ગુરુને શરણુ જાય તો ઓધ થાય અને ઓધ થાય ત્યારેજ મોક્ષ થાય છે, કે જેને લીધે કરીને જન્મ-મરણરૂપ સંસારનું બંધન થતું નથી.

‘ નારી છે તેજ એક નરકનું દ્વાર છે ’ એમ કહ્યું છે તે વિષે જાણવાનું એ છે કે જેમ કોઈ કિલ્લો હોય તેમાં પેસવાનું તથા નીકળવાનું એકજ બારણું હોય અને તેજ બારણામાંથી પેસાય તથા નીકળાય, બીજે ક્યાંયથી પેસાય કે નીકળાય નહિ; તેમ નરકમાં જવાનું બારણું એક નારીજ છે અને નીકળવાનું બારણું પણ એ એક નારી જ છે. સ્ત્રીનો સંગ કરવો તે નરક છે, અને સંગ ન કરવો તે નરકમાંથી નીકળવું છે. સ્ત્રીનો સંગ હોય ત્યાંસુધી નરક ટળે એમ કોઈ દિવસ પણ સમજવું નહિ અને એટલા માટે જ નર-

કનું દ્વાર ખીન્નું કાંઈ નથી પણ નારીજ છે. એ વિષે કહ્યું છે કે:—‘ જેમ મહિરા પીવામાં મોટું પાપ છે તેમજ નારીનો સંગ કરવામાં પણ મોટું પાપ છે ’ માટે તે મહીરાના પાનની પેઠે સ્ત્રીસંગનો ત્યાગ કરવો જેથી નરકમાં પડવું ન પડે.^૧

કોઈને એમ શંકા થાય કે સ્ત્રીનેવિષે એટલો બધો દોષ દેખાડ્યો ત્યારે જે પુરુષો પરણતા નહિ હોય તેને નરક હશે કે નહિ? આ ઉપર સમાધાન એ છે કે, એવા પુરુષોને તો વળી ઘોર નરકમાં પડવું પડે છે; કેમ કે એના મનમાં નિરંતર પરણવાના વિચારોજ રહ્યા કરે છે. આરે કોરે પરસ્ત્રીઓને તાકતા ફર્યા કરે છે માટે તે અઘોર નારકી છે. પરણેલા પુરુષને તો પોતાની પરણેલી સ્ત્રીમાં આસક્તિ તણ એટલે નરક ટળે છે. ત્યારપછી માત્ર મોક્ષનું સાધન સાધી મુક્ત થવાનું બાકી રહે છે. પણ જેઓ કુંવારા છે તેને તો તે ઘણું કઠણ છે. માટે સંસારમાં આસક્તિવાળા હોય તેણે ન પરણવામાં પ્રીતિ ન કરવી તેમ પરણેલી સ્ત્રીને તજવી પણ નહિ. ખરો ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ત્યારે કેહેવાય કે જ્યારે મનમાં ને બહાર થાય. મનમાં ઈચ્છા હોય ને ઉપરથી તજવું એમાં તો ઉલટો વધારે દોષ

૧ ગૃહસ્થાશ્રમના અધિકારવાળાને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા અને તે અશ્રમમાં રહિ અનેક ધર્મકાર્ય કરવામાં વેદોક્ત રીતિપ્રમાણે પાણિ-ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રકરણને આધ આપવાનો અર્થિ હેતુ નથી. પણ એમાં પણ અનુક્રમે આસક્તિરહિત થવાની અને પશુવત વિહારથી રહિત રહેવાની તો બહુજ જરૂર છે. એ વાત અધિકાર-વગર સમજાય તેવી નથી.

છે. અને આમ જ્યાંસુધી મનમાંથી આસક્તિ જાય નહિ. ત્યાંસુધી નારી છે તે નરકનું દ્વાર છે એ સિદ્ધ થયું^૧ માટે. સદાંશ એ કે નરકમાં નહિ જવા માટે મનથી તેનો ત્યાગ કરવો.

‘ અહિંસા છે તે સ્વર્ગ આપનારી છે ’ એમ આગળ લખ્યું છે. એ વિષે એમ સમજવું કે સર્વ પ્રાણિયો ઉપર મનમાંથી સમભાવ રાખવો તે અહિંસા કેહેવાય અને વિષમભાવ રાખવો તે હિંસા કેહેવાય. જે ખીજા પ્રાણિયોનો અને પોતાનો આત્મા એક છે એમ અનુભવ કર્યો હોય તો સર્વ પ્રાણિયો ઉપર સમભાવ [સમાનપણું] રહે છે. અને આત્મા એક છે એમ અનુભવ થતાં સમભાવ થયો કે સ્વર્ગ એની આગળ કાંઈ ગણતીમાં નથી. ‘ આત્મવત્સર્વભૂતેષુ ’ એવાં વાક્યોથી શાસ્ત્રો નિરંતર સર્વમાં સમભાવ રાખવાનીજ આજ્ઞા કરે છે અને તેથી કરી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે અહિંસા સ્વર્ગને આપનારી છે એમ કહ્યું. સ્વર્ગની કામના માટે યજ્ઞમાં જે પશુની હિંસાર કરાય છે તે પશુ યજ્ઞ કરનારની પેહેલાં સ્વર્ગમાં પહોંચી જાય છે અને પાછળથી યજ્ઞનો કરનાર સ્વર્ગમાં જાય છે. ત્યાં ગયા પછી તે પશુને અને યજ્ઞ કરનારને યુદ્ધ થાય છે અને છેવટ ઘણાં દુઃખે થોડુંઘણું સુખ ભોગવી પશુની હિંસા કરનાર પુરુષ પાછો ચોરાશી લાખ જન્મ-મરણના ફેરામાં પડે છે

૧ પુરુષને અધિકૃત કરી સર્વ લખવામાં આવે છે; પરંતુ સ્ત્રીના સંબંધમાં પણ એજ રીતે સર્વ સ્થલે સમજવાનું છે.

૨ વધ.

કહ્યું છે કે ‘ ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકં વિશતિ ’ [પુણ્ય ક્ષીણ થાય એટલે મૃત્યુલોકમાં પડે છે.] માટે કોઈ પણ પ્રાણીની કાચિક, વાચિક અને માનસિક હિંસા ન કરવી, તેનું નામ અહિંસા અને એજ અહિંસા સ્વર્ગને આપે છે.

શેતે સુખં કસ્તુ સમાધિનિષ્ઠો
જાગર્તિ કો વા સદસદ્વિવેકી ।
કે શત્રવઃ સંતિ નિજેન્દ્રિયાણિ
તાન્યેવ મિત્રાણિ જિતાનિ કાનિ ॥૪॥

અર્થ.

શિષ્ય—હે સ્વામિન્ ! સુખે કોણ સુવે છે ?

ગુરુ—જે સમાધિનિષ્ઠ એટલે સમાધિમાં નિષ્ઠાવાળો છે તે સુવે છે.

શિષ્ય—જાગતો કોણ છે ?

ગુરુ—જે સદસત્વિવેકો એટલે સ્વર્ગ-સ્વોટાંને જાણનાર છે તે જાગતો છે.

શિષ્ય—શત્રુ કોણ છે ?

ગુરુ—જે પોતાની इन्द्रियो છે તેજ શત્રુ છે.

શિષ્ય—મિત્ર કોણ છે ?

ગુરુ—इन्द्रियो જીતાયાં એટલે તેજ મિત્ર છે.

ટીકા.

સમાધિનિષ્ઠ હોય તે સુખે સુવે છે. સમાધિની સ્થિતિ-

માં રહેલો હોય તે સમાધિનિષ્ઠ કેહેવાય છે. એ સમાધિ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારની છે. સવિકલ્પ સમાધિના દશ્યાનુવિદ્ધ અને શબ્દાનુવિદ્ધ એવા બે લેદ છે. કામ-સંકલ્પાદિક સર્વ દશ્ય અને હું તેનો દષ્ટા છું એવું અનુસંધાન રહે તે દશ્યાનુવિદ્ધ કેહેવાય. અને હું અસંગ સત્ ચૈતન્ય આનંદ સ્વયંપ્રકાશ છું એવું અનુસંધાન રહે તે શબ્દાનુવિદ્ધ કેહેવાય. આ દશ્યાનુવિદ્ધ અને શબ્દાનુવિદ્ધ એ બે લેદવાળા સવિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ રહેતાં રહેતાં કામસંકલ્પાદિક દશ્ય વૃત્તિઓનું અને હું અસંગ છું એવા શબ્દોનું અનુસંધાન ટળી જઈ કશું પણ સ્પુરણ રહે નહિ અને બ્રહ્માત્મકવૃત્તિ થઈ જાય તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કેહેવાય. એવિષે પંચદશીમાં કહ્યું છે કે:—

ધ્યાતૃધ્યાને પરિત્યજ્ય ક્રમાદ્યેયૈકગોચરમ્ ।

નિવાતદીપવચ્ચિત્તં સમાધિરભિધીયતે ॥

ધ્યાતા અને ધ્યાન, એ બેયનો ત્યાગ કરી એક ધ્યેય [ધ્યાન કરવાની વસ્તુ] ને આકારે ચિત્ત થઈ જઈ, વાયુ-વગરના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે નિશ્ચલ થઈ રહે તે, સમાધિ કેહેવાય છે.

આ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સવિકલ્પ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને મહાસુખરૂપ છે. મુમુક્ષુલોકે શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનના દૃઢ અભ્યાસથી તે સમાધિની સ્થિતિમાં સ્થિર રહે છે. આવા અભ્યાસિયોને ધન્ય છે અને તેઓજ સૂખમાં સૂતેલા સમજવા. નિર્વિકલ્પ સમાધિનાં અપરોક્ષાનુભૂતિમાં પંદર અંગો કહેલાં છે. એમાં સમાધિ છેવટનું અંગ છે. એ પંદર અંગ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે સમજવાં.

યમો હિ નિયમસ્ત્યાગો મૌનં દેશશ્ચ કાલતા ।

આસનં મૂલબંધશ્ચ દેહસામ્યં ચ દૃક્સ્થિતિઃ ॥

પ્રાણસંયમનં ચૈવ પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા ।

આત્મધ્યાનં સમાધિશ્ચ પ્રોક્તાન્યંગાનિ વૈ ક્રમાત્ ॥

યમ, નિયમ, ત્યાગ, મૌન, દેશ, કાલ, આસન, મૂલબંધ, દેહસામ્ય, દૃક્સ્થિતિ, પ્રાણસંયમન, પ્રત્યાહાર, ધારણા, આત્મધ્યાન અને સમાધિ, એ પંદર અંગો કહેલાં છે.^૧

આ પંદર અંગોનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે સમજવું.—

૧ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનાં યોગમાં આઠ અંગો કહેલાં છે. જેવાં કે:—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ.

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી તે, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ ન કરવો તે યમ કહેવાય. ૨ પવિત્રપાણું, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરનું આરાધન એ નિયમ કહેવાય. ૩ પદાસન, ભદ્રાસન વગેરે જાતનાં આસનોને આસન કહેવાય. ૪ પૂરક, કુંભક અને રેચકની રીતિથી પ્રાણને રોકવા તે પ્રાણાયામ કહેવાય. ૫ વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોને ન જવા દેવાં તે પ્રત્યાહાર કહેવાય. ૬ આત્મતત્ત્વમાં વૃત્તિ બાંધવી તે ધ્યાન કહેવાય. ૭ બીજો અંતરાય ન નડે એવી રીતે વૃત્તિ તે ને તે દેશમાં રહે તે ધારણા કહેવાય. ૮ તે ને તે દેશમાં વૃત્તિ એકાગ્ર થઈ રહે એનું નામ સમાધિ કહેવાય.

આ સમાધિ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારનો છે. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનું જ્ઞાન રહે તે સવિકલ્પ, અને તે ત્રિપુટીનું જ્ઞાન ન રહે તે નિર્વિકલ્પ. સવિકલ્પના દૃઢ અભ્યાસ પછી નિર્વિકલ્પ થાય, માટે સવિકલ્પ સમાધિ નિર્વિકલ્પનું અંગ છે.

સર્વ જગત્ પ્રહ્લરૂપ છે એવા જ્ઞાનથી સર્વે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાં [વિષયો ઉપર ન જવાદેવાં] એનું નામ યમ કહેવાય. એ નિરંતર અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

સજ્ઞાતીય અને વિજ્ઞાતીય એવા અંતઃકરણની વૃત્તિના બે ભેદ છે. સજ્ઞાતીય એટલે આત્માથી અભિન્ન પ્રહ્લાકાર-વૃત્તિ તે અને વિજ્ઞાતીય એટલે પ્રહ્લથી જુદા આ અસત્ય પ્રપંચથી પૂર્વના સંસ્કારવડે થયેલી પ્રપંચાકારવૃત્તિ તે. તેમાં વિજ્ઞાતીય અંતઃકરણની વૃત્તિના પ્રવાહને દૂર કરવો તેનું નામ નિયમ કહેવાય.

જેનાથી સર્વ જગત્નો વ્યવહાર થાય છે અને જેનાથી આ સંસાર સ્પુરે છે, એવા ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માને જાણીને નામરૂપ જગત્નો ત્યાગ કરવો તેનું નામ ત્યાગ કહેવાય.

જેને મન અને વાણી પોચતાં નથી અને તેમ છતાં જેને યોગિયો જાણી શકે છે, એવું જે પ્રહ્લસ્વરૂપ છે, તે રૂપ થઈ જવાનો અભ્યાસ રાખવો તેનું નામ મૌન કહેવાય. અથવા આ જગત્ પણ વાણીનો વિષય નથી, તેથી તેમાં વાદાવાદ બહુ છે, માટે તે વાદથી દૂર રહેવું તે પણ મૌન કહેવાય.

જેનેવિષે આદિમાં કે અંતમાં જગત્ દેખાતું નથી અને જેના વડે આ જગત્ આખું વ્યાપ્ત છે તેવો આત્મા છે તેજ દેશ છે.

પ્રહ્લાઆદિક સર્વભૂત પ્રાણીમાત્રને જે પ્રેરણા કરવાથી કાલરૂપ કહેવાય છે, તે અખંડ આનંદરૂપ પરમાત્મા છે તેજ કાલરૂપ છે.

જે ઠેકાણે બેસીને સુખેથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ચિત્ત-
વન થાય છે તે આસન કહેવાય. અર્થાત્ પરબ્રહ્મનો
આશ્રય કરવો એજ આસન છે.

જે સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રનું મૂલ છે અને જે ચિત્તના
બંધનરૂપ અજ્ઞાનનું પણ મૂલ છે, અર્થાત્ સર્વના આશ્રયરૂપ
જે બ્રહ્મ છે તેજ મૂલબંધ છે.

બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી દેહનાં અંગ પણ તેમાં લય થઈ
જાય છે, તે કાંઈ જુદાં રહેતાં નથી, એમ જાણવું તે દેહ
સામ્ય કહેવાય.

જ્ઞાનમય દૃષ્ટિથી આખા જગતને બ્રહ્મરૂપ બોલું તેનું
નામ દૃક્સ્થિતિ કહેવાય. અથવા દૃષ્ટિ, દર્શન અને દશ્ય,
એ ત્રિપુટીનો જ્યાં લય થાય એવું જે બ્રહ્મ છે તેનેવિષે
એક વૃત્તિ રાખવી તે દૃક્સ્થિતિ કહેવાય.

ચિત્તઆદિ સર્વ વૃત્તિઓને વિષે બ્રહ્મપણાની ભાવના
કરવાથી સર્વ અંતઃકરણની વૃત્તિને રોકી રાખવી એનું નામ
પ્રાણાયામ કહેવાય.

સર્વ વિષયોનેવિષે આત્માપણું જોઈને, એટલે તે સઘ-
ળામાં સર્વ પ્રકારની સત્તા આત્માની છે માટે તેને નામરૂપ
ક્રિયા વિના આત્મરૂપ છે એમ જાણીને મનને આત્મસ્વ-
રૂપમાં રાખવું. એવી રીતે ચિત્તને વશ કરવું તેનું નામ
પ્રત્યાહાર કહેવાય.

જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં બ્રહ્મને જોવાથી એટલે
સર્વે પદાર્થ વિષે સત્તાવડે; પ્રિયપણાવડે અને રુકુરવાવડે

પ્રહ્મજ રહેલ છે, એમ જાણીને મનને તેને વિષે સ્થિર રાખવું તે ધારણા કહેવાય.

હું પ્રહ્મરૂપજ છું. મારે આધારે દેહાદિક છે, હું કોઈને આધારે નથી, એ રીતે મનની સ્થિતિને સ્થિર (અચલ) રાખવી તેનું નામ ધ્યાન કહેવાય.

નિર્વિકારપણાથી વૃત્તિ પ્રહ્માકાર થઈને રહે તેનું નામ સમાધિ કહેવાય.

આ પંદર અંગવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિ જેને થયેલ હોય તેજ નિરંતર સુખે સુવે છે. એના સુખનો અનુભવ, જે તે સમાધિવાળો હોય તેજ જાણે છે; કેમકે તેનાં કાંઈ નજરે ચિન્હ દેખાતાં નથી. બહારની સઘળી ક્રિયા કર્યા કરે છે તોપણ તે સમાધિ ઉતરતી નથી. જેમ ગાય ચરવા જાય છે ત્યારે ખડ ખાય છે અને પાણી પીયે છે તોપણ તેનું લક્ષ પોતાનાં વાછરડાંમાં હોય છે; અને જેમ કોઈ સ્ત્રી પાણીની હેલ ભરીને ચાલી આવતી હોય તે પોતાની સખિયો સાથે વાત કરતી આવે છે અને તાળીઓ પાડતી આવે છે પણ તેનું લક્ષ પોતાના માથા ઉપર જે ખેડું હોય તેની ઉપર હોય છે; તેમ ઉપર કહેલી સમાધિવાળો જે હોય છે તેનું શરીર, શરીરની હાલવા ચાલવા વિગેરે ક્રિયા કરે છે પણ તેનું લક્ષ સમાધિમાં મગ્ન હોય છે. જેને તે સમાધિ લાગી હોય તેજ સુખે સુતા સમજવા. જેઓ વિચિત્ર પ્રકારના હીરની પાટી ભરેલા પલંગોપર ઉઘાં મશરૂનાં ગાદલાં ખીછાવી, ઘોળા દૂધ જેવા ઓછાડ ઓછાડી માથે મચ્છરઢાની નાંખીને તે ઉપર પોઠે છે અને જેઓ

ભાતભાતના મખમલ જડેલા કોચ ઉપર ગાદી તકીયા નાંખીને ઠંડી હવા આવે એવા ખંગલામાં સુવે છે, તેને સુખે સૂતા એમ સમજવું નહિ. એ માત્ર દેખીતું સુખ છે; પરંતુ તેવાઓનાં મન તો આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી રાતદિવસ ખળ્યા કરતાં હોય છે. આ સમાધિમાં જે સુખ છે તેનો લેશમાત્ર પણ તેને સુખ થતું નથી. માટે જે સમાધિને-વિષે લાગેલો હોય તેજ સુખેથી સૂતો સમજવો.

‘ સદ્-અસદ્નો જેને વિવેક^૧ છે તે જાગતો છે ’ એમ આગળ કહ્યું તેમાં સદ્ અને અસદ્ વિવેકવિષે સમજવાનું એ છે કે, સત્ એટલે આત્મા અને અસત્ એટલે દેહ સમજવો. એ બેયને જુદાં કરીને જેણે આત્માને દેહથી જુદો જાણ્યો તેજ આ જગતમાં જાગતો સમજવો. નિત્ય, મુક્ત, સત્ય, અજ, અવ્યય, અનંત, અજર, અમર, અભેદ, અરોધ, અક્ષર, અનાકાર, એવું આત્માનું સ્વરૂપ છે. અને દેહની શિશુ, કુમાર, યુવા ને વૃદ્ધ એવી અવસ્થા થાય છે. ^૨જાયતે, ^૩અસ્તિ, ^૪વર્ધતે, ^૫વિપરિણમતે, ^૬અપક્ષીયતે, ^૭નશ્યતિ, એમ છ જાતિના તેને વિકાર થાય છે; વળી તે પ્રપંચનો પર્વત છે, વિકારનો લંડાર છે, અને અનર્થનું મૂલ છે; એમ અનેક દુર્ગુણથી ભરેલો છે. તેના અસત્યપણાથી આત્માનું સત્યપણું જણાય છે, બાકી કાંઈ આત્માને નામરૂપ નથી. જેમ નકાંઈ માણસ કોઈ ન હોય તો સાંઈ માણસ કેહેવાય નહિ તેમ દેહ અસત્ય છે તોજ આત્માનું

૧ સાચા-ખોટાની સમજણ. ૨ જન્મવું. ૩ જન્મ્યા પછી હોવું. ૪ વધવું. ૫ જીવાન થવું. ૬ ઓછું થવું. ૭ નાશ થવો.

સત્યપણું સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી સત્યરૂપ આત્મા અને અસત્યરૂપ દેહને જાણીને જેણે તેનો વિભાગ કર્યો તેજ જાગ્યો સમજવો. બાકી આત્મા અને દેહને એક જાણનારા જે જગતમાં જાગે છે તે સઘળા ઉંઘતા છે એમ સમજવું. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં લખ્યું છે કે:—

આત્મા નિત્યો હિ સદ્વૃપો દેહો નિત્યો હ્યસન્મયઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃપરમ્ ॥

આત્મા નિશ્ચે સત્યરૂપ અને નિત્ય છે તથા દેહ છે તે અનિત્ય અને અસત્ય છે. એ બેયને એક લેખે છે; તેથી બીજું શું અજ્ઞાન છે? એ સિવાય બીજું કંઈ અજ્ઞાન નથી.

આત્મા વિનિષ્ક્રો હ્યેકલ્લો દેહો બહુભિરાવૃતઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃપરમ્ ॥

આત્મા એક છે અને નિષ્કલ એટલે કલા વગરનો અર્થાત્ સમરસ છે; તથા દેહ અનેક જાતિની વૃદ્ધિ અને ક્ષયથી ભરેલો છે. એ બેયને એક જાણે છે, એથી બીજું અજ્ઞાન કયું છે? કોઈ નથી.

આત્મા જ્ઞાનમયઃ પુણ્યો દેહો માંસમયોઽશુચિઃ ॥

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃપરમ્ ॥

આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે અને પવિત્ર છે તથા દેહ માંસરૂપ છે અને અપવિત્ર છે. એ બેયને એક જુવે છે એ જેવું બીજું કયું અજ્ઞાન છે? કોઈ નથી.

આટલા માટે આત્મા અને દેહને વિભાગ કરી જુદા

જાણવા એનું નામ જાગવું એમ કહ્યું છે અને તે જાગવું એજ અજ્ઞાન કેહેવાય છે. એ વિષે પણ અપરોક્ષાનુભૂતિમાં લખે છે કે:—

ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानंदलक्षणः ।

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

હું બ્રહ્મરૂપજ છું, સમ એટલે એકરસ છું, શાંત છું અને સત ચિત્ અને આનંદરૂપ મારું લક્ષણ છે. અસત્ય-રૂપ જે આ દેહ છે તે હું નથી. એમ જાણવું એને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે.

निर्विकारो निराकारो निरवग्रो ह्यमव्ययः ।

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

હું વિકાર રહિત છું, હું આકાર રહિત છું, હું અવિદ્યા રહિત છું અને હું નાશ રહિત છું. મિથ્યા પ્રપંચરૂપ દેહ છે તે હું નથી. એમ નિશ્ચય થયો હોય તેનું નામ જ્ઞાન કેહેવાય.

આ પ્રમાણે અનેક જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનાં પ્રમાણો છે. આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જેણે સત-અસતનો વિવેક જાણ્યો તેજ જાગે છે.

‘પોતાનાં ઇન્દ્રિયો એજ શત્રુ છે’ એમ કહ્યું તેનું કારણ એવું છે કે જ્ઞાન સાધતો હોય, તેમાં ઇન્દ્રિયો ભોગની ઇચ્છા કરે અને તે ભોગ ઇન્દ્રિયોને પૂરા પાડે તો ઇન્દ્રિયોજ તેના જ્ઞાનને ખખર ન પડે તેવી રીતે ચોરી લે છે. પુરૂષ વિષયી થયો એટલે, કદી જ્ઞાનની વાત ભલે કરતો હોય પણ, તેનું મન વિષયમાં ફરે એટલે તેનું જ્ઞાન

નાશ થાય તેની ખબર પડે નહિ. એ ઇન્દ્રિયોને ગમે એટલી તૃપ્ત કરે તો પણ તૃપ્ત થતી નથી. શ્રી ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ઇન્દ્રિયો ઘણા બળવાળાં છે. તે બલાત્કારથી મનને હરે છે.

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।

ઇન્દ્રિયો, જે લોગ કે વિષયની ઇચ્છા થાય તેમાં તણાય છે અને ઇન્દ્રિયો તણાય એટલે મન પણ તણાય અને મન તણાય એટલે જીવ પણ તણાય છે. આવી દશામાં સંસારથી પાર ઉતરવું ઘણું કઠણ છે.

આ ઉપર એક એવું દષ્ટાંત છે કે, કોઈ એક વેપારી પોતાના વહાણમાં કેટલોક માલ ભરી વેપાર કરવા માટે તે વહાણમાં બેસીને બીજે બંદર જવા નીકળ્યો. ખાડીમાંથી અહાર નીકળવા જાય છે ત્યાં તેને કાંઈ ચમકપાણુ પડ્યો હતો તેને દેખવાથી વહાણના ખીલા તે ચમકપાણુ તરફ તણાયા. ખીલા તણાયા એટલે પાટિયાં તણાયાં અને પાટિયાં તણાયાં એટલે માલ તણાયો અને માલ તણાયો એટલે તેનો ધણી પણ જે તેમાં બેઠો હતો તે તણાયો.

આ પ્રમાણે અહીં સિદ્ધાંત સમજવાનું એ કે આ સંસાર છે તે સમુદ્ર છે, આ દેહ છે તે વહાણ છે, ઇન્દ્રિયો છે તે ખીલા છે, મન અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાન છે તે માલ છે, જીવ છે તે તેનો ધણી છે, અને ચમકપાણુ છે તે ઇન્દ્રિયોના લોગ અથવા વિષયો છે. જે વખત ઇન્દ્રિયોએ લોગ દીઠા કે તે તણાય છે અને ઇન્દ્રિયોના તણાવાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક પછી એક એમ બધાં તણાય છે. માટે

જ્ઞાનના સાધનમાં ઇન્દ્રિયોજ શત્રુ છે. ઇશ્વર-પાર્વતીના સંવાદમાં કહ્યું છે કે:--

વંચિતાશેષવિત્તૈસ્તૈર્નિત્યં લોકો વિનાશિતઃ ।

હા હંત ! વિષયાકારૈર્દેહસ્થેન્દ્રિયતસ્કરૈઃ ॥

અતિ ખેદની વાત છે કે, વિષયોના આકારવડે સર્વ જ્ઞાનરૂપ ધનને હરિ લેનારા અને દેહમાં રહેલા, ઇન્દ્રિયો-રૂપ તસ્કરોએ લોકનો નાશ કર્યો છે.

માણસ જેટલું ધન કમાય છે તેની મોટી ચિંતાથી રાત-દિવસ કોઈ લઈ ન જાય અથવા નાશ ન થાય તેને માટે રક્ષા કર્યા કરે છે. પણ જે જ્ઞાનરૂપ અગણિત ધન છે તેને ઇન્દ્રિયોરૂપ શત્રુએ નાશ કરે છે તે પોતાના અજ્ઞાનથી જાણી શકતો નથી. કહ્યું છે કે:—

માંસલુબ્ધો યથા મત્સ્યો લોહશંકું ન પश्यति ।

સુખલુબ્ધસ્તથા દેહી યમબંધં ન પश्यति ॥

જેવી રીતે માછલું માંસ ખાવામાં લોલાઈ ગયેલું હોવાથી લોહના કાંટાને દેખતું નથી તેમ સુખમાં લોલાઈ ગયેલો માણસ યમના પાશને દેખતો નથી.

માછલું જેમ ખાવાના લોભથી કાંટા ઉપર રાખેલા માંસને લેવા જતા કાંટા વાગે છે તેથી મરણ પામે છે, તેમ આ જીવ પણ ઇન્દ્રિયોના સ્વાદને લેવાના લોભથી, તેમાં ને તેમાં આસક્તિ રહેવાને લીધે, તત્ત્વ જ્ઞાન નહિ થવાથી વારંવાર જન્મ-મરણના દુઃખને પામે છે. અર્થાત્ લક્ષ ચોરાશીના ફેરામાં આવી પડે છે. આ હેતુથી ઇન્દ્રિયો છે એ જ મોટા શત્રુ છે. ખીજે કોઈ શત્રુ નથી.

જો ઈન્દ્રિયો [હથ ઈન્દ્રિયો અને મન] જીતાયાં હોય તો મિત્ર પણ તે જ છે. જેમ કોઈ ઘણા દેશનો રાજા હોલનો માર્યો બીજા દેશ જીતવા જાય ત્યાં બીજો કોઈ માથાનો મળે તે તેને બાંધી લઈ બંધીખાને નાંખે, ત્યારે તે બીજો દેશ મેળવવો તો રહ્યો પણ જો છોડી મેલીને પોતાના દેશનું પણ એક નાનું સરખું ગામડું આપે તો પણ તે અતિ રાજી થાય છે. તેમજ ^૧મનને પણ જો સંયમથી^૨ બાંધ્યું હોય તો પછી કોઈ પણ ભોગ ભોગવવાને ઈચ્છતું નથી. જે મળે છે તેમાં જ સંતોષ માને છે. આમ થયું એટલે ઈન્દ્રિયો મિત્રની પેઠે જ વર્તે છે. જેમકે કાન અખંડ ઈશ્વરને સાંભળે છે, નેત્રો સત્પુરુષના દર્શન કરે છે, મન આત્મ સ્વરૂપનો સંકલ્પ કરે છે, બુદ્ધિ બ્રહ્મવિચાર કરે છે, ચિત્ત અખંડ સ્વરૂપને ચિંતવે છે, અને અહંકાર બ્રહ્માનું અભિમાન ધરે છે. જો પ્રથમ મનને જીતાય નહિ તો ઉપર કહેલા સઘળાં ઈન્દ્રિયો અવળે માર્ગે ચાલે છે. જેમ કોઈ વહિયાત માલ ભરીને વેચવા માટે વાટે નીકળ્યો હોય, તેને કોઈ માર્ગમાં ફાંશિયો મળે, તે મનમાં પેલા વહિયાતને ફાંશી દેવાનું વિચારે, એટલામાં વહિયાતને અને ફાંશિયાને ઓળખનાર કોઈ સારો માણસ મળે તે વહિયાતને એકાંતે તેડી જઈને સામે મળનાર ફાંશિયાને ઓળખાવી દે. ઓળખાવી દેવાની

૧ ઈન્દ્રિયોમાં મુખ્ય મન છે માટે મનને વશ રાખવાનું કહ્યું છે. મન વશ રહે એટલે ઈન્દ્રિયો વશ એની મેળે થાય છે.

૨ નિયમમાં રાખવાથી.

ફાંશિયાને ખખર પડે એટલે તે ‘ વછિયાતને ખીજે કોઈ મારશે તો પણ મારે માથે વાત આવશે ’ એમ વિચારી ઉઠ્યો. ચોકી પોરો કરી રક્ષણ કરતો વછિયાતને તેને ઠેકાણે પોચાડી દે. તેવી રીતે આપણે વછિયાત છિયે, ઇન્દ્રિયો છે તે ફાંશિયા છે, એ ઇન્દ્રિયોને ઓળખાવનાર સફળરૂપે સારા માણસ છે. જો આપણે સફળરૂપે બાધથી ઇન્દ્રિયો ફાંશિયા જેવા દુઃખ દેનાર છે એમ જાણીએ તો તે જ ઇન્દ્રિયો આપણને સુખ આપનાર થાય છે; માટે ઇન્દ્રિયો દુઃખ દેનારાં છે એમ જાણી તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. અર્થાત્ તેને આધીન થઈ ન જવું. આમ જો ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રહે તો તે શત્રુ છે તો પણ મિત્રના સરખું કામ કરે છે.

को वा दरिद्रो हि विशालतृष्णः

श्रीमांश्च को यस्य समस्ति तोषः ।

जीवन्मृतो कस्तु निरुद्यमो यः

का वाऽमृता स्यात्सुखदा निराना ॥ ५ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—હે સ્વામી ! દરિદ્રી કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે ઘણી તૃષ્ણાવાળો હોય તે દરિદ્રી કેહેવાય.

શિષ્ય—લક્ષ્મીવાળો કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જેને સંતોષ હોય તે લક્ષ્મીવાળો કેહેવાય.

શિષ્ય---જીવતાં ઋતાં મુવેલો કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ---ઉઘમ નથી કરતો તે જીવતે મુવો કેહેવાય.

શિષ્ય---અમૃતના જેવું સુખ આપનારો કોણ છે ?

ગુરુ---જે નિરાશા છે તેજ અમૃત જેવું સુખ આપનારો છે.

ટીકા.

અનેક પ્રકારના સુખભોગની લોહુપતા રહ્યા કરે તે તૃષ્ણા કેહેવાય. અથવા પોતાની પાસે ધન હોય તો પણ તેને સંઘરી રાખી બીજા પાસેથી બીજા ધનની આશા કરી માગવું તથા મુદ્દલમાં વધારો કરવા ધંધો કરવો તેવા સ્વભાવનું નામ તૃષ્ણા કેહેવાય. એવી અતિ તૃષ્ણાવાળો હોય છે તે દરિદ્રી કેહેવાય છે. અર્થાત્ જેને ખાવા પીવા ન મળતું હોય તેવા રાંક ભીખારી જેવો તેને સમજવો. જેને પોતાનો નિર્વાહ ચાલે એટલું પોતા વાસ્તે હોય તેમ છતાં જે વધારે વધારે ભેળું કરવાને, ઉઘમાંથી ઉઠી આંખે ચોળતો પ્રભાતના પોહોરમાં હડી કાઢે છે તે જ દરિદ્રી, તે જ મૂર્ખ અને તે જ પણ જેવો સમજવો. એક દષ્ટાંત એવું છે કે.—જેમ કોઈ એક કીડી કેટલાક ચોખાના દાણા એકઠા કરી લાવી તથા ગોળની કાંકરીઓ તાણી લાવી, તેવામાં કોઈ મરેલી માખી સાંભરી આવી તેથી તેને તાણી લાવવા ગઈ. જતાં જતાં કોઈ માણસે પેસાળ કર્યો તેમાં તણાઈ. માંડમાંડ તેમાંથી બચી તોપણ ફરીને મરેલી માખીને લેવા ગઈ, પણ એટલેથી અટકીને પોતાના દર પાસે આવી નહિ. તેમ સિદ્ધાંત એ કે જે

માણસના ઘરમાં છએ રસ સંપૂર્ણ ભર્યા હોય તેમ છતાં તેને વાવર્યા વિના નવા નવા રસ મેળવવા ભય અને તેમાં ઘણું દુઃખ પામે તો પણ તે તને નહિ, તે માણસ નહિ પણ ઉપલી કીડી જેવો સમજવો. આવી રીતે જે કરવું તે અતિ તૃષ્ણા કેહેવાય. એવી તૃષ્ણાવાળો વિશાલ-તૃષ્ણ કેહેવાય અને તે જ દરિદ્રી કેહેવાય. જે બ્રાહ્મણ હોય તેણે તો તેવી તૃષ્ણા રાખવી જ ન જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાશ્ચ મહોમુજઃ ।

જે બ્રાહ્મણો અસંતોષી એટલે તૃષ્ણાવાળા છે તે નાશ પામેલા જ સમજવા અને જે પૃથ્વીના પતિઓ સંતોષી છે એટલે જે હોય તેમાં જ સંતોષ રાખી રહે છે અને કાંઈ વધારાને ઇચ્છતા નથી તે નાશ પામેલા છે એમ સમજવું.

સંતોષ જેને ન હોય તે નાશ પામેલો છે એમ પ્રત્યક્ષ જણાઈ રહે છે માટે બ્રાહ્મણે તો ઘરમાં એકાદ દિવસનું અન્ન હોય તો બીજા ધંધા ઉપર ધાવું ન જોઈએ. તેણે તો સંતોષ રાખીને ઇશ્વરનું ભજન કરવું જોઈએ. કદિ ઘરમાં ખાવાનું ન હોય તો દિવસનો એક પહોર ઇશ્વરની ભક્તિમાં ગાળીને ત્યારપછી પેટ ભરવાનો ધંધો કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રો પણ આજ્ઞા કરે છે માટે જે તેની આજ્ઞા ન પાળે તે નીચમાં નીચ કેહેવાય. આ ઉપરથી જેને ઘણી તૃષ્ણા હોય તે દરિદ્રી એમ સમજીને તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો અને સંતોષ ગ્રહણ કરવો એમ સમજવાનું છે. કેમકે:—

સંતોષામૃતતૃપ્તાનાં યત્સુખં શાંતચેતસામ્ ।

કુતસ્તદ્વનલુબ્ધાનામિતશ્ચેતશ્ચ ધાવતામ્ ॥

સંતોષરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા શાંત ચિત્તવાળાને જે સુખ છે તે સુખ આમતેમ ઢોડતા ધનાદિકની લાલચ કરનારાઓને ક્યાંથી હોય ?

જેને સર્વ વાતે સંતોષ છે તેજ શ્રીમાન્ [લક્ષ્મીવાન્] છે. જેને ઘણું અન્ન ભર્યું હોય તે અન્નને નથી ઇચ્છતો; જેને ઘણું વસ્ત્રો ખાંધેલાં પડ્યાં હોય તે વસ્ત્રને નથી ઇચ્છતો, અને જેને ઘણું ધન પાસે હોય તે ધનને ઇચ્છતો નથી, એ વ્યવહારને રીતિમાં સંતોષી ગણાય છે; પણ તેની પેઠે જેને અન્ન વસ્ત્ર કે ધન વગેરે કાંઈ પણ પાસે ન હોય તેમ છતાં કશી પણ ઇચ્છા ન કરે તેજ ખરે સંતોષી કેહેવાય. તેને કાંઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા થાય નહિ. ન હોય તોપણ ઇચ્છા ન થાય એતો મહા કઠણ કામ છે; પરંતુ જે હોય તેમાં સંતોષ માને તો પણ તે સંતોષીજ છે. ઇચ્છા કરવી તે અસંતોષ અને ઇચ્છા ન કરવી તે સંતોષ. સંતોષથી જે સુખ થાય છે તે અવધી છે. તેમાં પણ બ્રાહ્મણને તો એ સંતોષ સુખની સાથે અતિશય પવિત્રતા આપનાર છે. કેમકે:—

શુચિ ભૂમિગતં તોયં શુચિર્નારી પતિવ્રતા ।

શુચિઃ ક્ષેમકરો રાજા સંતોષી બ્રાહ્મણઃ શુચિઃ ॥

પૃથ્વી ઉપર વેહેતું પાણી પવિત્ર છે, પતિવ્રતા સ્ત્રી પવિત્ર છે, કલ્યાણ કરનારો રાજા પવિત્ર છે અને સંતોષવાળો બ્રાહ્મણ પવિત્ર છે.

આ ઉપરથી એમ ન માની બેસવું કે બ્રાહ્મણજ સંતોષ રાખી શકે અને તેજ પવિત્ર. જે સંતોષ રાખે તે રાખી શકે અને જે રાખે તે પણ તે બ્રાહ્મણની પેઠેજ પવિત્ર છે;

અને જે એવા પવિત્ર હોય તે માનને લાયક છે. આ ઉપ-
રથી એમ સમજવું કે સૌથી સંતોષ રાખવો જોઈએ, કેમ
કે ન સંતોષાત્વરં સુખં [સંતોષથી ખીજું કાંઈ વધારે સુખ નથી.]
પરંતુ બ્રાહ્મણને માટે આ સદ્ગુણ વધારે ઉપયોગી છે અને
તેણે તે રાખવાની વધારે જરૂર છે.

‘જે ઉદમ ન કરે તે જીવતે મુવેલો છે’ એમ કહ્યું
છે તો આંહી ઉદમ કરવા યોગ્ય વસ્તુ ઇશ્વર સમજવા.
ઇશ્વર છે તેજ વસ્તુ છે. તે વિના બાકી જે કાંઈ છે તે
વસ્તુ નથી. એ ઇશ્વરને ઓળખવાનો ઉદમ કરવો તેજ
ખરો ઉદમ છે. બાકી ધન કમાવું, ઘર ચણાવવું, દીકરા-
દીકરીના વિવાહ કરવા, મોટાઈ મેળવવા તથા નાતમાં
નામ રાખવા મોટા વરા કરીને તથા લાણું કરીને ધામ-
ધૂમથી ધન વાવરવું, મોટા અધિકાર મેળવવા, દૂર દેશનાં
દેશાટણ કરવાં અને તે શિવાય જે કાંઈ જગતના પ્રપંચ
રચવા અને સાચું ખોટું કરવું તે કાંઈ ખરો ઉદમ
કેહેવાય નહિ.

દ્રવ્યનેમાટે લોકો ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કરે તોપણ તે
મળતું નથી તેથી ઘણું દુઃખ થાય છે. આમ તેને મેળવતાં
દુઃખ થાય છે, મજ્યા પછી તેને સાચવતાં દુઃખ થાય છે,
ચોર ચોરી જાય અથવા રાજા દંડી લે તેના વિચારથી
દુઃખ થાય છે, અને મોટા મોટા વરા કરતાં વરી જાય તો
ઓછું થયાની ચિંતા થાય છે. એમ અનેક દુઃખ આપનારું
ધન છે. કેટલાક તો ધનના લોભનેમાટે અતિ દુઃખ

૧ ધનાનામર્જને દુઃસ્તં તથૈવ પરિપાલને ।

નાશે દુઃસ્તં વ્યયે દુઃસં ધિગર્થાન્ ક્લેશકારિણઃ ॥

દેનારાં અધર્મનાં કામો કરે છે ને પાપથી ડરતા નથી તથા પરમેશ્વરને પામવાને કાંઈપણ પ્રયત્ન કરતા નથી. આવી રીતે પરમ તત્વરૂપ પરમેશ્વર મેળવવાને પ્રયત્ન નહિ કરતાં બીજા પ્રપંચો કયાં કરે છે તેઓ જીવતે મુવા જેવાજ છે. માટે એવો બોધ અહીં લેવો જોઈએ કે બીજા પ્રપંચો નહિ કરતાં પરમેશ્વરને ઓળખવા પ્રયત્ન કરવો, કેમ કે તેને મેળવતાં દુઃખ સર્વ દૂર થાય છે અને પરમ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેનું મન આશાવગરનું છે તેને રાજ્યાદિકનું સુખ પણ કાંઈ ગણતીમાં નથી અને જે આશાના પાશમાં સપડાયેલો હોય છે તેને ગમે તેટલું સુખ છતાં પણ તે મહા-દુઃખ ભોગવે છે. જેનું મન આશાને આધીન થયું તે આખા જગતના ગુલામ જેવો બને છે અને જેનું મન આશા-વગરનું છે તે સઘળાને ગુલામ બરાબર ગણી પોતે પરમ આનંદમાં રહે છે. અને તેથીજ નિરાશા એ અમૃત જેવું સુખ આપનારી છે. એકાદશસ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

આશા હિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ ।

આશા એજ પરમ દુઃખ છે અને નિરાશા એજ પરમ સુખ છે.

નિરાશા એટલે કોઈ પણ પદાર્થની આશા રાખી ન રહેવું તે. પિંગળા નામની વેશ્યા જ્યારે પોતાની આશા

ધન મેળવતાં દુઃખ, ધન સાચવતાં દુઃખ, ધનનો નાશ થતાં દુઃખ અને ખરચાઈ જતાં પણ દુઃખ થાય છે માટે ક્લેશકારી ધનને ધિક્કાર છે.

પૂર્ણ ન થઈ અને ઘણું દુઃખ પામી ત્યારે તે ઉપરના વાક્ય પ્રમાણે 'આશા છે તે પરમ દુઃખ છે તથા નિરાશા છે તે પરમ સુખ છે' એમ નિશ્ચય કરી આશાનો ત્યાગ કરી સુખથી સૂતી. તેમ જ ડાકણની પેઠે દુઃખ દેનારી આશાનો ત્યાગ કરે છે તે સુખે સુવે છે. આશા રાખનારને આખા જગતનું દાસ થઈને રહેવું પડે છે; પરંતુ જે આશાને દાસી કરે છે એટલે આશાને જીતે છે તેને આખું જગત દાસરૂપ છે. અર્થાત્ જેણે ન મટે એવી નિરાશાને ગ્રહણ કરી તેજ ખરેખરે સુખી થાય છે અને તે સુખ અમૃતના જેવું છે. માટે દુઃખ દેનારી આશાનો ત્યાગ કરીને નિરાશાને ગ્રહણ કરવી.

पाशो हि को यो ममताभिधानः

संमोहयत्येव सुखे का स्त्री ।

को वा महान्धो मदनात्तरो यो

मृत्युश्च को वापयशः स्वकीयम् ॥

अर्थ.

शिष्य—हे स्वामिन् । पाश कोने केहेवो ?

गुरु—जेनुं नाम ममता केहेवाय ते पाश जाणवो.

शिष्य—मदिरानी પેઠે મોહ કોણ ઉપજાવે છે ?

गुरु—સ્ત્રી છે તે મદિરાની પેઠે મોહ ઉપજાવે છે.

शिष्य—મોટો સંઘ કોણ ?

ગુરુ—જે કામદેવથી આતુર થયેલો હોય તે.

શિષ્ય—મૃત્યુ ઇટલે શું કેહેવાય ?

ગુરુ—પોતાનો અપયશ થાય તેજ મૃત્યુ કેહેવાય.

ટીકા.

જેનું નામ મમતા કેહેવાય તે પાશ જાણવો. ગળામાં દોરીનો ટુંપો દેવામાં આવે છે તેને ગળાટુંપો અથવા ગળાફાંસો કહે છે. આ ગળાફાંસો એટલે પાશ સમજવો. મમતા છે તેજ તે પાશ છે. આ દેહ હું છું, મારા જેવો કોઈ જગતમાં નથી, હુંજ વિદ્યાવાન છું. હુંજ ધનવાન છું, હુંજ રૂપાવાન છું, હુંજ મોટો છું, હુંજ સમજું છું, આ મારું ધન, આ મારું ધામ, આ મારી સ્ત્રી, આ મારા પુત્ર, આ મારો પરિવાર અને આ મારાં સગાં એમ મનમાં માનવું; નાતજાતમાં તડ પાડવાં, નીચને નમવું પણ ખરોખરિયાને ન નમવું અને પોતાનું માન રાખતાં અતિ દુઃખ અને અડચણ પડે તો પણ અભિમાન મેલવું નહિ તેનું નામ મમતા કેહેવાય છે. એ મમતા છે તે જ ખરો પાશ છે માટે આ ઉપરથી એમ સાર લેવાનો છે કે મમતાને મેલી દેવી. જગતમાં મમતા છે તે જ દુઃખનું મૂલ છે. મમત્વ ટળ્યું એટલે સર્વ દુઃખ [કલેશ] ની નિવૃત્તિ સહજમાં થાય છે. મમત્વથી જોટું તે સાચું અને સાચું તે જોટું લાગે છે. અધ્યાત્માદિ તાપોને આપનાર પણ મમત્વ જ છે. ઘણા ઘણા મહારાજાઓ રણસંગ્રામમાં મરાયા છે અને મોટાં રાજ્યો ઉંધાં વળી ગયાં છે તે પણ મમત્વથી જ. ઘણા

ઘણા લોકો ધનાદિકને મેલી પોતાના પ્રાણને પણ ચમ-પુરીના પરોણા કરે છે તે મમત્વથી જ. આજું શું કેહેવું ! પણ આપણે જે અનેક જન્મ-મરણના ફેરામાં ફસાઈએ છિયે એ પણ મમત્વથી. એ મમત્વ મટી ગયું એટલે મહા સુખરૂપ દશાની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મમત્વના પાશને વિવેકરૂપ કાતરથી કાપી નાખવો.

સ્ત્રી છે તે જ મદિરાની પેઠે મોહ ઉપજાવનારી છે. આટલા માટે મદિરા જેવી તો શું પણ મદિરારૂપ લખવામાં પણ કાંઈ વધારે પડતું નથી. ગોળ વગેરે પદાર્થો-માંથી બનતી અપવિત્ર મદિરા ઘણી જાતની હોય છે. તે મદિરાઓ, જે અવિવેકી લોકો તેને ગ્રહણ કરે છે, તેને જ માત્ર મોહ ઉપજાવે છે, પરંતુ સ્ત્રીરૂપ મદિરાએ તો આખા જગતને દેખવામાત્રમાં મોહ પમાડયું છે. મોહમાં મૂર્છા પમાડી દેનારા ઘણા પદાર્થો આ સ્ત્રીની આગળ હલકા પડે છે. કેમકે તે પદાર્થો ખાવા વિગેરે ઉપયોગમાં આવ્યાથી જ પોતાનું બલ દેખાડે છે; પરંતુ આ તો દર્શન માત્રમાં જ સર્વને મોહિત કરે છે. સ્ત્રીના દર્શનથી મોહ પામેલા, વિદ્વાન છતાં મૂર્ખ બને છે, ચતુર છતાં ભાન ભૂલે છે, મનુષ્ય છતાં વાનર થઈ જાય છે, દેખતાં છતાં કાંઈ જોઈ શકતા નથી. શ્રવણ શક્તિ છતાં સાંભળી શકતા નથી. માત્ર ખાતાં, પીતાં, ઉઠતાં, બેસતાં, અને સર્વ વ્યવહારમાં એ માદક વસ્તુને જ આગળ તરતી જોયા કરે છે. આ કેટલો બધો મોહ છે ? ખાવાના પદાર્થોનો મોહ તો ઘડિયે બે ઘડિયે કે એકાદ દિવસે ઉતરે અને કોઈ અપસ્માર

જેવા રોગથી થયેલી ગાંડાઇ એ ચાર દિવસે પણ મટે; પરંતુ સ્ત્રીના દર્શનથી લાગેલો મોહ તો બાલકથી માંડીને ઘરડા સુધી મરણપર્યંત છોડતો નથી. અરેરે ! એટલેથીજ ક્યાં છૂટકો છે ? એના મોહના તો એવા ઝપાટા લાગે છે કે અન્ય જન્મમાં પણ તેની અસરથી ઘણાં ઘણાં દુઃખોનું પાત્ર થવું પડે છે અને મનુષ્યજન્મથી કરી લેવાનું શુભ કાર્ય રખડી પડે છે કે જેને માટે બીજી વાર વારે આવવાની આશા રાખી શકાતી નથી. વિદ્વાન્ અને મૂર્ખ એ સર્વને, એ સ્ત્રીરૂપ માયાથી થયેલો મોહ, ક્ષણવાર પણ સદ્વિચાર કરવા દે તો એના જેવો કોઈ લાગ્યશાળી નહિ. અહો ! હાડકાં ચામડાંથી બનેલા પૂતળામાં આ કેવી માદકતા કે જેણે આખા જગતને પોતાના પાશમાં લઈ લીધું છે ? એ વસ્તુને મેળવવી, તેને ઉપયોગમાં લેવી, એનું સંરક્ષણ કરવું, અને એને દુઃખે દુઃખી અને એને સુખે સુખી થઈને કુંભારના ચાકડાની પેઠે ક્યાં કરવું એવી સ્થિતિ આ જગતમાં ક્યાં માણસની નથી થઈ ? સાધારણની તો વાતજ નહિ પણ મહાત્મપત્ની અને વિચારવાનું પુરુષો પણ એ માદક વસ્તુથી ક્ષણવાર પણ મોહ પામ્યા છે, અને ઇશ્વરાવતારો પણ તેનાથી દૂર રહી શક્યા નથી. વધારે દાખલાની કાંઈ આંખે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વાતમાં જરૂર પડે તેમ નથી. વધારે તો શું પણ નિર્વિકાર પરમાત્મા પણ પોતાની માયાશક્તિને વશ થઈ ગયેલા જેવા જણાય છે તો પ્રાણીવર્ગની તો વાતજ શી કરવી ? સારાંશ એ કે સ્ત્રીજાતના જેવો મોહ બીજી એકે વસ્તુ કરતી નથી. સ્ત્રીની વાત, સ્ત્રીનાં દર્શન, સ્ત્રીનાં ચિત્ર, અને સ્ત્રી જેમાં મુખ્ય

હોય તેવા સમાજ વિગેરેમાં સર્વની પ્રવૃત્તિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ ખાનપાન વિગેરે પણ તે કારણસર વિસરી જવાય છે તે તેના મોહકપણાથીજ. મોટા રાજાઓ પોતાનાં રાજ્યપાટ જોઈ બેઠા છે. મહા તપસ્વીઓ પોતાનાં તપને જોઈ બેઠા છે, અને પતંગ જેમ અગ્નિમાં પડી નાશ પામે તેમ એ સ્ત્રીના સંસર્ગથી થયેલા મોહથી મરણરૂપ પાશમાં પડી ઘણા નાશ પામ્યા છે. ગૃહસ્થ^૧ થયા હોય તેને કાર્ય-પરત્વે સ્ત્રીરૂપ માદકપદાર્થનો અંગીકાર અને તે ઉપર પ્રેમ સંસારમાં અનુચિત ગણાતો નથી, પણ તે પક્ષમાં પણ વિવેકદષ્ટિથી જોવાની બહુ જરૂર છે. પરંતુ તેથી વ્યતિ-રક્ત આશ્રમવાળાને તો સ્ત્રીસંબંધી વાતો પણ કાનપર લેવાની કે તેનાં ચિત્રો પણ જોવાની જરૂર નથી તો પછી પ્રત્યક્ષ જોવાની તો વાતજ શી કરવી ? કેમકે એ એવો મોહક પદાર્થ છે કે સઘળી જાતનો વિવેક ભુલાવીને બહુની પેઠે મનને ખેંચી લઈભૂલ ખવરાવે છે. આમ થવાનું કારણ શું હશે તે જાણવું કાંઈ કઠણ નથી. આગળ જે શત્રુઓ

૧ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારે તે આશ્રમના ધર્મો પાળવા માટે પાણિગ્રહણ કરવું પડે છે. તેને તેમ થયા પછી પરસ્પર મમતા અને એકત્વ કરવું પડે છે તે, તે આશ્રમ ચલાવવાના પક્ષમાં સાંસારિક રીતિમાં સુખરૂપ છે અને તેમ થવું જોઈએ. પણ અતિ આસક્તિ અથવા વિવેક વગરની આસક્તિથી તેમાં દુઃખ કલેશ અને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થાય છે તે તો પ્રસિદ્ધજ છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમવાળાએ પણ સાધનસંયુક્ત થઈ સ્ત્રીરૂપ ગઢને આશ્રમે કામાદિકને જીતી પછી નિરાસક્ત થઈ તે સંસારથી છુટવાનું લક્ષ રાખવું જોઈએ. નિકર પછી આંધળા કુવામાં પડ્યા તો પાછો તેમાંથી નિકળવાનો વારો ક્યારે આવશે તે નિશ્ચય નથી.

કહ્યા છે તેમાંનો પહેલો શત્રુ જે કામ છે તે કામ સ્ત્રીરૂપ
 મોહક પદાર્થમાં મોહ કરાવે છે; માટે તે પદાર્થ ઉપર ક્રોધ
 નહિ કરતાં કૂર સ્વભાવના કામનેજ શીક્ષા કરી તેને ટાળી
 નાખવો. અથવા તો તેને ઇશ્વરપદની પ્રાપ્તિ જેવી શુભ
 ઇચ્છારૂપ કરી દેવો. મનની દુષ્ટ ભાવનાને લીધે સુંદરતા,
 પ્રિયતા અને ઉપયોગીપણું માનવામાં જે ભૂલ થાય છે તેમાં
 સાચી વસ્તુનો શો અપરાધ છે ? મહાત્મા ઉદાર પુરૂષો
 આટલામાટે પોતાની કામનાસર્વનો નાશ કરીને એવી
 વસ્તુની ભાવના કરતાજ નથી. પણ અરે આવા મહાત્મા
 વિવેકી પુરૂષો જગતમાં ઘણા થોડા જોવામાં આવે છે, કેમ
 કે સ્ત્રીરૂપ મોહક મહિરાએ મહાત્માઓનો પાક ઘણો ઓછો
 કરી નાંખેલો છે. એટલામાટે કેહેવાની જરૂર છે કે એ
 મોહક મહિરારૂપ સ્ત્રી ગમે તેવી કરૂપડી, નીચ કુલની
 અને સુગામણી હશે તોપણ તે ભુલાવ્યા વિના રેશે નહિ
 તો રૂપવાળી સ્ત્રીની તો વાતજ શી કરવી ? જેઓ લાજ-
 મર્યાદાવાળી સ્ત્રીઓ હોય છે તેઓ તો બહાર ફરતી નથી
 અને કોઈને મુખ દેખાડતી નથી; પરંતુ નિર્લજ્જ અને
 મર્યાદા વગરની હોય છે તેઓ ચારેકોરે ભાટક્યા કરે છે
 તેથી નજરે પડવાનો સંભવ છે. તે માટે ગમે તેવી સ્ત્રી
 હોય તે અપવિત્ર મહિરાના જેવી મોહક બાણી તેની
 સામું પણ જોવું નહિ. જેઓને પરિપૂર્ણ વિવેકદૃષ્ટિથી
 ભોળુદ્ધિ ટળી ન હોય તેઓના અંતઃકરણમાંથી કામ-
 નાઓ નીકળતી નથી, અને તેને લીધે ઇન્દ્રિયોના
 ભોગોમાં અભિરુચિ નિરંતર વધતી જ રહે છે. આવા
 ભોગની ઇચ્છાવાળાઓ સઘળું દેખતાં છતાં અંધ પ્રાણી

જાય છે. આટલું જ નહિ પણ પોતાના હૃદયચક્ષુને પણ તેઓ ફેડી બેસે છે. જ્યારે હૃદયચક્ષુ કૂટયું ત્યારે પછી, પાપપુણ્ય કે સારું-નરતું કાંઈ તેઓને સુઝતું નથી અને ચારે કોરે ઠેસો ખાતા ભુંડેહાલે આથડયા કરે છે. આવાઓ સ્ત્રીરૂપ મહિરાના મોહથી કોઈ રીતે બચી શકતા નથી. જેઓ જગતની ઉપર મોટો ઉપકાર કરનારા, તપસ્વી અને જેઓ સર્વ ભોગોથી ભરેલા હોય છે તેવાને પણ સ્ત્રીરૂપ મહિરા મોહ કરી દેછે ત્યારે ઉપરના પામર પ્રાણીની શી વાત? પારાશર, ઇંદ્ર, ચંદ્ર, અને વિશ્વામિત્ર જેવાઓ કે જેના પરાક્રમનો સહસ્રાંશ પણ કોઈથી થાય નહિ તેઓની ઇતિહાસમાં અપકીર્તિ આપણે કાંઈક સાંભળિયે છિયે તે પણ એ સ્ત્રીરૂપ મહિરાના મોહકપણાથી જ. એ મોહિનીથી મોહ પામેલા પામર મનુષ્ય પ્રાણીઓ કેવાં કેવાં પાપ કરે છે તેનો ટુંકો દાખલો એક લખ્યો છે.

ભરતખંડમાંહેના વાગડ દેશમાં એક કોઈ રાજાનો કારભારી ઘણોજ કામી હતો. કાલની પ્રબલતાથી પોતાની સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યા છતાં પણ એ અવિવેકી અંધ તેના સયોગથી વિરામ પામ્યો નહિ. એટલું જ નહિ પણ બાલકના જન્મથી તેની માતાના સ્તનમાં ભરાયલું દૂધ ધવાઈજવાથી તે ગ્રંથીઓ ઉપભોગ જેવી નહિ રહે વિગેરે હાડકાં-ચામડાંના નીચ વિચારોનું નિરંતર સ્મરણ કરનાર તે અભાગીએ પ્રસૂતિકાલનો સમય પ્રાપ્ત થતાં બાલકને બેર-બુદ્ધમથી મારી નાખવાની ફરજ પાડી અને તેમ નહિ કરે તો સ્ત્રીને પણ ત્યાગ કરવાની બીક દેખાડી, જેથી તેને

આધીન થઈને ટુંકી બુદ્ધિની સ્ત્રીએ તે નીચ કામ કર્યું. શિવ શિવ!! કેવું સાહસ, કેટલું અજ્ઞાન, અને કેવો અવિચાર કે સ્ત્રી અથવા પુરૂષને આ કામાંધપણુને લીધે શું પાપ કરિયે છિયે તે જાણવામાં આવ્યું જ નહિ. આવી રીતે ખોટી કામનાઓને લીધે ઘણા કામાંધપુરૂષો સ્ત્રીઓનાં ધ્યાન ધરે છે અને તેવી દુષ્ટસ્ત્રીઓ કામાંધોનાં ધ્યાન ધરે છે અને મહાપાપ કરીને નરકયાતનાનાં તથા પશુ આદિના અવતારોનાં પાત્રો થાય છે. તથા આપણી શી ગતિ થશે તેનો તેને ક્ષણવાર પણ વિચાર આવતો નથી. અરેરે! આ સમજણુવાળો મનુષ્યદેહ શા સાડ છે? ત્યારે તો પશુ-પક્ષીનો દેહજ ચોગ્ય હતો કે જેમાં સારા-માઠાની ખબર પડતી નથી. ખરૂં જોતાં વિચારીયે તો સ્વકીયાસ્ત્રી-સંગ પણ આસક્તિને લીધે ંધનરૂપ થાય, ત્યારે તેને મેલી ખીજે પાપદષ્ટિ કરનારાના પાપની અને ંધનની તો વાતજ શી કરવી? જગતમાં અપકીર્તિ થાય, વ્યાધિઓ વધી પડે, ઉપાધિઓ આવી પડે, અને કાગડા-કુતરાના જેટલું ભાન પણ તેવા માણસનું રહે નહિ તથા છેવટ રખડી રઝળી ભુંડે હાલે મરણ પામતાં ચમરાજના માર ખાવાને અને નરકની ઉગ્ર યાતના ખમવાને પાત્ર થાય. પરસ્ત્રીનો સંગ કરનાર ભડવાઓના જે સોખતી હોય તેનો સહવાસ પણ નરકમાં નાખે તો પછી પ્રત્યક્ષ સંગ કરનારની તો વાત જ શી કરવી? હજારો પ્રકારની પૂજા, પાઠ અને દાન ધ્યાન કે તપ કર્યા હોય તે, આવા પાપી લોકોનાં ક્ષણવારમાં બળી જઈને તેને બહલે મોટા પાપના ઢગલા થઈ રહે છે અને તેઓ પાપના ઢગલાના પ્રતાપે કરોડો

વર્ષસુધી નરકનાં દુઃખ ભોગવતા રડ્યા કરે છે. આવું છે તેનો વિચાર નથી કરતો એટલા માટે કામી માણસ દેખતાં છતાં આંધળો છે. આંખથી જે આંધળો હોય તે તો કામાંધ કરતાં લાખ વાતે દેખતો છે, કેમ કે તે પોતાના હૃદય-ચક્ષુથી જોઈને પાપમાર્ગ છોડીને પુણ્યને માર્ગે ચાલે છે. માટે આ ઉપરથી એવો બોધ લેવાનો છે કે કામાંધ થવું નહિ. અને પરસ્ત્રીઓને કુદૃષ્ટિથી જોવી પણ નહિ. એટલું જ નહિ પણ તેવે પાપને માર્ગે ચાલનારા પાપીની સંગતિ પણ કરવી નહિ. આવી રીતે અસંગ રહીને જે એ મોહિની-રૂપ મદિરાના મોહમાં ફસાયે નહિ તે ખરેખરો ભાગ્ય-શાળી અને પરમસુખનો અધિકારી છે. એટલા માટે તે વિષે નિરંતર કાળજી રાખવી.

પોતાનો અપયશ એનું નામજ મૃત્યુ છે. જગતમાં સારે માર્ગે ચાલે છે તેની કીર્તિ ગવાય છે અને સારો માર્ગ મેલી નઠારે માર્ગે ચાલે છે તેની અપકીર્તિ ગવાય છે. એ અપકીર્તિ એનું નામજ અપયશ કેહેવાય. પોતાનાં સારાં આચરણ અને મહાન કાર્ય કે ઉદાર અંતઃકરણને લીધે કે પ્રૌઢ પ્રતાપને લીધે જેઓ આ પંચભૂતના સંઘાત-રૂપ શરીર પડી ગયા છતાં પણ જગતમાં ગવાય છે તેઓ મુવેલા સમજવા નહિ. કેમ કે તેનું સ્થૂલ શરીર અદૃશ્ય થયું પણ કીર્તિરૂપ શરીર સદાકાલ અજર અને અમર છે. અને એથી એટલાં નઠારાં આચરણ તથા હલકાં કાર્ય કે શુદ્ધઅંતઃકરણને લીધે કે હુલાંચને લીધે આ પંચ-ભૂતના સંઘાતરૂપ શરીર જીવતાં છતાં પણ જગતમાં નિંદાય.

છે અને જેને કોઈ એવા ઈચ્છતું નથી, તેઓ જીવતા સમજવા નહિ; કેમ કે તેનું સ્થૂલ શરીર કદી દેખાતું હોય તોપણ તે ન દેખાયા બરાબર અથવા મરી ગયા બરાબર છે. ખરું જીવવું એ કીર્તિજ છે. કેમ કે શરીર તો કોઈ દિવસ પણ ક્ષણભંગુર હોવાથી પડી જાય પણ કીર્તિ તો અજર-અમર રહે છે. એટલામાટે કીર્તિથી જીવવું એજ ખરું જીવવું છે. એથી ઉલટું જીવવું એ તો મરણ ન હોય તોપણ મરણ બરાબરજ છે.

स जीवति यज्ञो यस्य कीर्तिर्यस्य स जीवति ।

अयज्ञोऽकीर्तिसंयुक्तो जीवन्नपि मृतोपमः ॥

જેની કીર્તિ છે તે જીવે છે અને જેને યજ્ઞ હોય છે તે જીવે છે પણ જેનો અપકીર્તિ સહિત અપયજ્ઞ હોય છે તે જીવતો હોય તોપણ મુવા જેવો છે.

જેમ મરેલા શરીરને ગમે તેવું સગપણ હોય, ગમે તેવો સંબંધ હોય, ગમે તેવી ઉંચી જાત હોય, ગમે તેવું રૂપ હોય પણ કોઈ સ્પર્શ કરતું નથી કે ઘરમાં રાખતું નથી તેમ અપકીર્તિ કે અપયજ્ઞવાળા શરીરને ગમે તેવું સગપણ હોય, ગમે તેવો સંબંધ હોય, ગમે તેવી ઉંચી જાત હોય, ગમે તેવું રૂપ હોય, પણ કોઈ સ્પર્શ કરતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ પાસે બેસવા પણ હેતું નથી. દેશનું કલ્યાણ કરનારા વિચારવંત વિવેકી લોકો મરવું અંગીકાર કરીને પણ કીર્તિ મેળવવામાં ઉત્સાહ રાખે છે પણ જગતમાં પશુ સમાન મૂર્ખ લોકો સિવાય કોઈ બીજા એવા નથી કે અપકીર્તિની ઈચ્છા કરે. મૂર્ખ લોકોને તેની

સમજણ નથી હોતી; પરંતુ જે જાણે છે તેને તો મોત કરતાં પણ અપયશ છે તે વધારે દુઃખદાયક છે. જગતમાં એક જન્મવારામાં મોતનું દુઃખ તો એક જ વાર ખમવું પડે છે પણ અપયશનું દુઃખ તો ઘડિયે ઘડિયે અને ક્ષણે ક્ષણે મોત કરતાં પણ અધિક ખમવું પડે છે. જગતમાં જીવવાની આશા અતિ બલવાન છે અને તેને માટે લોકો અને તેટલો ધન-માલ વિગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. એ જીવતરને પણ નહિ સંભારી મરણને અપકીર્તિ કરતાં વિવેકીઓ સારું ગણે છે એવા દાખલા કાંઈ થોડા નહિ મળે. ‘આપણી કીર્તિ થાય, લોકો આપણને સારા કહે’ એ, જે અપકીર્તિમાં મરણ તો શું પણ મરણ કરતાં અધિક દુઃખ છે, તોજ લોકો માને છે. ઘણાને મોઢે આપણે ‘ઈશ્વર લાજ-આબરુમાં અન્નવસ્ત્ર આપે એટલે ખસ છે.’ એવાં વાક્યો સાંભળિયે છિયે. માણસો જેમ જીવવામાટે અનેક પ્રયત્નો કરે છે તેમ કીર્તિનેમાટે પણ અનેક પ્રયત્નો કરે છે. મરણનેમાટે જેમ કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી તેમ અપકીર્તિનેમાટે પણ કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી. મરણ પામેલામાં તેજ બલ કે પ્રતાપ રહેતાં નથી તેમ અપકીર્તિવાળામાં પણ તેજ બલ કે પ્રતાપ રહેતાં નથી. બોધવાન માણસ જેમ જીવતાં બંધનમુક્ત કેહેવાય છે તેમ અપકીર્તિવાળો માણસ જીવતે મુવો કેહેવાય છે. એટલામાટે મૃત્યુથી બીનારા માણસે પોતાનો અપયશ થવા દેવો નહિ. મૃત્યુ છે તે તો શરીર ક્ષણભંગુર હોવાથી મનુષ્યપ્રાણીના સ્વાધીનમાં નથી એટલે એને અટકાવી શકાતું નથી, પરંતુ

અપકીર્તિ પોતાનાં નઠારા આચરણોથી થાય છે તેથી અટકાવવી એ પોતાનાં સ્વાધીનમાં છે; માટે પોતાને સ્વાધીન વાત હોય તેમાં બુદ્ધિમાન માણસે ભૂલ ખાવી નહિ. મૃત્યુ જેમ આ કુલવાન છે, વિદ્વાન છે, ધનવાન છે, રૂપવાન છે, ઓથવાન છે, બાલક છે, વૃદ્ધ છે, જુવાન છે કે સર્વના આધારરૂપ કે કીર્તિમાન છે એમ આવે છે ત્યારે જોતું નથી; તેમજ અધર્મ, અવિવેક અને અપવિત્રતાના આચરણથી થએલી અપકીર્તિ પણ આવે છે ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ગુણ શીલ વચ આદિને જોતીજ નથી. એકવાર તેણે પોતાનો પગ માંડ્યો કે તે ઠડવી વેલની પેઠે વધતીજ જાય છે. મૃત્યુ જેમ જેની ઉપર પડે છે તે જગતમાં રહેતો નથી તેમ જેની ઉપર અપયંશ કે અપકીર્તિ પડે છે તે પણ જગતમાં રહેતો નથી. મરેલાને કાંઈ સંસારવ્યવહાર રહેતો નથી પણ અપકીર્તિવાળાને સંસારવ્યવહાર રહે છે અને તે એવી દશામાં સિદ્ધ થઈ શકતો નથી તેથી તે કરતાં મૃત્યુ વધારે સાફ લાગે છે. ઘણાં ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષોએ મરણનેજ પ્રિય ગણ્યું છે તે અપયશના દુઃખની બીકથીજ. અપયશ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન છે? કેમ કે ભર્તૃ-હરિ પણ કહે છે કે ‘અપયશો યથસ્તિ કિં મૃત્યુનાં ।’ આમ છે એટલામાટે યશને વધારનારાં સદાચરણો અને સત્કર્મો કરવાં જોઈએ. જો બીક રાખવી તો મૃત્યુની નહિ પણ અપયશનીજ રાખવી, કેમ કે મરણનો મારેલો નરકમાં પડતો નથી, પરંતુ અપયશનો મારેલો નરકમાં પડે છે. અપયશવાળો અપયશથીજ મરેલો છે તેને મોત તો નામમાત્ર

મરણુ છે.^૧ આ સંસારમાં સર્વ અનિત્ય છે માટે કીર્તિથી જીવવાનું જ પ્રયત્ન રાખી અપકીર્તિરૂપ મરણથી બચી જવું જોઈએ. કેમ કે:—

चलं वित्तं चलं चित्तं चले जीवितयौवने ।

चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥

ચિત્ત ચંચલ છે, વિત્ત ચંચલ છે, જીવિત અને અને જીવાની ચંચલ છે તથા ચર-અચર સર્વ જગત આખું ચંચલ અર્થાત્ નાશવાન છે; પણ જેને કીર્તિ છે તે જીવે છે અર્થાત્ સદૈવ અમર છે.

સારાંશ કે એવી ચલ વસ્તુને માટે અપકીર્તિ નહિ કરતાં સર્વને નાશાત્મક જાણી કીર્તિરૂપ કાયાને અજર અમર કરવી. કેમ કે મનુષ્યજન્મનું એજ કર્તવ્ય છે.

को वा गुरुर्यो हि हितोपदेष्टा

शिष्यस्तु को यो गुरुभक्त एव ।

को दीर्घरोगो भव एव साधो

किमौषधं तस्य विचार एव ॥ ७ ॥

૧ આ સિવાય રસને નહિ જાણનારની આગળ કવિતા કહેવી કે પોતાને મોઢે પોતાનાં વખાણ કરવાં વિગેરે મૃત્યુરૂપ કષ્ટ છે. તેમાં પણ પોતાને મોઢે પોતાનાં ગુણ ગાવા એ અપયશનું કારણ હોવાથી તે પણ તે પ્રમાણેજ સમજવું.

અર્થઃ

શિષ્ય—ગુરુ કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે હિતનો ઉપદેશ આપે તે ગુરુ.

શિષ્ય—શિષ્ય કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે ગુરુનો ભક્ત હોય તેજ શિષ્ય.

શિષ્ય—હે સાધો ! મોટો ઇટલે અસાધ્ય રોગ કયો છે ?

ગુરુ—સંસાર છે તે મોટો ઇટલે અસાધ્ય રોગ છે.

શિષ્ય—તેનું ઔષધ શું છે ?

ગુરુ—તે સંસારનો વિચાર કરવો તે ઔષધ છે.

ટીકા.

ઉપદેશ કરનાર હોય તેજ ગુરુ કેહેવાય. સુખને આપે અને દુઃખને મટાડે તેનું નામ હિતનો. ઉપદેશ કેહેવાય. ચોરાશી લાખ જીવોનીમાં જન્મ અને મરણ ધર્યા કરવાં એ જેવું બીજું એકે દુઃખ નથી. કૈવલ્યમુક્તિને પામવું તે જેવું એકે સુખ નથી. જ્ઞાનથી કર્મવાસના સર્વ ક્ષય થઈ જઈ સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાને લીધે જન્મ-મરણનો દેરો મટે એજ કૈવલ્યમુક્તિ છે. તે વેદાંત શાસ્ત્રના શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસનદ્વારા સદ્ગુરુની કૃપાથી થાય છે. અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને પ્રયોજન એ પ્રમાણે વેદાંત-શાસ્ત્રના ચાર અનુબંધ છે. *ચાર સાધનથી યુક્ત મુમુક્ષુ હોય તે અધિકારી, જીવ અને શિવની એકતા તે વિષય, બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર પ્રકરણ તે સંબંધ અને આનંદ

* પ્રથમ કહેલાં છે તે.

થાય ને કલેશ જાય તે પ્રયોજન એમ સમજવું. આવા અનુબંધવાળા વેદાંત શાસ્ત્રના પ્રમાણથી ઉપર કહેલા દુઃખને મટાડી સુખ પમાડે અર્થાત્ મુક્ત કરે તે હિતોપદેશ કેહેવાય. કોઈને શંકા થાય કે ગુરુ હોય તે તો એવોજ ઉપદેશ કરે ત્યારે એમ કેહેવાનું શું કારણ અને એક કૈવલ્ય-મુક્તિ કહી ત્યારે બીજી મુક્તિ હશે કે નહિ ? તો તેમાં પેહેલો મુક્તિવિષે ખુલાસો આ પ્રમાણે સમજવો. મુક્તિ ઘણા પ્રકારની છે તેમાં સાલોક્ય,^૧ સામિપ્ય,^૨ સાદૃષ્ય,^૩ અને સાયુજ્ય,^૪ એ ચાર પ્રકારની મુક્તિ શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે. આ ચારમાં પણ ચોથા પ્રકારની સાયુજ્ય મુક્તિ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ છેવટે તેથી પણ પાછું પડવું પડે છે. માટે જે મુક્તિ થયા પછી પાછું પડાય નહિ તે કૈવલ્યમુક્તિ છે તેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીભગવાન કહે છે કે:—

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥

અવ્યક્ત અને અવિનાશી જે બ્રહ્મ છે તેજ પરમ ગતિ છે અને તેજ માત્ર ધામ છે કે જેને પામીને પુરૂષ પાછું જન્મ-મરણ પામતો નથી.

આ પરમધામરૂપ કૈવલ્યમુક્તિને, છતે દેહે જીવન્મુક્ત દશા થઈ જાય ત્યારે પમાય છે અને એજ મુક્તિ ઉત્તમ છે. હવે ગુરુવિષે ખુલાસો.

૧ ભગવાનના લોકમાં રહેવાય. ૨ ભગવાનની પાસે રહેવાય.

૩ ભગવાનના જેવી આકૃતિનું થવાય. ૪ તેમાં લીન થઈ જવાય.

ભક્તિમાર્ગમાં આવો ક્રમ કહ્યો છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો એક કૈવલ્ય-મુક્તિજ કેહેવામાં આવે છે.

જગતમાં ગુરુપદ ધારણ કરનારાઓ પણ ઘણા હોય છે. કેટલાક મોટાં મોટાં શાસ્ત્રો લખ્યા હોય છે ને બુદ્ધિ-માન હોય છે પણ ઇંદ્રિયોના વિષયો લોગવવાની ઇચ્છા ગઈ ન હોય અને જ્ઞાનનો અનુભવ થયો ન હોય તેથી પોતાના શિષ્યોને વિષય લોગવવાનો ઉપદેશ કરે છે. અને ઉપદેશનાં વાક્યો ફેરવીને તેનો ઉલટો અર્થ સમજાવે છે. તત્પદ તથા ત્વંપદની એકતા દેખાડનાર અષ્ટાવકનું વાક્ય કેવો સરસ બોધ આપે છે તે બુવો—

આત્માનમદ્વયં કચ્ચિજ્ઞાનાતિ જગદીશ્વરમ્ ।

યદ્વેત્તિ તત્સ કુરુતે ન ભયં તસ્ય કુત્રચિત્ ॥

જગતના ઇશ્વરને અને આત્માને એટલે તત્પદ-ત્વંપદના અર્થને એકરૂપ બાણુનાર હજારમાં એકજ હોય છે. તે પુરૂષ ‘આ કરવા યોગ્ય કામ છે’ એમ માને છે તે કામ કરે છે. તેને આ લોક-પરલોકમાં ભય નથી.

કરવા યોગ્ય જે કામ લાગે તે કરે એમ કહ્યું તેથી ગમે તેમ આડે માર્ગ ચાલે એમ સમજવું નહિ. જેમ કોઈ રાજાનો કુંવર બાલક હોય તેને ચોર ઉપાડી ગયા હોય તો તે ચોરના સહવાસથી ચોરી કરવા શીખે, પણ મોટો થયા પછી કોઈ ભાટચારણ આવીને પોતાના બાપ-બાદાની વંશાવળી સંભળાવે તો ચોરનો સહવાસ મેલી તથા ચોરનો ઘેઘો મેલી પોતાનું રાજ્ય લોગવે અને પછી ગમે તેમ કરે. અર્થાત્ બીજા રાજાઓને જીતીને પોતાનો દેશ આબાદ કરે ને ચોરને પકડીને હડ દે; તેમ આ જીવરૂપ એક

રાજકુમાર અજ્ઞાનરૂપ બાલકપણથી અવિદ્યારૂપ દેશમાં પડ્યો છે, તે ચારરૂપ ઇન્દ્રિયો જેમ ચલાવે તેમ ચાલે છે, પણ વિવેકરૂપ મોટાઈ આવે છે ત્યારે વેદશાસ્ત્રરૂપ ભાટ-ચારણો પાસેથી બ્રહ્મસ્વરૂપરૂપ વંશાવળી સાંભળી બ્રહ્મસ્વરૂપરૂપ પોતાનું રાજપણું પામીને કરવા ધારે તે કરે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અજ્ઞાન દશાની પેઠે પછી કદીપણ ઇચ્છા કરે નહિ; પરંતુ માયા, અવિદ્યા અને કર્મનો નાશ કરી બ્રહ્મરૂપ એક ઇશ્વરજ છે એવો નિશ્ચય કરે.

ઉત્તમ વાક્યોના આવા સવળા અર્થ મેલીને તેનો ઉદ્ધો અર્થ સમજાવી દે છે કે ‘જેણે હું આત્મા બ્રહ્મ છું એમ જાણ્યું તે પરમેશ્વર થયો માટે તેને કોઈનો ભય નથી, માટે જેમ ગમે તેમ કરે અર્થાત્ વિષયોને ભોગવે.’

જેઓ વિષયોમાં ખુદી રહ્યા છે એવા ગુરૂઓ વિષયોને પ્રમાણુ કરે છે ને શિષ્યોને ઉપદેશ કરી ભોગવાવે છે; તથા જે શિષ્યો અજ્ઞાનમાં ખુડેલા હોય છે તેઓ તેવા ઉપદેશો પ્રમાણુ કરે છે. આવા અજ્ઞાનિયોની શી દશા થાય છે તે વિષે યોગવાસિષ્ઠમાં લખે છે કે “ગુરૂ હોય છે તે, જ્ઞાનવિના કર્મનો નાશ નથી થતો તેથી અને શિષ્યને ખોટો ઉપદેશ કર્યો હોય તેથી કુતરો અવતરે; અને શિષ્ય હોય છે તેને જ્ઞાનવિના કર્મ ટળ્યાં ન હોય તેથી ત્રીગોડો અવતરે અને પેલે અવતારે જે ગુરૂએ હંસમનું આધું હોય તેને ચુસી લે છે. ત્યારપછી ચુરુને ગાઠનો અવતાર આવે છે અને શિષ્યને વાઘોલનો અવતાર આવે છે.”

આવા ઉદ્ધટા બોધ આપનારા ગુરૂ હોય છે - ગુરૂ

કેહેવાય નહિ અને ગુરુ કરવાને યોગ્ય પણ નથી. ગુરુ-ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

જ્ઞાનહીનો ગુરુસ્ત્યાજ્યો મિથ્યાવાદી વિઢંબકઃ ।

સ્વવિશ્રાંતિં ન જાનાતિ પરશાંતિં કરોતિ કિમ્ ॥

જ્ઞાનવગરનો મિથ્યાવાદી દંભી ગુરુ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. એવો ગુરુજ કરવો નહિ કેમ કે તે પોતાની વિશ્રાંતિ બાણુતો નથી તો બીજાને શું શાંતિ કરે ?

જે ગુરુ જ્ઞાનની મૂર્તિ હોય, પોતે વિષયોનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમ શિષ્યોને ત્યાગ કરાવતો હોય, અને જે શિષ્યોને મોક્ષનો ઉપદેશ કરતો હોય તે ગુરુ કેહેવાય. બાકી બીજા નામના ગુરુ છે. અને એટલામાટેજ હિંતનો એટલે સારા અને સાચા માર્ગનો તથા સ્વસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારને ગુરુ કહેલ છે.

આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે જે સંસારના બંધનથી છોડાવે એવા જ્ઞાની હોય તેનેજ ગુરુ કરવા. કાગળના વહાણથી દરિયો તરાય નહિ તેમ ખરા બોધવાનુ ગુરુવિના સંસારસાગર તરાય નહિ.

જે ગુરુનો ભક્ત હોય તે શિષ્ય કેહેવાય. ગુરુની આજ્ઞા માનવી, તે કહે તે ઉપર વિશ્વાસ રાખવો, તેની પરમેશ્વરની મૂર્તિની પેઠે પૂજા કરવી. ઇત્યાદિ ભક્તિ કરે તે ભક્ત કેહેવાય. બીજા દેવતાઓની પૂજા કરવી તે તો સેહેલી અને ગમે તેવી છે, કેમ કે તેમાં તો કંકરજીને નામે જનનમતા ભોગ ભોગવવા મળે છે અને ગુરુની ભક્તિ કરવી તે તો કંકરજી અને ન ગમે તેવી છે, કેમકે

તેમાં તો ગુરુ કહે તેમ કરવું પડે, તેને આધીન રહેવું પડે, અને વિષયો મનગમતા મળે નહિ. ગુરુના ભક્ત હોય એવા શિષ્યો આ જગતમાં ઘણા થોડા હોય છે. જેને માથે પરમેશ્વરની દયા હોય છે તેજ તેવા ગુરુભક્ત થાય છે અને ગુરુસેવાનો વિધિ જાણે છે. ખીજા જાણતા નથી. ગુરુગીતામાં કહ્યું છે કે:-

देवकिन्नरगंधर्वाः पितरो यक्षचारणाः ।

मुनयोपि न जानन्ति गुरुशुश्रूषणे विधिम् ॥

દેવ, કિન્નર, ગંધર્વ, પિતૃ, યક્ષ, ચારણ, અને મુનિયો, એ કોઈ પણ ગુરુની પૂજા કરવાની રીતિ જાણતા નથી. અર્થાત્ તેઓ પણ ગુરુભક્તિ કરી શકતા નથી.

તે દેવતા વિગેરે તો-

महाहंकारगर्वेण तपोविद्यावलेन च ।

संसारकुहरावर्ते भ्रमन्ति घटियंत्रवत् ॥

તપોવિદ્યાના બલથી અને હુંપણાના ગર્વથી સંસારરૂપ ગુફાના મધ્યમાં ઘટમાલ જેમ વારંવાર ભરાતી-ઠલવાતી ભમ્યા કરે તેમજ જન્મ-મરણરૂપ ગોથાં ખાધા કરે છે.

આમ દેવાદિક ન જાણે એવી દુર્લભ ગુરુસેવાનો વિધિ છે માટે પ્રેમથી ગુરુની ભક્તિ કરવી. ગુરુની ભક્તિ વિના વિદ્યા મળતી નથી. કહ્યું છે કે:-

गुरुवक्त्रे स्थिता विद्या गुरुभक्त्या च लभ्यते ।

त्रैलोक्येऽस्फुटवक्तारो देवाद्यसुरपन्नगाः ॥

ગુરુના મુખમાં જે વિદ્યા રહેલી છે તે ગુરુની ભક્તિ કરવાથી મળે છે. ત્રિલોકીમાં દેવ અસુર કે પન્નગ વિગેરે ગુરુના

જેવી ચોખી રીતે કોઈ વિદ્યા કહી શકતા નથી. અર્થાત્ ગુરુ જેવી કૃપાથી યથાર્થ બોધ આપે તેવો કોઈ આપી શકતું નથી.

આટલા માટે ગુરુની ભક્તિ કરીને વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી પરિપૂર્ણ બોધવાન થવું જોઈએ. પણ ગુરુભક્તિ અભિમાનવગરનો જે મુમુક્ષુ શિષ્ય હોય તે કરે છે. અભિમાનવાળાથી કદીપણ થતી નથી. માટે અભિમાન રહિત થઈને ગુરુભક્તિ કરે છે તો પરમેશ્વરને પામે છે. ગુરુને મેલીને એકલા પરમેશ્વરની ભક્તિ કરે છે તો તે ભક્તિ નિરર્થક થાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવઆદિ દેવતાઓ, દેવર્ષિ, પિતૃ, કિન્નર, સિદ્ધ, ચારણ, યક્ષ, મુનિ અને બીજાં માણસોને ગુરુને મેલીને સેવે તો તે વૃથા છે. સર્વ તીર્થો કરતાં ગુરુ છે તેજ તીર્થરૂપ છે. માટે ગુરુને મેલીને અન્યથા ભટકવું નહિ. ગુરુ તો ઇશ્વર કરતાં પણ અધિક છે, કેમ કે:—

શિવે રુષ્ટે રુક્ષાતા ગુરૌ રુષ્ટે ન કથન ।

જો શંકરનો કોપ થયો હોય તો ગુરુ રક્ષા કરે છે. પણ જો ગુરુનો કોપ થયો હોય તો કોઈરક્ષા કરતું નથી.

માટે જે શિષ્ય હોય તેણે ગુરુને એક ભાવે ભજવા. ગુરુને મેલીને બીજાને ભજે છે તો નરકમાં પડે છે. જેમ કોઈ ઝાડમાં ફલ થયું તે પાણી તથા પૃથ્વીના બલથી પાકે છે અને પાક્યા પછી પૃથ્વીઉપર કે પાણીમાં પડે છે તા સુકાઈ જાય છે કે સડી જાય છે તેમ અહીં સમજવું. તે એ રીતે કે ગુરુ છે તે ઝાડ છે, શિષ્ય છે તે તેનું ફલ છે, પરમેશ્વર છે તે પાણી છે, શાસ્ત્ર છે તે પૃથ્વી છે, અને અભિમાનથી ગુરુના ઉપર દોષ મેલવો તે તેનું સુકાવું છે

અને ગુરુનો કોપ થાય તે તેનું સડવું છે. સારાંશ કે ગુરુને મેલીને શાસ્ત્રનું બલ લેવા બાય છે તો અભિમાન આવે છે, અભિમાન આવવાથી નરકમાં પડવું પડે છે. કદી ઇશ્વરને ભજવા બાય તો ઇશ્વર પણ કોપ કરે છે, કેમ કે ઇશ્વરના સ્વરૂપથી પોતે અળગો છે. જેમ માંખી આખું શરીર મેલીને ક્યાંઈ ગુંબડું થયું હોય તે જગ્યાએજ આવીને બેસે છે તેમ નહારો શિષ્ય ગુરુના ઘણા ગુણ હોય તે વિસારી મેલીને દોષનેજ જોયા કરે છે. અપાર ગુણ ગુરુના હોય તેને જે સંભારે પણ નહિ તે ખરેખર કૃતદ્રી કેહેવાય. ચારણી જેમ સાર સાર કાઢી નાંખીને કચરો હોય તે રાખે છે, તેમ નહારા શિષ્યો ગુરુના ગુણ સઘળા મેલી દઈને દોષનેજ ગ્રહણ કરે છે. જે વચનરૂપ હથિયાર ગુરુએ આપ્યાં હોય એજ વચનરૂપ હથિયારથી ગુરુનો વધ કરવો એથી બીજું કયું પાપ છે? અને એવા દુષ્ટ પાપીઉપર પરમેશ્વર કેમ કોપ ન કરે? જેણે ગુરુના વચનનું અપમાન કર્યું તેણે વેદશાસ્ત્રના વચનનું, પરમેશ્વરના વચનનું, શ્રીભગવાનના વચનનું અને સત્પુરુષોનાં વચનોનું ઉલ્લંઘન કર્યું એમ સમજવું. એના જેવો કોઈ દુષ્ટ બીજો ન સમજવો. પ્રતિમા તો જડ છે અને સદ્ગુરુ તો ચેતન્ય છે માટે પહેલી સદ્ગુરુની સેવા કરવી અને તે પણ તેવા સદ્ગુરુ ઓળખીને કરવી. જે પોતાને વાવરવા ધન માગે નહિ, પૈ એક પણ ચાસે રાખે નહિ, ગૃહસ્થ હોય તો અન્ન વસ્ત્ર રાખે અને ગૃહસ્થ ન હોય તો તે પણ ન રાખે, વેહેવાર જેને નડતો ન હોય અને જે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સઘળું બાણુતા હોય તેવા ગુરુ ધોધનેમાટે કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

સંસ્કૃતૈઃ પ્રાકૃતૈશ્ચૈવ ગદ્યપદ્યાક્ષરૈસ્તથા ।

શિષ્યં યો દેશભાષાભિર્બોધયેત્સ ગુરુઃ સ્મૃતઃ ॥

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગદ્ય અને પદ્યોનાં વાક્યોથી અને દેશની ભાષાથી જે બોધ કરે તે ગુરુ કહેવાય. અર્થાત્ એવો ગુરુ જોઈએ.

શિષ્યના સંદેહ ટાળે એવા વિદ્વાન, ભાષા જાણનાર, પૂર્ણત્યાગી, વૈરાગી, અને સ્વપ્નમાં પણ સ્ત્રીની સામી નજર ન કરે તેવા સારા શીલનો જ્ઞાની ગુરુ જોઈએ. જ્ઞાનીવિષે શ્રીઅષ્ટાવક કહે છે કે:—

નિર્વાસનો નિરાલંબઃ સ્વચ્છંદો મુક્તબંધનઃ ।

સિષ્તઃ સંસ્કારવાતેન ચેષ્ટતે શુષ્કપર્ણવત્ ॥

જેને ક્યાંઈ પણ વાસના નથી, જે પોતાની મુક્તિનો આધાર પોતા ઉપર રાખે છે, સંસારનું જેને બંધન નથી અને બંધ અને મોક્ષને જે માનતો નથી તે પ્રારબ્ધથી પ્રેરાતાં, પવનથી જેમ સુકલ પાન ફરે તેમ કર્યા કરે છે.

માટે આદરહિત, અભિમાનરહિત, કામરહિત, ક્રોધરહિત, લોભરહિત અને ઉપાધિરહિત તથા બોધવાનું હોય તે સદ્ગુરુપદને યોગ્ય છે. અને તેવો હોય તેજ શિષ્યને બોધ આપી બોધવાનું કરે છે. જ્ઞાનવિષે શ્રીભગવાન કહે છે કે:

અગાત્યત્વપ્રાપ્તિર્મહિસા જ્ઞાંતેરાજિવઃ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થિર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।
 નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥
 મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।
 વિવેક્ત્ત્વે સેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥
 અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
 એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોન્યથા ॥

પોતાના ગુણનાં પોતે વખાણુ ન કરવાં, દંભી ન થવું, બીજાને પીડા ન કરવી, સહનશીલપણું, સરલતા, ગુરુની સેવા, બહારની અને અંદરની પવિત્રતા,^૧ સ્થિરપણું, શરીરને નિયમમાં રાખવું, ઇંદ્રિયોનો રૂપઆદિ વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકાર ન કરવો, જન્મ-મરણુ જરા તથા વ્યાધિનેવિષે દુઃખરૂપ દોષનો વિચાર કરવો, સ્ત્રી, ધર તથા પુત્રાદિક પદાર્થોમાં પ્રીતિ તજવી તથા તેમને સુખે પોતે સુખી અને તેમને દુઃખે પોતે દુઃખી એવો અધ્યાસ છોડી દેવો, ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં સદૈવ મન સમાન રાખવું એટલે હર્ષશોકને આધીન ન થવું, પરમેશ્વરનેવિષેજ એકનિષ્ઠાથી ભક્તિ કરવી, ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર એકાંત જગ્યાને સેવવાના સ્વભાવવાળા થવું, અજ્ઞાનજનોની મંડલીમાં પ્રીતિ ન રાખવી એટલે તેમાં ભળવું નહિ, સદા આત્મજ્ઞાનનેવિષે નિષ્ઠાવાન રહેવું, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનરૂપ ભોક્ષ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે એવો વિચાર કરવો. એ ચોવીશ પ્રકારનું

૧ માટી અને પાણીવડે શરીરની શુદ્ધિ તે બહારની પવિત્રતા, અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તે અંદરની પવિત્રતા.

જ્ઞાન કેહેવાય છે અને તેથી ઉલટું એટલે માનીપણું, દેલી-પણું, ઇત્યાદિ અજ્ઞાન કેહેવાય છે.

ઉપર જે જ્ઞાનનાં લક્ષણો લખ્યાં છે તે જેનામાં હોય તે જ્ઞાની કેહેવાય ને તેવો જ્ઞાની હોય તેજ ગુરુ કરવા યોગ્ય છે. અને એવા ગુરુની જે ભક્તિ કરે છે તે શિષ્ય કેહેવાય.

સંસાર છે એજ મોટો રોગ છે. આ શરીર આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિનો ભંડાર છે માટે તેમાં અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. કોય કાણો હોય, કોય આંધળો હોય, કોય લુલો હોય, કોય ડુંઠો હોય, કોય કોઢિયો હોય, કોય પતિયો હોય, કોય અતિસારવાળો હોય, કોય ભગ્ન-દરવાળો હોય, કોય ક્ષયવાળો હોય, કોય તાવવાળો હોય, કોય આંખના રોગવાળો હોય, કોય નાકના રોગવાળો હોય, કોય ખડેરો હોય, કોય બળતરાવાળો હોય, કોય ઝલાઈ ગયેલો હોય; એમ અનેક રોગથી માણસો પીડા પામે છે. પણ તે રોગ સર્વે હલકા છે, કેમ કે ઘણું ઝાઝું તો તે શરીર રહે ત્યાં સુધીજ પીડા કરે છે, પણ ભવ-રૂપી રોગ એવો તો મોટો છે કે ચોરાશી લાખ પ્રાણીના અવતારનાં જન્મ-મરણનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, તેનો આરોજ આવતો નથી. માટે તે મોટામાં મોટો રોગ છે. જેનો જન્મ-મરણરૂપ સંસાર નથી ગયો તે ભલે પાલખી ઉપર બેસતો હોય, હાથી ઘોડા ઉપર ચડી ચાલતો હોય, મહાબલવાન હોય, શરીરે પુષ્ટ હોય, પાંચ શેર અન્ન પચાવતો હોય, નિરંતર મિષ્ટાન્ન જમતો હોય, મોટામાં મનાતો હોય, ગાદી-તકીયે પડ્યો રહેતો હોય, સુંદર

શય્યામાં સૂતો હોય, અને સગાં-કુટુંબી વીટીને બેઠાં હોય તોપણ તે મહારોગી છે. કોઈ વીશ પચીશ લાંઘણ થયેલો માણસ ખાટલે પડ્યો હોય ને તેને કોઈ બીજું માણસ ઉઠાડતું બેસારતું હોય એવા અશક્ત માણસને ‘આપણે ઘોડે ચડિયે છિયે, મિષ્ટાન્ન ખાઈયે છિયે, કુસ્તી લડિયે છિયે, મોજમજ માણિયે છિયે’ ઇત્યાદિ સોણામાં દેખવામાં આવે છે પણ તે ઉઘ હોય ત્યાંસુધીજ દેખાય છે, ઉઘ ઉડી ગઈ એટલે તે કાંઈ નથી, તેમજ ‘હું લાગ્યવાન છું, સુખી છું, પરિવારવાળો છું’ એમ થાય છે તે સઘળું બ્યાંસુધી પ્રારબ્ધ છે ત્યાંસુધીજ છે. જેમ પેલા માંદા માણસની ઉઘ જવાથી તે સુખ જતું રહે તેમ પ્રારબ્ધનો નાશ થવાથી આ શરીરનું સુખ પણ નાશ થઈ જાય છે. અને પેહેલો માંદો માણસ જેમ જાગ્યા પછી દુઃખ ભોગવે છે તેમ આ શરીર છુટ્યા પછી ચોરાશી લાખ જાતિનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. માટે એ સૌથી મોટો રોગ ટાળવાને ઉદ્યમ કરવો.

શરીરના રોગો ભસ્મ, ચૂર્ણ, ગોળીઓ અને અર્કો વિગેરે ઘણા પ્રકારનાં ઔષધોથી મટે છે; પરંતુ આ દીર્ઘ રોગને એમાંનું એકે એસડ મટાડી શકતું નથી. સંસારરૂપી મહારોગનું સાચું એસડ તો ‘સંસાર કેમ ટળે’ એમ વિચાર કરવો એજ છે. ચોગવાસિષ્ઠમાં લખે છે કે:—

સંસારદીર્ઘરોગસ્ય સુવિચારો મહૌષધમ્ ।

કોહં કસ્ય ચ સંસારો વિવેકેન વિહીયતે ॥

સંસારરૂપ મોટા રોગનું સારો વિચાર કરવો એજ

આસડ છે. હું કોણ અને સંસાર કેને છે એવો વિવેક થયો કે તેજ વિવેકથી સંસાર ટળી જાય છે.

હું કોણ ? જો હું નામ હોઉં તો તે નામ તો માતા પિતા કે કંઈ હોય તે જન્મ થાય તે પછી જોતિષને આધારે પાડે છે તેથી તે નામ તો હું નહિજ. ત્યારે હું કોણ ? શું પૃથ્વી તે હું છું, શું જલ તે હું છું, શું તેજ હું છું, શું વાયુ તે હું છું, શું આકાશ તે હું છું, શું ચૌદ ઈન્દ્રિયો તે હું છું, શું સોળ અંગ તે હું છું, શું સાત ધાતુ તે હું છું, કે શું ત્રણ ગુણ તે હું છું ? ના. એ સર્વ નામ-રૂપ દશ્ય તે હું કેમ હોઉં ? હું તો તે સર્વનો દૃષ્ટા સાક્ષી તેથી ન્યારો છું માટે એ હું નહિ. તથા સંસાર એટલે શું ? શું મનુષ્ય એ સંસાર છે, શું પશુ-પક્ષી એ સંસાર છે, શું સ્થાવર એ સંસાર છે, કે શું ચૌદ લોક એ સંસાર છે ? સંસાર તે શું અને તેને ને મારે શો સંબંધ છે ? આ સંસાર ન કેહેવાય પણ જન્મ-મરણ થાય તે સંસાર કેહેવાય અને તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી. આમ વિચાર રાખવો તે વિચાર કેહેવાય. વળી અપરોક્ષાનુ-ભૂતિમાં કહ્યું છે કે:—

નાહં ભૂતગણો દેહો નાહં ચાક્ષગણસ્તથા ।

एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोयमीदृशः ॥

अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते ।

संकल्पो विविधः कर्ता विचारः सोयमीदृशः ॥

एतयोर्यदुपादानमेकं सूक्ष्मं सदवयम् ।

यथैव मृदादानां विचारः सोयमीदृशः ॥

મંચમહામૂતના સમૂહરૂપ આ દેહ હું નથી તેમ તેમાં રહેલો ઇંદ્રિયોનો સમૂહ પણ હું નથી તેનાથી વિલક્ષણ કોઈ હું છું એમ વિચારવું એ વિચાર કેહેવાય છે. આ સર્વ અજ્ઞાનથી થયેલ છે તથા જ્ઞાન થવાથી ટળી જાય છે અને વિવિધ પ્રકારનો સંકલ્પ તેનો કર્તા છે એમ બાણવું તે વિચાર કેહેવાય છે. અને ઘડાનું ઉપાદાન કારણ જેમ માટી છે તેમ અજ્ઞાન અને સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ નાશરહિત એક પ્રદાન છે એમ બાણવું તે વિચાર કેહેવાય.

આવા વિચારથી તત્ત્વ તથા ત્વંત્વને ઓળખી બાણવું એક એ કે જેમ મારે સંકલ્પથી પિંડ સાચો તેમ ઇશ્વરને પ્રદાંડ સાચું, મારે અંતઃકરણ છે તેમ ઇશ્વરને તીર્થયાત્રા છે, મારે પ્રજા સાચી તો તો ઇશ્વરને જગત્ સાચું, મારે સંકલ્પથી જગત્ હતું તે ટળી ગયું તો ઇશ્વર નિર્લિંગલ્પ છે તેથી તેને જગત્ નથી, જેમ જીવનું નામ છે તેમજ ઇશ્વરનું નામ છે, દેહમાં જેમ થોડી ઉપાધિ છે તેમ ઇશ્વરના જગતમાં મોટી ઉપાધિ છે, જેવો દેહમાં હું છું એવોજ જગતમાં ઇશ્વર છે. એમ બાણીને જેમ દેવતામાં લાકડાં ઘણાં નાખ્યાં એટલે તે લઠકો કહેવાયો અને રૂઝી વાટ સળગાવી એટલે તે દીવો કહેવાયો પણ તે લઠકો પણ નથી અને દીવો પણ નથી, પણ મારે એતાં તે એવ અભિજ છે, તેમ પ્રજા એક અખંડ છે તે અંતઃકરણ આકિની ઉપાધિને યોગે જીવ કેહેવાયું, અને ચૌદ લોકની ઉપાધિને યોગે ઇશ્વર કહેવાયું પણ જીવ ને ઇશ્વર કંઈ નથી પણ એક પ્રદાન છે, અને તેજ પ્રજા હું છું એમ બાણવું

અર્થાત્ અસિપદને ઓળખવું, આનું નામ વિચાર કેહેવાય.

આ વિચારથી પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખતાં સંસાર ટળે છે માટે વિચાર છે તેજ સંસાર ટળવાનું ઔષધ છે એમ કહ્યું. વાસ્તે સદ્વિચાર કરીને સંસાર ટાળવાનું પ્રયત્ન કરવો.

किं भूषणान्द्रूषणमस्ति शीलः-

तीर्थ परं किं स्वमनो विशुद्धम् ।

निमित्र हेयं कनकं च कांता

श्राव्यं सदा किं गुरुवदवाक्यम् ॥ ૮॥

અર્થ.

શિષ્ય—સારામાં સારું ધરેણું શું છે ?

ગુરુ—શીલ છે તેજ સારામાં સારું ધરેણું છે.

શિષ્ય—ઉત્તમ તીર્થ શું કેહેવાય ?

ગુરુ—પોતાનું મન નિર્મલ હોય તેજ ઉત્તમ તીર્થ કેહેવાય.

શિષ્ય—આ જગતમાં ત્યાગ કરવાનું શું છે ?

ગુરુ—સોનું અને સ્ત્રી એ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય—સાંભળવા યોગ્ય શું છે ?

ગુરુ—ગુરુનાં અને વેદનાં વચન સાંભળવા યોગ્ય છે.

ટીકા.

ગમે તો સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ હોય, પરંતુ તેઓનું શીલ એજ સારામાં સાફ ભૂષણ છે. એ વાક્યમાં એમ સમજવાનું છે કે સોનાની સાંકળીઓ, મોતીના હારો, જડાવ કાપો, અને જડાવ ઠોળિયાં તથા રત્નથી જડેલા ચંદન-હારો, એ સર્વ ખરા ભૂષણરૂપ નથી, પણ ખરૂં ભૂષણ તો શીલ છે; કેમ કે એક શીલ ન હોય તો એ બધાં ભૂષણો ધૂલ પડ્યા બરોબર છે. પુરૂષ સારા શીલનો હોય તો પોતે પોતાને ને પોતાના વંશને ઉભળે છે અને સ્ત્રી સારા શીલવાળી હોય તો પોતે પોતાને, પિયરને અને સાસરાંને ઉભળે છે.

શીલ શબ્દમાં એટલી બધી ગંભીરતા રહી છે કે તેનું પૂરેપૂરું વિવેચન કરતાં વિસ્તાર થઈ જાય, પણ ટુંકામાં તરત તો એટલું સમજવાનું છે કે કોઈપણ પુરૂષ કે સ્ત્રી નહારા ભાવથી મન, વાણી કે શરીરની ક્રિયા ન કરવી અને પોતાને યોગ્ય જે જે ધર્મો શાસ્ત્રમાં લખેલા છે તે પ્રમાણે વર્તવું એ શીલ કેહેવાય છે. સારા શીલવાળી સ્ત્રીવિષે કહ્યું છે કે:—

પદન્યાસો ગેહાદ્વહિરહિફણારોપણસમો

નિજાક્ષસાદન્યદ્વવનમપરદ્વીપતુક્ષિતમ્ ।

વચો લોકાઽક્ષમ્યં કૃપ્ણધનત્વ્યં મૃગદૃશઃ

પુમાનન્યઃ કાંતાદિધુરિવ ચતુર્થીસમુદિતઃ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના ઘરની બહાર એક પગલું ભરવું તે પણ સર્પની દૃષ્ટા ઉપર પગલું મુક્યા બરોબર છે,

અને પોતાની રહેવાની જગોથી ખીબાનું ઘર, પતિવ્રતા સ્ત્રીને એક ખીબા દ્વીપ જેટલું દૂર લાગે છે, અને જેમ લોભીનું ધન લોકોને મળી શકતું નથી તેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં વચનો પણ કોઈ ખીબા લોકોને કાને પડતાં નથી, અને લાઠરવા માસના શુક્લપક્ષની ચોથનો ચંદ્ર મનુષ્યો કોઈ પણ જોતાં નથી તેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પરપુરુષનું મુખ તેવું માની કોઈ દિવસ પણ જોતી નથી.

સારાંશ કે ઘરમાંથી તે બહાર નીકળતી નથી, પારકે ઘેર જતી નથી, તેનું વચન કોઈ સાંભળતું નથી અને ખીબું કોઈ તેને દેખતું પણ નથી.

સ્વભાવથીજ મારાં શીળવાળી પતિવ્રતાઓ એવીજ રીતે વર્તે છે. અને પોતાને અમૂલ્ય એવો મળેલો દેહ સદાચરણ, સારો સ્વભાવ અને પતિસેવાથી સફલ કરે છે.

આવી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ આ કલિકાલમાં ક્યાંકજ જોવામાં આવે છે, સત્યુગ જેવા યુગમાં પણ તેવી સ્ત્રીઓ વિરલ હતી ત્યારે અનર્થરૂપ કલિકાલમાં વિરલ હોય એમાં કાંઈ સંદેહની વાત નથી. આજકાલ કેટલીક સ્ત્રીઓ તો કુતરીઓની પેઠે ઘેર ઘેર બારણે ભાટક્યા કરે છે ને પગવાળીને ઘરમાં બેસતી નથી, જેમ કોઈ પારકાં છોકરાંને લુગડું ઓઢાડવું હોય તો અરધું ઉઘાડું રહે તેમ ઓઢાડે છે તેમ પોતાનું અરધું મોઢું ઢાંકીને અરધું ઉઘાડું રાખે છે અને પોતાનું મોઢું કોક જીવે ને પોતે કોકનું જીવે છે; પોતાનું શરીર કાંઈ કામ કરતું હોય ને મન ક્યાંક હોય છે; પોતે

કામ કાંઈક કરતી હોય છે ને આંખ ક્યાંક હોય છે; કોઈનો હુર્નુષ્ઠ ગાવા બેસે ત્યાં થાકેજ નહિ; પગપર પગ ચડાવી પારકી ચોવટમાંજ ચાર પહોર ગાળી નાંખે છે; ભુંડું બોલતાં, ગાંજો ભાંડતાં, ખોટું બોલતાં કે સાહસ કરતાં જરા પણ શરમાતી નથી. ધણી તો બહુ ઠીંગલી જેવો સમજે છે; ઘર સાફ રાખવાનું સમજતી નથી; પતિને પ્રસન્ન રાખવાનું અને ઈશ્વરની પેઠે પૂજવાનું સમજતી નથી; રાત કિવસ વેહેમનીજ વાતો કર્યા કરે છે; પોતાનાં શરીર ને મન પણ મેલાં રાખે છે; રસોઈ કેમ કરવી, છોકરાં કેમ સાચવવાં, કામકાજ કેમ કરવું, આબરૂ કેમ વધારવી, કલ્યાણ કેમ થાય, પુણ્ય શું કેહેવાય, તે કશું વિચારતી નથી; જો કોઈ લાગમાં આવ્યું તો તેના પરિયાના પરિયાને પણ શોધી નાંખે છે અને કુવાક્યરૂપ બાણથી સામાનાં કલેબં કાપી નાંખે છે; ભણી હોય તો ભણતરને ધૂળ મેળવે છે; કદી અનેક પાપથી પસ્તાવો થાય તો ખોટાં ખોટાં વ્રત કે જાત્રા કરે છે, પણ મોટા તીર્થરૂપ પોતાના સ્વામીને તો સામું પણ જોતી નથી. ધિક્કાર છે આવી સ્ત્રિયોને ! આવી સ્ત્રિયો ચોરાશી લાખ ચોનિમાં ભટકી ભટકી પોતાનાં કરેલાં પાપને ભોગવે છે અને હુઃખ પામે છે. સદ્ગુણી સ્ત્રિયો આજ ક્યાંથી હોય ? કહ્યું છે કે:-

કૃતે તુ રેણુકા કૃત્યા ત્રૈતાયાં ચૈવ જાનકી ।

દ્રૌપદી દ્વાપરે કૃત્યા કલ્પૌ કૃત્યા ગૃહે ગૃહે ॥

સત્યયુગમાં એક રેણુકા સતી હતી, ત્રૈતાયુગમાં એક જાનકી સતી હતી, દ્વાપરમાં એક દ્રૌપદી સતી હતી, પણ

આ કલિયુગમાં તો ઘેર ઘેર સતી સ્ત્રિયો છે. અર્થાત્ ઘેર ઘેર અસતી સ્ત્રીઓ છે.

આમ છે માટે જગતમાં સારી સ્ત્રિઓએ કે પુરૂષોએ

૧ સત્યયુગમાં એક રણુકાજ અસતી હતાં; [કેમ કે તેના પુત્રે તેનું માયું જમદગ્નિના કેહેવાથી કાપી નાખ્યું હતું તેવા દોષને પાત્ર તે થયાં હતાં.] તેત્રાયુગમાં જનકીજ એક અસતી હતાં; [કેમ કે રાવણે હરી હર્ષ જર્ષ લંકામાં તેને રાખ્યાં હતાં અને લોકના અપવાદને પાત્ર થયાં હતાં.] દ્વાપરયુગમાં એક દ્રૌપદીજ અસતી હતાં; [કેમ કે લોકની રીતિથી વિપરીત પાંચ પતિ તેમને થયા હતા ને ભરી-સભામાં દુષ્ટાને હાથે વસ્ત્ર ખેંચાયાં હતાં.] પણ આ કલિયુગમાં તો ઘેર ઘેર બારણે અસતી સ્ત્રિયો છે. [કેમ કે ઉપરની ત્રણ સ્ત્રિયોનાં નિર્દિત કામ જેવાં હજારે કામને આજની સ્ત્રિયો કાણે કાણે કરે છે.

આ પ્રમાણે અર્થ પણ થાય છે; પરંતુ પૂર્વે થઈ ગયેલી મહા-પવિત્ર સતીઓને તેવો અર્થ કરવાથી દૂષણ દેવા જેવું થાય છે તે અધટિત જાણી ઉપરનો અર્થ અમે યોગ્ય ગણ્યો છે.]

અથવા કૃત્યા શબ્દને પૂર્વના પદમાં જોડેલો રાખીએ તો અકૃત્યા પદ નીકળે તેનો સતી એવો અર્થ થાય અને ચોથા પદમાં જુદો રાખવાથી કૃત્યા શબ્દ રહે તેનો અસતી અર્થ થાય. માટે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ સમજીએ ગ્રહણ કરવું. ઘેર ઘેર સતીઓ છે એમ દાઢમાંથી કહ્યું હોય તો તે પણ ખરું. તેનો હેતુ ઘેર ઘેર અસતી સ્ત્રીઓ છે એવો આવે છે. દાઢમાંથી બોલેલા શબ્દથી સારાં વચનોનો ધણીવાર ઉલટો અર્થ થાય છે તે વ્યવહારમાં સર્વ કોઈ જાણે છે. ચારે પદ દાઢમાંથી બોલાયેલાં નહિ ગણતાં છેહુંજ તે પ્રમાણે ગણવું જોઈએ. પેહેલા ત્રણ યુગનીને પોતાના સતીવ્રતથી દેવતા જેવી દુર્ધર્ષ અને કલિયુગની સર્વને પાપાદિકથી દુર્ધર્ષ કેહેવાની મતલબ હોય તો પણ હોય. કૃત્યાનું વર્ણન ભયંકર દેવતારૂપ કરવામાં આવે છે.

તેવી સ્ત્રિયો સાથે સંભાષણ પણ કરવું ઘટતું નથી. એથી પણ વિશેષ વિચાર કરિયે તો પુરૂષોએ તો પોતાની બેન કે માતા આદિ નજીકના સંબંધની સ્ત્રિયો સાથે પણ સામું ઉભી બોલવું નહિ. તેમજ સ્ત્રિયોએ પણ પોતાના ભાઈ બાપ કે કાકા મામા સામું ઉભી બોલવું નહિ એ સાફ છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા ન દિદેક્ષાદ્વદો મહેત્ ।

બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥

માતા, બેન, કે દીકરી સાથે એકાંતમાં બેસવું નહિ; કેમ કે ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ બલવાન છે અને તે વિદ્વાનને પણ ખેંચે છે.

કલિયુગમાં સ્ત્રિયોજ અસતી છે એમ નથી પણ પુરૂષો પણ તેવા મેળના ઘણા છે. વાંદરના જેવા વિકલ, ગધેડા જેવા બેઅકલ અને કુતરાની પેટે વાટે ઘાટે ભટકનારા એવા દુષ્ટ દુરાચારીઓ અંતરને બાળી નાખે એવી આધિયોને, ભારમાં દાબીને ભોં ભેળા કરી દિયે એવી ઉપાધિયોને અને પલ્લે પલ્લે અનહદ પીડા કરે એવી વ્યાધિયોને પેટ ભરી ભોગવીને છેવટ ઘોરમાં ઘોર નરકના પાત્ર થઈ પોતાનાં કરેલાં પાપનાં ફલોનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્ય જન્મને ધારણ કરી આવી રીતે અફલ ફેરો કરનારા મનુષ્ય છતાં પણ જેવા પુરૂષોને ધિકાર છે. એના જેવા જગતમાં કોઈ પણ દુર્ભાંગી ન સમજવા. ખરી સમજણવાળા પુરૂષો તો તેજ કેહેવાય કે, સાફ શીલ પાળીને પોતાના ક્ષણભંશુર શરીરને, પોતાના વંશને, અને પોતાની જાતને

ઉભાજે છે. આ હાડકાંચાંમડાંના ઘર જેવા દેહ ઉપર ગમે તેટલાં હીરા મોતી કે માણેકથી જડેલાં ઘરેણાં ઘાલ્યાં હોય કે ગમે તેટલા જરિયનના પોશાક પેચાં હોય પણ એક સારા શીલવિના તે સર્વ ધૂળ ખરાખર છે, એક જો શીલરૂપી ઉત્તમોત્તમ ઘરેણું ધારણ કર્યું હોય તો બીજાં સઘળાં ઘરેણાંને પણ ઉલટું વધારે શોભા આપે છે, અને એક શીલરૂપ ઘરેણું ન હોય તો બીજાં બધાં ઘરેણાં ખરેખરાં ભારરૂપ છે. માટે જે ખરેખર ઘરેણું શીલ છે, તેને સાચવવામાટે સહુએ તનમનથી પ્રયત્ન રાખવું જોઈએ. ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે:—

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो

ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥

સંપત્તિનું ઘરેણું સુજનતા છે, શૂરાતનું ઘરેણું બહુ બોલવું નહિ તે છે, જ્ઞાન થવાનું ઘરેણું શાંતિ છે, શાસ્ત્ર સાંભળવાનું અથવા વિદ્વત્તાનું ઘરેણું વિનય છે, ધનનું ઘરેણું પાત્ર જોઈને આપવું એ છે, તપનું ઘરેણું ક્રોધ ન કરવો એ છે, મોટાઈનું અથવા અધિકારનું ઘરેણું ક્ષમા રાખવી એ છે, ધર્મનું ઘરેણું કપટ ન રાખવું એ છે, એ સર્વનું અને સુજનતા આદિ સર્વના કારણરૂપ આ શીલ છે તેજ ઉત્તમ ઘરેણું છે.

સુજનતાવિના સંપત્તિ વૃથા છે, બહુ વાચાલપણથી શૂરાતન વૃથા છે, શાંતિ ન હોય તો જ્ઞાન વૃથા છે, વિનય

ન હોય તો વિદ્વાનપણું અથવા બહુશ્રુતપણું વૃથા છે, પાત્રને જોઇને અપાય નહિ તો ધન મળ્યું તે વૃથા છે, ક્રોધ થાય તો તપ કર્યું તે વૃથા છે, ક્ષમા ન હોય તો મોટાઈ અથવા અધિકાર હોય તે વૃથા છે, નિષ્કપટપણું અથવા નિર્મલપણું ન હોય તો ધર્માચરણ વૃથા છે, અને શીલ ન હોય તો એ સર્વ સ્થિતિ અને સુજનતા વિગેરે તે સર્વ પણ વૃથા છે. આટલામાટે એ શીલરૂપી ઘરેણું સંસારમાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ ચાવજીવિત ધારણ કરવું જોઈએ. બીજાં ઘરેણાં તો અહીંજ કામ લાગે છે અને કામ લાગીને પણ માત્ર ભારરૂપ થાય છે અથવા તો તે વખતે જીવને જોખમમાં નાખનારાં થઈ પડે છે, પણ શીલરૂપી ઘરેણું તો આ લોકમાં શોભા તથા કીર્તિને વધારી પરલોકમાં પણ સુખ આપવામાં ઉત્તમ સહાયક બને છે. તો જગતમાં કોણ એવું મૂર્ખ હોય કે તેને પ્રાણુસમાન ગણી પાળે નહિ ?

પોતાનું જે મન છે તે નિર્મલ હોય તો તેજ ઉત્તમ તીર્થ છે. આ પૃથ્વી ઉપર સમુદ્ર આદિ લઈને ઘણાં તીર્થો છે અને પાવન કરનારાં ક્ષેત્રો પણ ઘણાં છે. તે પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં અને તીર્થોમાં ઘણા ઘણા દિવસોસુધી અપવાસ કરીને અણુવાણુ પગે ફર્યા કરે તો પણ જો મન નિર્મલ ન હોય તો એકે તીર્થ કે ક્ષેત્ર માણસને પવિત્ર કરતું નથી. મન નિર્મલ થયાવિના પવિત્ર થવાતું નથી તો પછી તે મનની નિર્મલતાથી મળનારા મોક્ષની તો આશાજ શાની રાખવી ? તીર્થમાં કે ક્ષેત્રોમાં ફર્યાવિના પણ જો એક ઠેકાણે બેસીને અથવા ઘેર બેઠાં કામ-કોધાદિક શત્રુઓને જીતીને શાસ્ત્ર-

વિચાર કરી અભ્યાસથી મનને નિર્મલ કર્યું હોય તો તે તીર્થ કયા જેટલું ફલ આપે છે અને પરમપદની પ્રાપ્તિ પણ મનની નિર્મલતાથી થાય છે.

મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

મનજ માણસને બંધનું અને મોક્ષનું કારણ છે. એમ જે મહાત્માઓએ સિદ્ધાંત કર્યો છે તેનું કારણ પણ તેજ છે. મન જો કામ-ક્રોધાદિકથી મલીન થઈ બંધાય તો તે ખરેખર બંધાય છે અને કામ-ક્રોધાદિકથી અને રાગ-દ્વેષથી રહિત થઈ નિર્મલ થઈ છુટે તો છુટે છે. મનનાં બંધનથી બંધન અને મનના મોક્ષથી મોક્ષ છે, કેમ કે બંધમોક્ષ સર્વ એના કરેલા છે. જે પદાર્થ કે વસ્તુ ઉપર જેવી આસક્તિ મન કરે તેવો તેમાં તેને ભાવ આવે છે, જે શરીરથી બેન-ભાઈને મળવામાં આવે છે તેજ શરીરથી પતિ-પત્નીને મળવામાં આવે છે; પરંતુ બેન-ભાઈને મળતાં વાતસલ્યભાવ આવે છે અને પતિ-પત્નીને મળવાથી દામ્પત્ય વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, એ સર્વ મનની કલ્પના શિવાય બીજું શું છે? સુખ-દુઃખ મનથી થાય છે. સર્વ જે કાંઈ સૃષ્ટિ છે તેનું કારણ પણ મન હોય તો સર્વ છે. મન ન હોય તો કાંઈ પણ નથી. કાંઈ આપણી આગળ વાત કહી જાય પણ જો તેમાં મન ન હોય તો તે વાત વૃથા થાય છે અને બીજી વાર કહેવી પડે છે. આટલામાટે જે કાંઈ કરે છે તે મનજ કરે છે. વાસિષ્ઠસાર પણ સાક્ષી આપે છે કે:—

मनो हि जगतां कर्ता मनो हि पुरुषः स्मृतः ।

मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥

ત્રિલોકીને કરનાર મનજ છે અને પુરૂષ પણ મનજ કેહેવાય છે. લોકમાં મનનું કરેલું તેજ કરેલું છે. શરીરનું કરેલું તે કરેલું નથી.

સર્વ જગતની કલ્પના મનની કરેલી છે. મન હોય તો તે કલ્પના હોય. મન છે તોજ પુરૂષ છે. પુરૂષ હોય પણ મન ન હોય તો તેનું પુરૂષપણમાં લેખું થતું નથી. માંડાં થઈ ગયેલાં માણસને માણસમાં કોણ ગણશે ? કોઈ નહિ ગણે. માટે માણસપણું પણ મનને આધીન છે. મનનું કરેલું તેજ કરેલું કેહેવાય. જ્યાંસુધી ગમે તેટલાં હાનિ-લાલ થયાં હોય તે મનમાં આવ્યાં ન હોય ત્યાંસુધી તે થયેલાંજ નથી. મનમાં આવ્યા પછીજ તે હર્ષ-રોકને આપે છે. આ શરીરરૂપી રથ અને ઇન્દ્રિયોરૂપી લોહાઓ મનરૂપી સારથીના ચલાવવાથીજ ચાલે છે. મન જો ન ચલાવે તો તે અટકી પડે છે. માટે શરીરાદિકની ક્રિયા પણ મનથી થાય છે, મનની ઇચ્છાથી થાય તે થયું કેહેવાય. શરીરથી અભણતાં થાય તે થયું કેહેવાય નહિ અને મન વગર જાગ્રતમાં શરીરની ક્રિયા થાય પણ નહિ. આમ સર્વનું કર્તા અને સંસારને આપનાર મન છે માટે તે મનને નિમલ કરીને પરમપદના પાત્ર થવું. મન જો વિષયોને કલ્પીને તેમાં લંપટ થાય તો પોતાની મેળેજ ખંધાય છે અને સર્વત્ર આત્મભાવ કરીને વિષયથી વિમુખ રહી પોતે પોતાના કરણમાંજ સમાઈ રહે તો પોતાની મેળેજ મુક્ત થાય છે. આમ છે માટે મનને વિષયોની કલ્પનામાં પડવા દેવુંજ નહિ. અને એને માટે અભ્યાસની અને વૈરાગ્યની

જરૂર છે. ‘ આ હું, આ માફ ’ વિગેરે મમત્વથી પોતાનું કાંઈ નહિ છતાં પોતાનું માનીને બંધાઈ બેઠેલું મન અભ્યાસથી નહિ જેવું થઈ જાય છે. તે છે ત્યાંસુધી જેવડું કહિયે તેવડું મોટું છે. જે વખતે અભ્યાસથી ઓછું થયું તે વખતે તે કાંઈ નથી. મનનું સ્વરૂપ જોઈએ તો.—

अयं सोहमिदं तन्मे तावन्मात्रकं मनः ।

આ તે હું તથા આ અને તે માફ એમ થવું એટલું જ મનનું સ્વરૂપ છે.

અને તે પ્રત્યક્ષ છે. મનનો સ્વભાવ કલ્પનાનો છે અને કલ્પના ઉપરથી મનની સત્તા સમજાય છે. કલ્પના વિરામ પામતાં આ માફ તાફ વિગેરે ન રહે એટલે મન જણાતું નથી, કેમ કે:—

तदभावनमात्रेण ज्ञानेन प्रविलीयते ।

આ હું માફ વિગેરે મમત્વનો અભાવ આપનાફ જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનથી મનનો લય થાય છે.

આટલામાટે મનને નિર્મલ કરીને બોધના પાત્ર થવું. હું માફ વિગેરે ટળી જતાં રાગદ્વેષ જેમાં રહેતો નથી એવું મન બોધરૂપ થઈ જતાં પછી વિશેષ કર્તવ્ય નથી રહેતું. એટલામાટેજ મનને પરમ તીર્થરૂપ કહેલ છે. નિર્મલ મન હોય ને તીર્થ કરે તો તે વધારે સાફ છે, કેમ કે તે મનની નિર્મલતાને વધારી આપનાર બને છે, પરંતુ મન જો મેલું હોય ને તીર્થાદિક કરે તો પછી તે ગમે તેટલાં કરે તો પણ અફલ જાય છે. આવીજ મનની નિર્મલતાનો દહાવ કરનાફ એક એવું દર્શાવ છે કે:—

કેઈ નગરમાં બે લાઈઓ રહેતા હતા તે પોતે શ્રીમંત હતા. મોટા લાઈ કર્મવાદી અને સંસ્કારી હતો ને બીજો નાનો લાઈ મહાપુરુષના સત્સંગવાળો ને વિવેકી હતો. તે બેય જણાનો વૃદ્ધ પિતા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કાલના યોગે મરણ પામ્યો. પિતાને મોક્ષે મોકલવાને મોટા લાઈએ કહ્યું કે કાશીએ જવું અને ગયાશ્રાદ્ધ સારવું જેથી મરનાર પિતાનું અને આપણુ બેયનું કલ્યાણ થાય. નાના લાઈએ મનમાં વિચાર કર્યો કે મોટા લાઈનો વિચાર ઠીક છે ખરો પણ સર્પ મારવામાટે તેનું ઠર ભુરવા જેવો અને પાડાને રોગ થયો હોય તેને બદલે ખીલાને ડામવા જેવો છે. આ વખતે એને ઠઠ આગ્રહ બંધાયો છે માટે હું ના પાડીશ તો પણ તે તેમ કયાંવિના રહેશે નહિ. એની ઈચ્છા હોય તો તે ભલે પૂર્ણ કરી આવે. આટલું વિચારી એવું કહ્યું કે, ખુશીથી તમે પિતાજીને સદ્ગતિ પ્રમાડવા યાત્રાએ જાઓ અને મારા બદલામાં હું આ મારી તુંબડી આપું છું તેને જ્યાં જ્યાં તમે જાઓ ત્યાં ત્યાં સ્નાન કરાવજો. આના ખર્ચના બદલામાં તમને જે ખર્ચ થાશે તેમાં હું અરધો અરધ ખર્ચ વરતી આપીશ. મોટા લાઈએ નાના લાઈના કહેવા પ્રમાણે તુંબડી સાથે લઈ, ગયા સુધીની તીર્થયાત્રા કરી અને તે તુંબડીમાં નાના લાઈ સાફ ગંગાજળ ભરીને આઠ દશ માસે પાછો ઘેર આવ્યો. તુંબડીમાં ભરેલું ગંગાજળ નાના લાઈને પાચું, પણ તે પ્રથમથી સાફ નહિ કરેલી તેથી મીઠું પાણી કડવું જેર જેવું લાગ્યું, તેથી નાના લાઈએ કહ્યું કે, લાઈ! તુંબડી તમારી સાથે આટલાં

અધાં તીર્થ કરી આવી તોપણ હજી તેની કડવાશ ટળી નહિ અને તેથી ગંગાજલ કડવું ઝેર જેવું થઇ ગયું. પણ હવે તેમાં બીજું પાણી, રાખ, ને કાંકરા નાખી બે દિવસ પલાળવા ફઇ સારી પેઠે ઘોઈ સાફ કરી પછી પાણી ભરો તો તે અહીંનું પાણી હશે તો પણ મીઠો સાકર જેવો સ્વાદ આપશે. મોટા ભાઈએ તેના કેહેવા પ્રમાણે કર્યું તેથી તુંબડીની અંદરની કડવાશ મટી ગઈ અને તેમાં જે પાણી ભર્યું તે સુંદર, શીતલ ને મીઠું લાગે તેવું થઈ રહ્યું. જ્યાં સુધી તુંબડી માંહિથી સાફ નહોતી ત્યાં સુધી ઉપરની સફાઈ બધી નકામી હતી, પણ માંહિથી જ્યારે સાફ થઇ ત્યારે ઉપરની સફાઈની કશી જરૂર રહી નહિ.

સિદ્ધાંતમાં એમ સમજવું કે મન છે તે કડવી તુંબડી છે. કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મ એ કાંકરા છે. તપ એ રાખ છે અને સંયમ એ પાણી છે. વૈરાગ્ય તે તેનું પલાળી રાખવું છે અને ઘોવું તે જ્ઞાન છે. સારાંશ કે મનરૂપી તુંબડીને કાયિક-વાચિક-માનસિક કર્મથી, સંયમથી એટલે ઈંદ્રિયો વશ રાખવાથી, વૈરાગ્યથી અને જ્ઞાનથી શુદ્ધ કરવું. એ પ્રમાણે શુદ્ધ જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાંસુધી બીજું જે કાંઈ કરવું તે વૃથા છે. મનનો મેલ ઘોવાઈ ગયો એટલે જે કાંઈ કરવું તે સફલ છે. એટલું તો ખરું કે મનને નિર્મલ કરવા માટે જે બહારની ક્રિયા હોય તે તો કરવી જોઈએ જ. મન નિર્મલ થવા જે બહારની ક્રિયા નથી કરતા તે ટળી ગયેલા, બેહેકેલા અથવા ખાંતથી ભરેલા સમજવા. બહારનાં તીર્થ અને પવિત્ર ધામ ઘણાં છે પણ જ્યાં સુધી ગુરૂરૂપ તીર્થના પ્રતાપથી

મન પવિત્ર નથી થયું ત્યાં સુધી તે શા કામનાં ? શ્રી ભગવાન કહે છે કે :—

આત્મા નદી સંયમતોયર્ણા સત્યાવહા શીલતટા દયોર્મિઃ ।
તત્રામિષેકં કુરુ પાંડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાંતરાત્મા ॥

હે અર્જુન ! સંયમરૂપ પાણીથી ભરેલી, સત્યરૂપ પ્રવાહવાળી, શીલરૂપ કાંઠાવાળી, અને હયારૂપ લેહેરોવાળી મનરૂપ નદી છે. એ નદીને વિષે તું સ્નાન કર. કેમ કે તે વિના બીજાં પાણીથી અંતરાત્મા શુદ્ધ થતો નથી.

વળી વિશ્વેશ્વરી પદ્ધતિમાં લખે છે કે :—

જ્ઞાનદ્રવે ધ્યાનજલે રાગદ્વેષમલાપહે ।

યઃ સ્નાતિ માનસે તીર્થે સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥

જ્ઞાનરૂપ જેમાં પ્રવાહ છે, ધ્યાનરૂપ જેમાં પાણી છે, જે રાગદ્વેષરૂપ મેલને ટાળે છે, એવા માનસ તીર્થ એટલે મનરૂપ તીર્થમાં જે નહાય છે તે પરમ ગતિને પામે છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ તો મન એજ મોટું તીર્થ છે કે જેના ઉપર કહેલાં સાધનોથી થયેલા નિર્મલપણાથી સર્વ સાધનો સફલ થાય છે. અને એટલાજ માટે મનને પરમ તીર્થ કહ્યું છે. તે મનને તીર્થરૂપ કરવાને સદ્ગુરુ અને શાસ્ત્રસંગ આદિ તીર્થસેવનની જરૂર છે.

કનક અને કાંતા એ ત્યાગ કરવા લાયક છે, કેમ કે એ બે પદાર્થજ બંધન કરનારા છે. કનક—કાંતાના સંયોગથી ચોરાશી લાખ અવતારમાં ભટકવું પડે છે અને તે ટળી જવાથી ચોરાશી લાખ અવતારનો ભય દૂર થઈ ઉત્તમ જ્ઞાન સાધી શકાય છે. જેઓને શ્રુતિસ્મૃતિ આદિનું જ્ઞાન

હોય છે અને જેઓ સંન્યાસી થયા હોય છે તેઓ જે કનક-કાંતાનો સંયોગ કરે તો અતિ અધમ અને અતિ દુઃખ પામનારા સમજવા. અદ્વૈતામૃતમાં લખે છે કે:—

પદાપિ યુવર્તીં મિશ્નુર્ન સંસેદારવીમપિ ।

इति वृद्धोक्तयः संति तत्कृतः स्यात्सह स्थितिः ॥

લાકડાની પૂતલીને પણ ભિક્ષુકે [સંન્યાસીએ] પગથી પણ સ્પર્શ કરવો નહિ એવી વૃદ્ધોની વાણી છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ હોય તેવા સ્થાનમાં તો કેમજ રહેવાય ?

લાકડાં વિગેરે પદાર્થથી બનેલી સ્ત્રીની આકૃતિ સંયમવાળા યોગીને પણ દર્શનથી શોભ કરે છે, કેમકે ઇદ્રિયોનો સમૂહ મહાબલવાન છે એ આગળ પણ કશું છે; તો પછી એ મોહ કરનારી સ્ત્રીઓ જે સ્થલમાં રહેલી હોય ત્યાં તો એવા યતિથી જવાયજ કેમ ? આટલા માટે કલ્યાણની અપેક્ષા રાખનારાએ સ્ત્રીઓની આકૃતિ કે ચિત્રો પણ નજરે ન પડે એવે ઠેકાણે રહેવું જોઈએ; કેમકે વિષય અને ઇદ્રિયોનો સંયોગ છે તેજ ક્ષોભને પમાડનાર છે, માટે સાધનકાલમાં તે યોગ થવા દેવો ન જોઈએ. આ વાતને ધ્યાનમાં ન રાખીને સંયમી જે સ્ત્રીઓનો સહવાસ રાખે તો તેથી તે ભ્રષ્ટ થાય છે. કેમ કે:—

निष्कृष्टवृत्तमप्याज्यपात्रं संनिधिमुष्मिणः ।

प्राप्य द्रवत्येव यथा योषितां सन्निधौ यतिः ॥

ધીવગરનું સાફ કરેલું ધીનું ઠામ જે તે સુરજ કે અગ્નિની નજીક રહે છે તો તે દ્રવે છે એટલે તેમાંથી ઘી નહિ છતાં ઘી નીકળે છે તેમ ઇદ્રિયોને દમન કરનારો

યતિ હોય તે સ્ત્રીઓની નજીક રહે તો તે પીગળ્યા વગર રહે નહિ.

આટલામાટે સંયમ કરનારા યતિઓને સ્ત્રીઓનો સહવાસ દૂર કરાવા મહાત્માઓ આજ્ઞા કરતાં કહે છે કે:—

જિતાહારોયવા વૃદ્ધો વિરક્તો વ્યાધિતોપિ વા ।

યતિર્ન ગચ્છેત્તં દેવં યત્ર સ્યાત્પ્રતિમા સ્ત્રિયઃ ॥

જેણે આહાર છોડ્યો હોય, અથવા વૃદ્ધ હોય, અથવા વૈરાગ્યવાળો હોય, અથવા રોગવાળો હોય, તેવા યતિએ પણ જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓની પૂતળીઓ હોય તેવા દેવના મંદિરમાં પણ જાવું નહિ.

આવી સ્થિતિનો યતિ પણ જો દર્શનના હેતુથી પણ પ્રતિભાવાળા મંદિરમાં જાય તો વ્યાકુલ થયા વિના ન રહે, અને વ્યાકુલ થયે એટલે જ્ઞાન જતું રહે છે અને જ્ઞાન ગયું એટલે અધર્મ થાય છે. સહુના જાણવામાં હશે કે પારાશર ઋષિ કેવા સમર્થ હતા પણ તેની કેવી સ્થિતિ થઈ? વિશ્વામિત્ર જેવા મહાતેજસ્વી ઋષિની શી સ્થિતિ થઈ? એમ નિશ્ચય જાણવું કે ગમે તો સો વર્ષનો પુરુષ ને સો વર્ષની સ્ત્રી હોય તો પણ સહવાસથી વિકાર થયા વિના રહેજ નહિ. પરમાર્થવિચારમાં પણ સ્ત્રીપુરુષનો સહવાસ અને એકાંત થવાંજ ન જોઈએ; સ્ત્રીના સહવાસમાં દૂરથીજ દુઃખ દેખવું જોઈએ. કેમકે:—

વિષ્વલ્લીમરુદ્ધિધ્યે વાષતે પ્રાણિનાં યથા ।

ગૌણિયસ્ય તથા વાયુર્વાષતે મસ્કરીષ્વરમ્ ॥

વિંધ્યાચલ પર્વતમાંથી ઝેરના વેલાને સ્પર્શ કરીને આવતો વાયુ જેમ પ્રાણિયોને બાધ કરે છે તેમ સ્ત્રીને સ્પર્શ કરી આવતો વાયુ મોટો યોગીશ્વર હોય તો પણ તેને બાધ કરે છે

વિંધ્યાચલમાં જે ઝેરનો વેલો થાય છે તેને કોઈ માણસ દેખતું નથી પણ તેની ઉપર થઈ આવતા પવનથી પણ માણસનું મોત થાય છે, તેમ સ્ત્રી છે તે પણ ઝેરના વેલા જેવી સમજવી. તેનો સ્પર્શ તો દૂર રહ્યો પણ તેનો પવન પણ પાસે આવવા ન દેવો, નહિ તો જરૂર તે ઝેરના વેલાની માફક અસર કર્યા વગર રહેતો નથી. તેનો પવન એવો દુષ્ટ છે ત્યારે તેનું દર્શન કે સહવાસ માણસનું મોત ઉપજાવે એમાં શો સંદેહ છે? આટલામાટે સર્વદા તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તે વિના અનર્થ મટે નહિ. કેમ કે:-

યોષિન્મૂળા બુધૈઃ પ્રોક્તાઃ સર્વેઽનર્થાઃ સ્ત્રીરિણામ્ ।

અપિ બ્રહ્મેન્દ્રચંદ્રાણાં કા કયા ઇતરન્નૃણામ્ ॥

‘પ્રજ્ઞા, ઇન્દ્ર અને ચંદ્રાદિક દેહધારીઓને પણ જે સર્વે અનર્થો આવી પડ્યા છે તેનું મૂલ સ્ત્રી છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે તો બીજા માણસોની શી વાત કરવી? સ્ત્રીઓ શું કરનાર છે? એમ અભિમાન કોઈએ રાખવું નહિ, કેમ કે તેના દર્શન માત્રથી પણ પ્રજ્ઞાદિક જ્ઞાન ભૂલ્યા છે તો મનુષ્ય પ્રાણી બિચારું કોણ માત્ર છે? જેઓને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા હોય છે તેઓ તો

૧. પ્રજ્ઞાએ દેહત્યાગ કર્યો, ઇન્દ્રને શરીરમાં છિદ્રો પડી ગયા અને ચંદ્ર કાયવાળો થયો.

સ્ત્રીઓના સહવાસથી અને દર્શનથી દૂર રહે છે, પરંતુ જેઓને પોતાનું કલ્યાણ શું છે એમ ખબર નથી પડતી અને સંસારના આંધળા કુવામાં પડ્યા છે તેઓનાથી તેમ થવું ઘણું જ કઠણ છે. સહવાસાદિકમાં રહેતાં છતાં જેઓ આ પ્રમાણે રહી શકે એવા પુરુષો તો પૃથ્વીઉપર વિરલા હોય છે.

કહ્યું છે કે:—

अपि राज्यं नरकवत्स्वर्गं पश्येच्च लोष्टवत् ।

स्त्रियं कुणपवत्पश्येच्चस्तादृग्दुर्लભો यतिः ॥

જે રાજ્યને નરકરૂપ જુવે, જે સોનાને માટીના ઢેકાની પેઠે જુવે, અને સ્ત્રીને માંસરૂપ જુવે તેવો યતિ દુર્લભ છે.

વાસિષ્ઠસારના જીવન્મુક્તના પ્રકરણમાં લખે છે કે:—

दूरे मुंचति बंधमंधमिव यः संगदशुजंगादिव

त्रासं यो विदधाति वेत्ति सदृशं रागं च भोगं च यः ।

स्त्रैणे यस्तृणवद्धणां प्रकुरुते मित्रेष्वમિત્રેષ्वપि

स्वातं यस्य समं स मंगलमिहाशुत्रापि मर्त्योऽश्रुते ॥

આંધળાને છોડી દે તેમ જે બંધને છોડી દે છે, અર્પથી ઉરે તેમ જે સંસારીના સંગથી ઉરે છે, સંસારના રાગને અને લોગને જે સરખા જાણે છે, દૂધમાં ખડ આબુ હોય તેને જેમ કાઢી નાંખે તેમ જે સ્ત્રીઓના સંસર્ગવાળાને કાઢી નાંખે છે એટલે કલ્યાણના સાધનમાં વિઘ્ન કરનારા સમજી તેનો ત્યાગ કરે છે અને મિત્ર તથા

શત્રુને વિષે જેનું અંતઃકરણ સરખું રહે છે તે પુરુષ આ સંસારમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણ પામે છે.

આમ જેનું સર્વમાં સમાન અંતઃકરણ થયું હોય તે ખરેખર કલ્યાણનાજ પાત્ર છે. આવા બોધવાન પ્રાપ્ત વિષયોમાં આસક્ત થઈ મલિન થતા નથી. તેવિષે શ્રીઅષ્ટાવક ત્રીજા પ્રકરણમાં લખે છે કે:—

શ્રુત્વાપિ શુદ્ધચૈતન્યપ્રાપ્ત્યાત્મતેજુન્દરમ્^૧ ।

ઉપસ્થેતંતસંસક્તો માલિન્યમધિગચ્છતિ ॥

શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ સુંદર આત્માને સાંભળીને એટલે ગુરુમુખે અને શાસ્ત્રદ્વારા સ્વરૂપ જાણીને પણ, પાસે આવેલા વિષયોમાં અતિ આસક્ત થઈને શું મલિનતા પામે છે ? નથી પામતો.

આ રીતે પરિપૂર્ણ બોધવાન આસક્ત ન થતાં મલિનતા ન પામવાથી સદૈવ મુક્ત સ્થિતિમાં રહે છે. જોનાર થવાનાં કારણો સમીપ છતાં પણ પરિપૂર્ણતા તથા આત્મ-

૧ એનો આવો પણ અર્થ થાય છે કે સુંદર ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માનું શાસ્ત્રદ્વારા અને ગુરુમુખથી સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ જે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત થયો તે મલિનતાને પામે છે અર્થાત્ બંધનને પામે છે.

આટલામાટેજ શાસ્ત્રો અસંગ અથવા ઇન્દ્રિય અને વિષયોનો સંયોગ ન થાય તેમ રહેવાની જાલામણ કરે છે. પણ સમજવાનું એમ પણ છે કે જેઓને ખરો આત્મબોધ થયો છે તે પ્રાપ્ત વિષયોમાં પણ પ્રિયપણાથી આસક્ત થતા નથી એટલે પછી મલિનતા કેમ સંભવે ? પરંતુ આવા સમદર્શી બહુ મળવા કઠણ.

વિચારથી આસક્ત ન થતાં જે મલિનતા ન પામે તેને પછી
બંધન વસ્તુ કાંઈ છેજ નહિ. કેમ કે:—

સાનુરાગીં સ્ત્રિયં દૃષ્ટ્વા મૃત્યું વા સમુપાસ્યતઃ ।

અવિહલમનાઃ સ્વસ્થો મુક્ત એવ ન સંશયઃ ॥

પ્રીતિ દેખાડતી સ્ત્રીને અને પાસે આવી ઉભેલા મૃત્યુને
દેખીને વ્યાકુલ મનવાળો નહિ થઈ જતાં સ્વસ્થ રહે છે
તે મુક્તજ છે એમાં સંશય નથી.

જેઓને પ્રથમ વૈરાગ્ય થઈ પરિપૂર્ણ બોધ થવાથી
સર્વાત્મકલાવ થઈ ગયો હોય તેવાઓ આવા પ્રસંગોમાં
વિંહલ થાય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આવા મહાત્માઓ
દુર્લભ છે. આ ઉપરથી મુમુક્ષુએ સમજવાનું એ છે કે મનને
ક્ષોભ કરે એવા વિષયોનો પ્રસંગજ દૂર રાખવો. મૃત્યુ
શિવાયના બાકીના પ્રસંગો થવા ન દેવા એ પરસ્વા-
ધીન નથી, માટે ત્રિયાદિકના પ્રસંગ થાય એવો સમયજ
આવવા દેવો નહિ. જેમ મરણથી માણસ બીએ છે તેમ
તેને પણ જન્મમરણના ફેરામાં નાખનાર મહાદોષરૂપ બાણી
તેનાથી ડરતાં રહેવું, કેમ કે એની પ્રબલતા કેવી છે તે
આગળ કેહેવાઈ ગયું છે. એ પ્રમાણે જોતાં સઘળા અન-
ર્થોનું મૂલ એક સ્ત્રીજ છે માટે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.
વ્યાસજી કહે છે કે:—

તમોદ્ધારં યોષિતાં સંગિસંગમ્

સ્ત્રીઓનો સંગ કરનારા લોકોનો સંગ થાય તે પણ
નરકને આપનાર છે.

ત્યારે પછી પ્રત્યક્ષની તો વાતજ શી કરવી ? ઇન્દ્રિય-
નિગ્રહ કરનાર યતિએ અને મુમુક્ષુએ તે દેવમાયાનું પ્રત્યક્ષ
દર્શન તો શું પણ તેની પ્રતિમાના દર્શનથી પણ દૂર રહેવું
ઘટિત છે અને તે લોકડાંની પૂતળીને પણ સ્પર્શ ન કર-
વાના પ્રથમના પ્રસંગથી સુચવાઈ ગયું છે.^૧

સોનું પણ સંગ કરવા યોગ્ય નથી. એક સોનું કહ્યું
તે ઉપરથી રૂપું ત્રાંબુ વિગેરે ધાતુઓ પણ સમજવી. કેમ
કે એ સર્વ ધાતુઓમાંથી જે સિદ્ધા વિગેરે બને છે તે
દ્રવ્ય કેહેવાય છે, માટે સોના સાથે સોના વિગેરેથી
બનનારા દ્રવ્યનો પણ સંગ કરવો યોગ્ય નથી. એ પણ
સોનું જ છે. એ દ્રવ્ય જ્યાં આવે છે ત્યાં તેને પછવાડે
અન્યોં આવ્યા વિના રહેતા નથી. શ્રીમંતોમાં મદ્દ,
અભિમાન, અનાચાર, દુરાચાર, મૂર્ખતા વિગેરે દોષો આવે
છે તે પણ તેથી જ. દ્રવ્યથી માણસ દેખતાં છતાં
આંધળો, સાંભળતાં છતાં બેરો અને જાગતાં છતાં ઊંઘતાં
જેવો થઈ જાય છે. એ ધનથી મેળવાતા સ્ત્રી, અલંકાર
અને વસ્ત્રાદિક પદાર્થોમાં સદાયકાલ ચિન્ત ચોટી રહેવાથી
તે વિષે જ રાત દિવસ લાગણી રહે છે. જ્યાં ધન ત્યાં

૧. ગૃહસ્થે પાણિગ્રહણ કરી અધ્યાગ કરેલીનો વ્યવહારકાર્ય
બેટલો પ્રસંગ અને અંતરથી અનાસક્તિ રાખતાં તેવી યોગ્ય સ્થિતિએ
સાવ અસંગ રહેવા વિગેરે વિચારી લેવું. સંન્યાસી યતિ વિગેરેને
સ્ત્રીઓના દર્શનાદિકનો નિષેધ છેજ. નીતિમાન ગૃહસ્થને પરસ્ત્રીઓપર
માતૃભાવ વિગેરે ઉપદેશ છે તે પણ ધરમાં અતિ આસક્તિનો નિષેધ
અને બહાર દર્શનાદિકનો નિષેધ વિગેરે દેખાડે છે. સર્વ સ્થલે પાત્ર-
પ્રમાણે યોજના કરવાનું વિચારી લેવું.

તેની સાથે જ સઘળા અનર્થો આવે છે. જેમ કોઈ તલાવ હોય તેમાં જ્યાં સુધી ચોમાસાનું પાણી ન ભરાયું હોય ત્યાં સુધી તેમાં કંઈ હોતું નથી, પણ જે વખતે તેમાં પાણી ભરાયું તે વખતે ડેડકાં, માછલાં, પુરા, સૂર્ય, જળો આદિ જંતુઓ એની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ નિર્ધન હોય તેવાને પણ ધન આવે ત્યારે તેને અનેક જાતના વિકલ્પો અને ઉપાધિયો વળગી પડે છે. ક્ષણવાર પણ તેને નિવૃત્તિ મળતી નથી. આ માટે છે એને હું લોગવીશ વિગેરે લાલસાથી આશા-તૃષ્ણામાં ખૂડી રહી અમૂલ્ય જન્મને અમથો જ ગાળી નાખે છે. એવા સુખલોગમાં જ આસક્ત રહેલાની શી ગતિ થાય છે તે વિષે ભગવાન વ્યાસજી કહે છે કે :—

મેષિત્ત્વેષ્ટાદરણાંબરાદિદ્રવ્યેષુ માયારચિત મૂઢઃ ।

પ્રલોમિતાત્મા ઉપભોગબુદ્ધયા પતંગવચ્ચયતિ નષ્ટદષ્ટિઃ ॥

સ્ત્રી તથા સોનાનાં ઘરેણાં અને લુગડાં આદિ પદાર્થો કે જે માયાથી રચાયેલા છે તેમાં ઉપલોગની પુદ્ધિથી જેનું મન લોભાય છે એવો મૂઢ, પતંગ જેમ દીવાથી અંબાઈ જઈ નાશ પામે છે તેમ નાશ પામે છે.

આવા નાશ કરનારા સ્ત્રી આદિ પદાર્થોમાં જે ઉપલોગ કરવાની પુદ્ધિથી આસક્ત થઈ પતંગની પેઠે નાશ પામે છે તેને એ પદાર્થો અતિ બંધનકારક છે. સ્ત્રી અને ધનની આસક્તિ સર્વ કરતાં અધિક બલવાળી છે. તે લોભાની સાંકળ વગરનું અને હાલવા ચાલવાની છુટીવાળું પણ મોટામાં મોટું બંધન છે. કેમકે :—

લોહદાર્મયૈઃ પાશૈર્દૃઢવદો વિચ્યંત ।

સ્ત્રીધનાદિષુ સંસક્તો મુચ્યતે ન કદાચન ॥

લોહાની બેડીમાં કે લાકડાની હડરૂપી પાશમાં જે બંધાયો હોય તે કોઈ દિવસ પણ છૂટે છે પરંતુ જે સ્ત્રી અને ધનરૂપ બેડીથી બંધાયો હોય તે કોઈ દિવસ પણ છૂટતો નથી.

આવી રીતે તે દૃઢ બંધનરૂપ થાય છે અને બંધનમાં સુખ હોતું જ નથી. માયાથી મોહ પામી બંધનને બંધનરૂપે નહિ દેખવામાં આવતાં તે ખરા બંધનરૂપ છે માટે જેમ કષ્ટકારક કામિનીનો સંગ તજવા યોગ્ય છે તેમજ તે દ્રવ્યનો સંગ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ કે યતિઓને સ્ત્રી-ધનાદિકનો સંગ બંધનકારક છે તેનો ત્યાગ કરવો એમ નિશ્ચય થાય છે પરંતુ આશ્રમનો વિચાર કરતાં તે નિશ્ચય એક સરખો લાગુ ન પડવાને લીધે સમજનારને ચંકા રહે માટે હમણાં આ પ્રસંગમાં જ તેનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે તેથી પ્રસંગ પ્રમાણે સમજી લેવું.

બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ એ ચાર

૧. લોહાની અને લાકડાની બેડીમાં આસક્તિ નથી હોતી તેથી તેનું બંધન તરત મટે છે. સ્ત્રી-ધનાદિકમાં તો આસક્તિ હોય તેથી તે કેમ મટે? લોહાની બેડી જેવી અણુગમતી હોય છે અને તેમાં પડવાનાં સાધનોથી દૂર રહેવામાં આવે છે તેમજ આ સ્ત્રી આદિ વિષયોની આસક્તિરૂપ બેડી અણુગમતી હોય અને તેમાં પડવાનાં સાધનોથી દૂર રહેવાતું હોય તો બંધન તરત મટે છે.

આશ્રમ કેહેવાય છે. તેમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પ્રથમ ગણાય છે. એ આશ્રમમાં સ્ત્રીના પડછાયા સામું પણ જોવું નહિ અને દ્રવ્યની વાત પણ કરવી નહિ.

બીજો ગૃહસ્થાશ્રમ કેહેવાય છે. બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ત્રણે આશ્રમને આશ્રય આપનાર એ ગૃહસ્થાશ્રમ છે, માટે તે આશ્રમમાં સ્ત્રીનો અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો. જો તેમ ન કરે તો ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલે નહિ અને બીજા ત્રણ આશ્રમ છે તેને ક્યાંઈ આશ્રય મળે નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમવાળાએ વિચારવું જોઈએ કે ત્રણે આશ્રમ મારે આધાર છે માટે સ્ત્રી નહિ હોય તો રસોઈ કરીને અભ્યાગતને શી રીતે જમાડી શકીશ અને દ્રવ્ય નહિ હોય તો તેને માટે અન્ન વસ્ત્ર ક્યાંથી પૂરાં પાડી શકીશ ? આમ વિચારી ગૃહસ્થનો આશ્રમ પાળવામાટે સ્ત્રીનો અને ધનનો સંગ્રહ કરવો એ જરૂરનો છે. કલ્યાણનાં અને ધર્મનાં કામ કરવા માટે સ્ત્રીનો અને ધનનો ઉપયોગ છે એમ જાણી તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે તેથી કલ્યાણ થાય છે, પણ સ્ત્રીને માત્ર લોગ લોગવવા માટે અને ધનને નાચતમાસા આદિ નકામા ખર્ચને માટે સંગ્રહ કરવો તેથી કાંઈ પણ કલ્યાણ થતું નથી. કદી શંકા થાય કે સ્ત્રી ત્રણે આશ્રમને આશ્રય અપાય તે માટે અને ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવા માટે કરી હોય પણ પછી તેમાંથી પ્રજા થાય, અને ધન પણ ત્રણે આશ્રમને આશ્રય આપવા, ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ પાળવા તથા દાનધર્મ કરવા ઉદ્યમથી સંપાદન કર્યું હોય તે થયેલી પ્રજાને લાડ લડાવવામાં અને તેના વરાવવા-પરણાવવામાં અસ્થાયી તો તેથી કેમ કાંય બાધ ન થાય ?

આનું સમાધાન એજ છે કે જે સમજણથી થતું હોય તો તેમાં ગૃહસ્થને કશો બાધ નથી. ધ્યાન એટલુંજ રાખવાનું છે કે પોતાનું જે લક્ષ્ય હોય તેનાથી ચૂકવું નહિ. જે એ લક્ષ્યથી ચુક્યા તો તેથી બંધન થાય છે. શાસ્ત્રની આજ્ઞા-પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવાની ઇચ્છા રાખનારે સ્ત્રી કરવી, પણ હાડકાં-ચાંમડાના પૂતળામાં આસક્તિથી બંધાઈ જવું નહિ. તેની સહાયતાથી થતાં ગૃહસ્થાશ્રમનાં ધર્મનાં કામ કરવાં. આમ કરતાં જે પ્રજા થાય તેને ઉદ્ધમ કરી સન્માર્ગમાં વાવરવા મેળવેલા ધનથી, વરાવવા-પરણાવવામાં પણ જે તેમાં તક્ષીન ન થઈ જવાય તો, બાધ નથી. છેવટ લક્ષ્ય જે પરમાર્થનું છે તે ભૂલવું નહિ. એ લક્ષ્ય ભૂલીને સ્ત્રીપુત્રના સ્નેહમાં લપટાઈ જઈ કલ્યાણની વાત ભૂલી એશ-આરામમાંજ માત્ર નાણું નાંખી દે અને ક્ષણ માત્ર પણ પોતાના આશ્રમના ધર્મનો કે કલ્યાણનો વિચાર ન કરે તો એ આ સંસારરૂપ આંધળા કુવામાં ખૂડી મુવો અને તેને છુટવાનું કંઈ સાધન નથી એમ સમજવું. જે એમાં આસક્તિ નથી પામતો ને લક્ષ્ય નથી ચૂકતો તથા પોતાના ધર્મપ્રમાણે ચાલ્યો જાય છે તેને સંસારની ક્રિયા કરતાં છતાં પણ બંધન થતું નથી. પરંતુ આવી રીતે પાળી શકવું ઘણું કઠણ છે અને કનક ને કાંતા મોહ ઉપજાવી બંધન કર્યા-વગર રહેતાં નથી. માટેજ કહ્યું છે કે કનક ને કાંતા છે તેજ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. કેમ કે એને ત્યાગે સઘળાંનો ત્યાગ થાય છે. ત્યાગ એટલે ઉપરનો નહિ પણ અંતરનો ખરો કેહેવાય. ઉપરનો ને અંતરનો બેય સાથે હોય તે વળી સર્વોત્તમ કહેવાય.

ગૃહસ્થાશ્રમવિષે કંઈક બોલ્યા ત્યારે વચ્ચમાં ^૧વાન-
પ્રસ્થવિષે પણ થોડું બોલી નાંખિયે. વાનપ્રસ્થ આશ્રમ આ
કલિકાલમાં સાચવી શકાય તેવો નથી. કેમ કે એનો ધર્મ
પાળવો ઘણો કઠણ છે.

વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો ધર્મ એવો છે કે સ્ત્રી અને
પુરુષે પોતાના પુત્રને ઘર સોંપીને બેય જણાએ વૈરાગ્યથી
આલી નીકળવું, સાથે એક કોડી માત્ર પણ પાસે રાખવી
નહિ. બેય જણાંએ સાથે રહેવું, બેસવું ફરવું અને ખાવું,
પણ જેવો ગુરૂશિષ્યનો નાતો હોય તેવી રીતે વ્યવહાર
રાખવો. સ્ત્રીએ પતિને ગુરુરૂપ સમજવો અને પતિએ સ્ત્રીને
શિષ્યરૂપ સમજવી. કોઈ પણ જગ્યાએ સ્થિર ઠરીને બેસવું
નહિ. નિરંતર ક્યાં કરવું અને નવાં નવાં તીર્થ ક્યાં કરવાં.
ચિત્તવૃત્તિ પરમેશ્વરમાં રાખવી. જ્યાં ગયા ને જ્યાં જેવું
મળે તેવું ખાવું. તીર્થોટવ કરતાં જેવાં માણસો મળે તેવાં
સાથે તેવું બોલવું. એમ સઘળી કામનાથી મુક્ત થઈ સ્ત્રીમાં
શિષ્યબુદ્ધિ રાખી બેય જણે સાથે અનેક પ્રકારનાં વ્રત
અને તીર્થ કરતાં ક્યાં કરવું તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમની રીતિ
છે. આ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પાળવામાં પણ કાંચન
અને કામિનીનો ત્યાગ થાય છે.

સંન્યાસ આશ્રમ વિષે પણ જરા વચ્ચમાં વિચારી
લઈએ. સંન્યાસીએ સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો એ વાત તો
પ્રથમ આવી ગઈ છે. તેવીજ રીતે કાંચનનો પણ સંગ
કરવો નહિ. વિશ્વેશ્વરી પદ્ધતિ પ્રમાણે સંન્યાસીએ વંરતણું

ભેદએ. જેણે સર્વનો ત્યાગ કર્યો હોય, જેને મનમાં કશી વાસના ન હોય, જે વિરક્ત થઈ ગયો હોય તે સંન્યાસી કેહેવાય. જેને કનક અને કામિનીનો સંગ હોય તે સંન્યાસી હોવાય તોપણ પૂરો સંસારી કેહેવાય. જે માણસ સંન્યાસીને દ્રવ્ય આપે તે નરકમાં પડે છે અને જે સંન્યાસી લેય તો તે સંન્યાસી નહિ પણ કોઈ પામર પ્રાણી સમજવો. એવું લખાયેલું છે કે સંન્યાસી જેટલું કાંચન લે તેટલી જ્યારે વિષ્ણુ ખાય ત્યારે તે સોનું લીધાનો દોષ ટળે અને ફરીને પાછો જ્યારે સંસ્કાર થાય ત્યારે શુદ્ધ થાય. કદી એમ શંકા થાય કે એક સોનું ન લેવાય પણ બીજો કાંઈ પદાર્થ તો લઈને સંધરાતો હશે, તો તેનું સમાધાન એજ કે એમ કરવામાં પણ સંન્યાસીને દોષ લાગે છે. જે વેચવાની બુદ્ધિથી અન્ન-વસ્ત્ર કે કંઈ બીજું સંધરે તો તેની કિંમતના જેટલા પૈસા થાય અને તે પૈસાનું જેટલું સોનું આવે તેટલું સોનું સંધરવાનો દોષ તેને લાગે, તેથી તેટલી વિષ્ણુનું લક્ષણ કર્યું શુદ્ધ થાય. સંન્યાસીને જે મળ્યું તે પોતાના પ્રાણને આહુતિ આપી અને શરીરને વસ્ત્રથી ઢાંકી બાકીનું બધું તણ દેવું. જે કદી જે પૈસા પાસે રાખે તોપણ તે પૈસાનું જેટલું સોનું આવે તેટલો તેને દોષ લાગે. માટે સર્વનો ત્યાગ કરવો. ભેદએ. આટલામાટેજ કહ્યું છે કે:—

યતીર્થઃ કાંચનં દયાત્તાંશુલં વસ્ત્રમ્ રણે ।

વસ્ત્રમ્ જ્ઞામન્વ્યં દયાત્સ ક્ષતા નરકં વ્રજેત્ ॥

સંન્યાસીને જે સોનું આવે, પ્રાણચારીને જે બીજું

૧ સારાંશ કે તેને સોનું અને વિષ્ણુ ખરાબર છે.

આપે અને ચોરને જે અભય આપે, તે આપનાર નર-કમાં જાય.

આવી રીતે કહેલું છે, તેમાં પણ એજ સમજવાનું છે કે સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારીએ કનક તથા કામિની તજવાં જોઈએ. અને ગૃહસ્થે તથા વાનપ્રસ્થે પણ જો કહ્યાપ્રમાણે રાખી શકાય તો રાખવાં નહિ તો તેનો ત્યાગ કરવો, કેમ કે અનર્થનું મૂલ એજ પદાર્થ છે. એનાથી જગતમાં કેટલા કેટલા અનર્થ થાય છે તેથી કોઈ પણ અભાણ્યું નથી.

નિરંતર ગુરુના મુખથી વેદવચન સાંભળવાં એજ સાંભળવાનું છે. બ્રહ્મના નિશ્ચયવાળાં શ્રુતિનાં જે વચન હોય તે વેદવચન કહેવાય છે. તત્ત્વસારમાં લખ્યું છે કે:—

ब्रह्म चिद्रूपतो नित्यं महाबीजं निरामयः ।

अवाच्यं प्रणवस्याद्यं सदैवाचलमध्रुवम् ॥

બ્રહ્મ ચિદ્રૂપ નિત્ય છે, મહાબીજરૂપ એટલે સર્વના બીજરૂપ છે, નિરામય એટલે માયાના મેલરહિત છે, વાણી-થી બોલાતું નથી, પ્રણવ એટલે ઓંકારનું પણ આદિ છે, ચળે નહિ તેવું છે અને સદા નિશ્ચયરૂપ છે.

સારાંશ એ સમજવો કે આવાં સત્પુરુષ સદ્ગુરુનાં મુખોધ આપનારાં વચનો સારે માર્ગે ચલાવે છે, મનને નિર્મલ કરે છે, અને બ્રહ્મસ્વરૂપને ઓળખાવે છે માટે તે પણ વેદવચન જેવાં સમજવાં. અને તેવાં સત્પુરુષોનાં સારાં બોધ આપનારાં વચનોને તથા તેને મોઢેથી સદ્બોધ આપનારાં વેદશાસ્ત્રનાં વચનો નિરંતર સાંભળવાં. બીજાં બંધન-કારક સંસારીઓનાં વચનો કે વિષયાદિકનાં ગીતો સાંભળ-

વાથી કશું કહ્યાણુ થતું નથી. કહ્યાણુ કરનારાં બ્રહ્મવેત્તા
ખરા જ્ઞાની સત્પુરુષોનાંજ વચન છે અને એટલામાટેજ
સંસારસંબંધી વાતોનો અનાદર રાખી નિરંતર તે સાંભળવાં
થેાચ્છ છે.

કે હેતવો બ્રહ્મગતેસ્તુ સંતિ

સત્સંગતિદાનવિચારતોષાઃ ।

કે સંતિ સંતોઽખિલવીતરાગા

અપાસ્તમોઽઃ શિવતત્વનિષ્ઠાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—હે ગુરુ ! બ્રહ્મગતિના હેતુ કોણ છે ?

ગુરુ—સત્સંગતિ, દાન, વિચાર અને સંતોષ, એ ચાર બ્રહ્મ-
ગતિના હેતુ છે.

શિષ્ય—હે ગુરુ ! સંત કોણ કહેવાય ?

ગુરુ—જેઓની સર્વમાંથી આસક્તિ ઊઠી ગઈ હોય જેને વૈરાગ્ય
થઈ ગયો હોય, જેઓએ મોહને મટાડી નાંખ્યો હોય
અને જેઓ શિવતત્વ એટલે પરબ્રહ્મ ईશ્વરમાં નિષ્ઠા રાખનારા
હોય તે સંત કહેવાય.

ટીકા.

બ્રહ્મગતિના હેતુ ચાર કહ્યા, તેમાં પેહેલો સત્સંગ છે.

જે ઠેકાણે રૂઢા પુરુષોની સંસારનું બંધન કાપનારી અધ્યાત્મ-
શાસ્ત્રની કથા થતી હોય અને તે કથાના ઉપદેશ પ્રમાણે
પોતે વર્તતા હોય અને બીજાને વર્તાવતા હોય તે ઠેકાણે
જિજ્ઞાસુપણાથી જવું તે સત્સંગ કેહેવાય. એવા સત્સંગથી
અપૂર્વ કલ્યાણ એટલે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.
ઇશ્વરપાર્વતીના સંવાદમાં કહ્યું છે કે:—

સત્સંગઃચ વિવેકઃચ નિશ્ચલં નયનદ્વયમ્ ।

યસ્ય નાસ્તિ નરઃ સૌંધઃ કથં ન સ્યાદમાર્ગગઃ ॥

સત્સંગ અને વિવેકરૂપ કોઈ દિવસ ન ખસે એવાં
દૃઢ નેત્ર જેને ન હોય તે આંધળો કેહેવાય છે અને જે
આંધળો થયો તે અવળે માર્ગે જનારો કેમ ન થાય ?
અર્થાત્ સત્સંગ ને વિવેકવગરના આંધળા પુરૂષો અવળે
[હુઃખદાયક] માર્ગે ચડી જાય છે.

કોઈ એક આંધળો હોય તે ઘણું ધન ખરચી કારીગર
પાસે સુંદર ઘર બંધાવે ને તેમાં ખીલીઓ મૂકે. તે ખીલી
તેમાં રેહેનાર આંધળાને વાગે તેથી બીજે જે દેખતો હોય
તે ખીલી ન વાગવાની સંભાળ રાખવાનું આંધળાને કહે
અને પોતે તો દેખતો હોય એટલે વાગેજ શાની ? આહીં
વિવેક વગરનો તે આંધળો, બુદ્ધિ તે દ્રવ્ય, શાસ્ત્ર જાણુ-
નાર તે કારીગર, શાસ્ત્ર જાણનાર પાસે અભ્યાસ કરવો તે
ઘર, અભ્યાસમાં અનેક પ્રકારનાં સ્થલ તે ભોંતમાંની
ખીલીઓ અને એક સ્થલની વાત બીજે સ્થલે થાય તે
વાગવું છે. સારાંશ એ કે ગમે તેટલું ભણેલો હોય ને ભેદ

બાણુતો હોય તો પણ વિવેક વગરનો હોય તો, આંધળાને જેમ પોતાના ઘરમાં પોતે નખાવેલી ખીલીઓ પોતાને વાગે છે તેમ પોતાની વિદ્યા પોતાને દુઃખ દે છે; અને જે સત્સંગવાળો ને વિવેકી છે તે તેને બોધ કરે છે ને પોતે વિવેકી છે તેથી તેમાં ભૂલ ખાતો નથી. માટે સત્સંગનો મહિમા મોટો છે. કહ્યું છે કે:—

જાઢયં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ સત્યં
માનોઞ્જતિં દિશતિ પાપમપાકરોતિ ।
ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશ્વુ તનોતિ કીર્તિં
સત્સંગતિઃ કથયં કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥

‘આ હું ને આં માં’ એવા પ્રકારના બુદ્ધિના જડપણાને મટાડે છે, વાણીમાં સત્ય બોલવાપણું મેલે છે અર્થાત્ વાણીની કઠોરતા મટાડી દદ્ય પોતાના જેવા બીજાને જણાવી પરને પીડા થવાથી દોષ લાગવાની સમજણ આપી સાંઝે અને પ્રિય બોલવાનું શીખવે છે, દેહબુદ્ધિ મટી આત્મબુદ્ધિ થવારૂપ મોટાઈના ઉદયને દેખાડે છે, આમ થવા કાચિક-વાચિક વગેરે પાપને દૂર કરાવે છે, ચિત્તમાંથી કામક્રોધાદિક મેલને દૂર કરાવી તેને નિર્મલ કરાવે છે, અને એવા શુભ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાથી દિશાઓમાં કીર્તિ કરાવે માટે સત્સંગતિ શું શું નથી કરતી ?

સારાંશ એ કે સત્સંગતિથી સઘળું થાય છે માટેજ સત્પુરુષો સત્સંગ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. ભગવાન વ્યાસજી કહે છે કે:—

પ્રસંગમજરં પાશમાત્મનઃ કવયો વિદુઃ ।

સ એવ સાધુષુ કૃતો મોક્ષદ્વારમપાવૃતમ્ ॥

જગત્માં પ્રસંગ રહેવો એજ કોઈ દિવસ ન તૂટે એવો પાશ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. તેજ પ્રસંગ જે સત્પુરુષોનેવિષે થાય તો મોક્ષનું દ્વાર ખુલું છે.

એટલામાટે સંસારના વિષયોનો અને તેને લોગવનારા વિષયી લોકોનો આદિથી અનુભવાતો આવતો પ્રસંગ છોડી દઇને સત્પુરુષનો પ્રસંગ રાખવો. એકાદવાર પરિચયમાં આવવું તે સંગ કેહેવાય અને નિરંતર પરિચયમાં આવવું તે પ્રસંગ કેહેવાય માટે નિરંતર સુજનસમાગમ રાખવો. ક્ષણવાર પણ સત્સંગ થાય તો ઉત્તમ ફલ આપે છે તો નિરંતર સત્સંગ થાય તેની તો વાતજ શી કરવી ? શ્રીશંકર ભગવાન પણ કહે છે કે:—

ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા ।

ક્ષણવાર પણ જે સત્સંગતિ રહે તો લવસાગર તરવામાં વહાણરૂપ થાય છે.

આટલામાટે ઉત્તમ બોધવાનનો પરિચય રાખી તેની પાસેથી સારો બોધ લેવો. સફ્તબોધ આપનારા ગુરુનાં વચનો સાંભળવાનો અભ્યાસ એ પ્રસંગરૂપ સત્સંગતિ છે. તેનું પાત્ર થવા વિવેક એ મુખ્ય સાધન છે. વિવેક ન હોય તો આ સાચું અને આ ખોટું તથા આ યોગ્ય અને આ અયોગ્ય એમ જાણવાનુંજ પેહેલાં સૂઝે નહિ. એટલામાટે સત્સંગની પેઠે વિવેક પણ ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે. કેમ કે:—

સત્સંગાચ્ચ વિવેકાચ્ચ લભતે જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

સત્સંગ અને વિવેકથી ઉત્તમ જ્ઞાન મળે છે.

માટે વિવેક સહિત સત્સંગતિ થાય તેજ બ્રહ્મગતિના હેતુરૂપ પ્રથમ સાધન છે.

દાન એ બ્રહ્મગતિનો બીજો હેતુ છે. દાન એટલે પાત્ર પ્રમાણે ધનાદિક આપવું તે. તે પોતાપાસે હોય તેવી ધનાદિકની વસ્તુ બીજાના ઉપયોગમાટે આપવી તે ઉપરથી પોતાનું સ્વામિત્વ નિવારણ કરી જેને આપવું હોય તેનું સ્વામિત્વ કદપાય છે. મુખ્યત્વે કરી ધન વસ્તુ દાન-વિષયમાં ઉપયોગી છે. એ ધન શબ્દમાં પશુ, ધાન્ય, પૈસો, પૃથ્વી, ઘર અને વિદ્યા, એ શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે. જેને જેનો ઉપયોગ હોય તેને તે ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ આપવું તે દાન કહેવાય. જેઓ સંપત્તિવાળા થઈને આપતા નથી અને ભોગવતા નથી તેની ત્રીજી ગતિ એટલે નાશજ થાય છે. માટે દૈવયોગથી પોતાની પાસે હોય તે પાત્રને આપવું અને આપીને અર્થીનો આશીર્વાદ લેવો. દાન આપવું એ અતિ કઠણ કામ છે. કેમ કે ઉદારતાવગર અપાતું નથી. ઉદારતાને અંગે હયા પણ સાથેજ આવી જવાનો સંભવ છે. માટે હયાથી ધન-વિદ્યા વિગેરેનું સારી પેઠે દાન કરવું. જેમ જેમ હયાથી દાન વધતું જાય તેમ તેમ અંતઃકરણ નિર્મલ થતું જાય છે અને બ્રહ્મગતિમાં પ્રેમ વધતો જાય છે. રમેશુણી, તમેશુણી અને સત્વશુણી પ્રકૃતિ પ્રમાણે દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. કોઈએ આપણું કામ કર્યું હોય તેનો બહલો વાળી દેવામાટે આપવામાં આવે, અથવા

સ્વર્ગાદિકનું ફલ પામવામાટે દેવામાં આવે, અથવા મનમાં કાંઈ કલેશપૂર્વક આપવામાં આવે તે દાન રાજસ કેહેવાય છે. સારો દેશ કાલ વિગેરે ન હોય તેમાં આપવામાં આવે, અથવા ભાટચારણોને કે નટ લોકોને આપવામાં આવે, અથવા પાત્ર મળ્યા છતાં પણ અશ્રદ્ધા વિગેરેથી સત્કારવિના અવિવેકથી આપવામાં આવે તે તમોગુણી દાન કેહેવાય છે. દેવાનો નિશ્ચય થયા પછી જે દાન, સારો દેશ કાલ અને પાત્ર જોઈને પરાર્થમાટેજ પ્રેમથી, આપવું તે સાત્ત્વિક દાન કેહેવાય છે. ત્રણ દાનમાં સાત્ત્વિક દાન શ્રેષ્ઠ છે, રાજસ મધ્યમ છે અને તામસ દાન હીન છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રકારથી સાત્ત્વિક દાન શ્રેષ્ઠ છે, માટે સત્ત્વગુણી દાન કરવું. ઉપનિષદ્ તો શ્રદ્ધાથી દેવું અને અશ્રદ્ધાથી પણ દેવું એમ આજ્ઞા કરે છે તે ઉપરથી એમ મનાય છે કે આપવું એ શ્રદ્ધાથી અપાય તો બહુ સારું, પણ સાવ નજ અપાય એના કરતાં અશ્રદ્ધાથી પણ અપાય એ કાંઈ ખોટું નહિ. વ્યવહારમાં પણ દૃષ્ટાંત છે કે ‘નહિ મામા કરતાં કેહેણો મામો સારો’ તો આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે શ્રદ્ધાથી ધનવિદ્યા વિગેરેનું અર્થીને દાન આપવું એ પ્રજ્ઞગતિનો હેતુ છે, માટે તે ગતિ પામવાને ઇચ્છનારાએ દાનપર પ્રીતિ રાખવી.

મૂલમાં દાનને ઠેકાણે ઠાંતિ શબ્દ પાઠકેરે દેખાય છે તેનો અર્થ વિચારતાં તે પણ પ્રજ્ઞગતિનું સાધન થોડ્ય છે. મોક્ષદ્વારના ચાર દ્વારપાલ જ્યાં કહ્યા છે ત્યાં શમ, સંતોષ, સત્સંગ અને વિચાર, એ ચાર કહ્યા છે. તો તેપ્રમાણે ઠાંતિ શબ્દ પણ બંધ બેસતો છે. ઠાંતિનો અર્થ તપ અથવા દમ

એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ એમ થાય છે. બ્રહ્મગતિ એજ મુક્તિ અને મુક્તિ એજ બ્રહ્મગતિ છે. તેની પ્રાપ્તિમાટે તપની અને તપરૂપ ઇન્દ્રિયનિગ્રહની ઘણીજ જરૂર છે. કાષ્ઠા ઘડામાં જેમ પાણી રહે નહિ તેમ અજિતેન્દ્રિય માણુ-સમાં બોધની વાત રહેતીજ નથી. ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહજ સર્વ પ્રકારની શક્તિ આપનાર છે અને તે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ મનના નિગ્રહથી થાય છે. શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો બહારના શબ્દાદિક વિષયોમાં અતિ આસક્ત ન થઈ જતાં તે ઇન્દ્રિયો સદ્વિચારમાં અથવા સ્વસ્વરૂપ જાણવાના પ્રયત્નમાં લાગે અને મનને મથી ન નાંખે તેનું નામ નિગ્રહ કેહેવાય. એ મોટામાં મોટું તપ છે અને તે બ્રહ્મગતિના બીજા હેતુરૂપ છે. માટે કહ્યાણુ ઇચ્છનારાએ ઠાંતિ એટલે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું જોઈએ. જેઓ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી નથી જાણુતા તેઓ બ્રહ્મગતિને કોઈ દિવસ પણ પામતા નથી.

વિચાર એ ત્રીજો હેતુ છે. એવિષે આગળ પણ લખાઈ ગયેલ છે. વિચાર અને વિવેક તેમાં બહુ ફેર નથી. પરિણામે બેય એકરૂપ થઈ જાય છે. માટે વિચાર એ પણ વિવેકજ કેહેવાય. અને તેનો અર્થ એ કે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો સમજીને નિશ્ચય કરી અનિત્યનો ત્યાગ કરવો ને નિત્યનું ગ્રહણ કરવું. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહ્યું છે કે:

નિત્યમાત્મસ્વરૂપં हि दृश्यं तद्विपरीतगम् ।

एवं यो निश्चयः सम्यग्विवेको वस्तुनः स वै ॥

આત્મસ્વરૂપ છે તે નિત્ય છે. બાકી જે નજરે દેખાય

છે તે અનિત્ય છે. એવી રીતે જે નિશ્ચય થાય તેજ વસ્તુ-વિવેક કેહેવાય.

આમ નિત્ય આત્મસ્વરૂપ અને અનિત્ય દૃશ્ય સવ નાશવંત જે કાંઈ છે તેનો સારી રીતે નિશ્ચય કરવો. જે જે વસ્તુ ભેળી થઈ હોય તેમાં એકને બુદ્ધી કરીએ એટલે બીજી એનીમેળે બુદ્ધી થઈ જાય છે. દાળ-ચોખા એકઠાં થઈ ગયાં હોય તેમાંથી દાળ કાઢી લઈએ એટલે ચોખા એનીમેળે બુદ્ધા થઈ જાય છે. ઘરમાં અંધારું હોય ને કાંઈ પ્રકાશ થાય તો અંધારું એની મેળે શમી જાય છે. આખાંનો રસ અને ગોઠલું સાથે હોય તેમાંથી રસ જૂદો પાડીએ એટલે ગોઠલું એની મેળે જૂદું પડી જાય છે. એમ એકના નિશ્ચયથી બીજાનો નિશ્ચય થાય છે. સિદ્ધાંત એ સમજવો કે આત્મા અરૂપ છે એટલે તે ઓળખાતો નથી પણ વ્યાપક છે તેથી કહાતો પણ નથી માટે જેટલું નામ-રૂપ જોવામાં આવે છે તેટલું બધું જાણીને અળગું કરી નાખ્યું એટલે આત્મા પછી સહેજે જડયો, કેમ કે પછી જે અવશેષ રહે તે આત્મા છે. જેમ ફેાતરાં ને સાળ એક હોય તે વખતે જો ચોખાને જાણવાની ઇચ્છા કરિયે તો જણાય નહિ. પણ સાળ ઉપરનાં ફેાતરાંને સમજીને પછી તેને દૂર કરિયે તો ચોખો એની મેળે જડે, તેમજ જો અનિત્ય નામ-રૂપ એમ ને એમ રાખી આત્માને ગોતિયે તો તે જડે નહિ, પણ અનિત્ય નામ-રૂપ તણ હઈએ તો પછી આત્મા ગોતવોજ પડતો નથી, કેમ કે અનિત્ય નામ-રૂપ તજતાં જે કાંઈ છે તે આત્માજ છે. એટલા માટે નિરંતર નિત્યાનિત્યનો વિચાર કરવો. સાળ ઉપરથી ફેાતરાં ઉતારવાને ખાંડણીયો,

સાંખ્યેહું, સૂપડું અને હાથ, એ ચાર સાધનો જોઈએ છિયે, તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણવા અને નામરૂપ દૂર કરવાને સત્સંગ, સુવિચાર, સત્શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુ, એ ચાર સાધનો જોઈએ છિયે. સાળની ઉપર ત્રણ છાલ હોય છે તે ત્રણેય છાલ ઉતરે ત્યારે તે શુદ્ધ ચોખા થાય છે. જો કદી ત્રણ છાલ ન ઉતરે ને એક બે રહે તો તે ઉગે નહિ. તેમાં સ્વાદ થાય નહિ. તેમ અહીં ત્રણ દેહનું અભિમાન તજે તો જીવન્મુક્ત થાય છે, અને એક બે રહે છે તો જન્મ તો ન આવે પણ અહીં સુખ થાય નહિ. અર્થાત્ છતે દેહે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહ તથા જાત્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા તજે તો સુખ પામે છે, અને જીવન્મુક્ત થાય છે. તે તજવાની રીત એવી છે કે:-

‘આ સ્થૂલ દેહની સ્થૂલ દેહ, જાત્રત અવસ્થા અને વિશ્વ અભિમાની, એ ત્રિપુટી છે. સૂક્ષ્મ દેહની સૂક્ષ્મદેહ, સ્વપ્નાવસ્થા અને તૈજસ અભિમાની, એ ત્રિપુટી છે; તથા કારણની કારણ શરીર, સુષુપ્તિ અવસ્થા અને પ્રાજ્ઞ અભિમાની, એ ત્રિપુટી છે, એ ત્રણે દેહની ત્રિપુટી મારાથી અળગી છે અને હું તેનાથી અળગો છું તથા તેનો સાક્ષી તુર્ય છું. તથા તુર્યે આંચે એટલે તુર્યનો પણ સાક્ષી હું છું. કેમ કે જેમ ત્રણ દેહ ને તેની ત્રિપુટી જાણી તેમ તુર્યપદ પણ જાણ્યું.’ આમ ખરો અનુભવ થવો જોઈએ.

ઉપરની ત્રણ ત્રિપુટી ત્રણ દેહની છે, પોતાના સ્વરૂપની નથી. જાત્રત અવસ્થામાં ‘હું જાણું છું’ અને આ કામ બધાં હું કરું છું’ એમ જાણી સર્વ દશ્ય પદાર્થ પોતાના

કરી. માનવામાં આવે છે, પણ જ્યારે નિદ્રા આવે છે ત્યારે સર્વ ટળી જાય છે; માટે એ કૃત્યો સર્વ સ્થૂલ ત્રિપુટીનાં આપણે અજ્ઞાનથી આપણામાં માની લીધાં છે. જે કંઈ વસ્તુપદાર્થ આદિ છે તે સર્વે સ્થૂલ ત્રિપુટીનાંજ છે. આપણે જાગતા હોઈએ ત્યારે પેટીમાં દ્રવ્ય, વસ્ત્ર, અલંકાર મેલી તાળું દઈ કુંચી પાસે રાખી 'આ સઘળું મારું છે' એમ માની સુઈ જઈએ. પાછળથી કોય ચોર આવે તો જે કાંઈ માંછી મેલ્યું હોય તે સર્વ કાઢી જાય તેની ખબર કેમ નથી પડતી? નથી પડતી તેનું કારણ એજ કે એ સમયે સ્વપ્નત્રિપુટીનો વ્યવહાર શરૂ થયો હોય છે અને સ્થૂલ ત્રિપુટીનો બંધ થયો હોય છે. જે સમયે સ્વપ્નત્રિપુટીનો વ્યાપાર ચાલતો હોય ત્યારે સ્થૂલસંબંધી કશું જાણવામાં આવતું નથી. આપણે ઉંઘમાં સૂતા હોઈએ તે વખતે કોઈ વખણ કરે; કોઈ મશકરી કરે કે કોઈ ગાળ દઈ જાય, તોપણ ખબર પડતી નથી. શું આ સમયે આપણી ઇન્દ્રિયોનો નાશ થઈ ગયો છે? ઇન્દ્રિયો તો એની એ છે પણ સ્થૂલત્રિપુટીનો એ સમયે અભાવ હોવાથી જાણવામાં નથી આવતું. જે કાલે સ્વપ્ન થયું હોય તે કાલે તે સ્વપ્નમાં જે દેખિયે ને જે વ્યવહાર કરિયે તે સત્ય માનિયે છિયે, પરંતુ વ્યવહાર કરિયે છિયે તે સર્વ જુઠું છે એમ જાણી શકાતું નથી; કેમ કે સ્વપ્નની ત્રિપુટીનો જેટલો વ્યવહાર દેખવા કરવામાં આવે છે તે જોકે સ્વપ્નત્રિપુટીનો છે તો પણ અજ્ઞાનથી પોતામાં માની લેવામાં આવે છે. જે વખતે સુષુપ્તિ વ્યાપે છે તે વખતે સ્વપ્નત્રિપુટીનો પણ અભાવ થાય છે. એ સુષુપ્તિમાં ન કિંચિદવૈદશ્ય. અર્થાત્ 'હું કાંઈ જાણતો

નથી ' એમ જાણિયે ત્યારે જાણિયે છિયે, પણ ' હું કાંઈ નથી જાણતો ' એમ જે સ્વપ્નના અભાવથી જાણવામાં આવ્યું તે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ જાગ્યા પછી જણાયો. અહીં પણ ' મેં કાંઈ પણ જાણ્યું નહિ ' એ સુષુપ્તિની ત્રિપુટી પણ અજ્ઞાનથી પોતાનામાં માની બેસે છે. માટે અજ્ઞાનને મેલી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, તથા એ ત્રણ શરીરના ભાગને અળગા કરીને જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ અવસ્થાને અળગી કરીને તુર્યાવસ્થામાં આવવું અને પછી એ અવસ્થાને પણ મેલી તેનો દ્રષ્ટા હું શુદ્ધરૂપ, બાકી નામરૂપ દશ્ય જે કાંઈ છે તે મારાં નથી એમ જાણવું એ વિવેક કહેવાય. એ વિવેક થવામાટે પ્રદ્યુમ્નસંપન્ન ગુરુને શરણે જવું બેઠવ્યે. જેથી આ લક્ષ ચોરાશીનો ફેરો ટળી જવાનો ઉપાય હાથ લાગે.

ચોથું સાધન સંતોષ છે. જે કોઈ વ્યવહાર કરવામાં આવતો હોય તે શાંતપણે કરવો અને અનેક અન્ન-વસ્ત્ર ઈચ્છા-પ્રમાણે ખાવા-પેહેરવામાં આવતાં હોય તેથી તૃપ્ત રહેવું. પરેચ્છાથી કાંઈ મળે તે ભલે. પોતાને કાંઈ લોભુપતા રાખવી નહિ. ગુરુગીતામાં કહ્યું છે કે:—

લબ્ધં વાંચિ ન વાઃ લબ્ધં સ્વપ્નં વા બહુલં તથા ॥

નિષ્કામેઐક ભોક્તવ્યં તથા સંતુષ્ટમતઃ ॥

કોઈ વાસ્તુ મળે, કોઈ વસ્તુ ન મળે, ચોથું મળે, કે ઘણું મળે, તે કામનામગરના માણસો નિરંતર સંતોષ થાય તે રીતે ભોગવવું. સારાંશ કે કામનામાત્ર તણી જઈ એ મળે તેમાં સંતોષ સમજવો.

કોઈ સારો પદાર્થ મળ્યો હોય તે પોતે તરત ખાઈ બીય ને ખાકી વધે તે વેચી નાંખે, અથવા કોઈ સારો પદાર્થ હોય તે મારે કામ લાગશે એમ બાણી રાખી મેલે ને કોઈને આપે પણ નહિ, અથવા તે મળવા-મેળવવાની ઇચ્છા રાખ્યા કરે, એમ બધા વિષયોમાટે ઇચ્છા રહે તે કામના કેહેવાય અને તેવી કામના ન હોય તો નિષ્કામ કેહેવાય. એમ નિષ્કામ થઈ મળે તોપણ ઠીક ને ન મળે તોપણ ઠીક એમ ચિત્તમાં થાય તે સંતોષ કેહેવાય. શ્રી ભગવાને પણ કહ્યું છે કે:—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥

એની મળે મળેલા લાભથી સંતોષી, ટાઢ-તડકા આદિને સહન કરનાર, વેરવગરનો અને માગ્યાવિના મળેલા લાભની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ માટે હર્ષ-શોક નહિ રાખનારો વિહિત કે સ્વાભાવિક કર્મ કરતાં છતાં બંધાતો નથી.

આ ઉપરથી જણાશે કે સંતોષીને સુખદુઃખ થતાં નથી, મત્સર થતો નથી અને જે મળે તેમાં તૃપ્ત રહી લોભુપતા રાખતા નથી, આવા સાક્ષીઓ અનેક છે; માટે સમજવાનું એ છે કે ન મળે તો ખેદ ન કરવો ને મળે તો જે મળે તેથી સંતોષ રાખવો. એવી શ્રેષ્ઠ વૃત્તિથીજ પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ થાય છે કે જેનાથી મહાન મુમુક્ષુઓ અક્ષય પદ પામ્યા છે. એટલા માટે આ ચોથા સાધનની ઘણી જરૂર છે.

આગળ કહ્યું કે જેઓની સર્વમાંથી આસક્તિ ઉઠી

ગઈ હોય ને વૈરાગ્ય થઈ ગયો હોય, જેઓએ મોહને મટાડ્યો હોય અને જેઓ શિવતત્ત્વ એટલે પરબ્રહ્મ ઈશ્વરમાં નિષ્ઠા રાખનાર હોય તે સંત કહેવાય. તેમાં પ્રથમ વૈરાગ્યવિષે વિવેચન આ પ્રમાણે:—

મંદ વૈરાગ્ય, સાધારણ વૈરાગ્ય, ^૧ઉન્નમની વૈરાગ્ય, તીવ્ર વૈરાગ્ય અને નિર્મળ વૈરાગ્ય. એમ પાંચ પ્રકારનો વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એ વૈરાગ્ય સાધુ, મુમુક્ષુ, જ્ઞાસુ, અધિકારી અને વિવેકી પુરુષોને થાય છે. આપણને કમાણી થોડી હોય અને ખર્ચ ઝાઝું હોય તેથી વ્યવહારમાં આવી પડતી અનેક પીડાથી ‘ખળ્યો આ સંસાર, આ કરતાં વૈરાગી થઈ ચાલી નીકળિયે તો સાચું’ એમ મનમાં કંટાળો આવી જાય છે. એ વૈરાગ્ય જ્યાંસુધી દ્રવ્ય ન મળ્યું હોય ત્યાંસુધી રહે પણ જ્યારે દ્રવ્ય મળે અને ખાવાપીવાનો વ્યવહાર ખરાબર ચાલે એટલે ટળી જાય છે. કોઈ સમયે સ્ત્રી-પુરુષને કલેશ થયો હોય તો તેની પીડાથી મનમાં વૈરાગ્ય આવી જાય, તે જ્યાંસુધી એ કલેશ ન મટ્યો હોય અથવા તેને મટવાનું બીજું કારણ ન બન્યું હોય ત્યાંસુધી રહે છે; અને કલેશ મટ્યો કે તે ટળી જાય છે. કોઈ વખતે અનેક ઉપાયો કરી કરીને થાકી જઈએ પણ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય નહિ તેથી સંસાર ઉપર અભાવ આવી વૈરાગ્ય આવી જાય છે, તે જ્યાંસુધી પ્રજા ન થઈ હોય ત્યાંસુધી રહે છે, પણ પ્રજા થઈ કે તરત તે ટળી જાય છે. એવા અનેક પ્રકારથી જે, મનમાં કલેશ આવી વૈરાગ્ય

૧ આ નામની દશા છે તેને વૈરાગ્યમાં ગણી છે.

થાય છે તે મંદ વૈરાગ્ય કેહેવાય. એ વૈરાગ્ય જ્યાંસુધી કાંઈ દુઃખ હોય તે ન મટયું હોય ને સાંભર્યા કરતું હોય ત્યાં-સુધીજ રહી શકે છે. સ્વર્ગાદિકનાં અનેક સુખ આપનારા વૈલવોની વાત સાંભળીને અહોના સુખમાં અભાવો આવીને વૈરાગ્ય થાય છે તથા પૃથ્વીઉપર કોઈ મહાલક્ષ્મીવાનનાં સુખ ને વૈલવ જોઈ. આપણને આપણા થોડાં સુખ અને થોડા વૈલવ ઉપર અભાવો થઈ વૈરાગ્ય થાય છે એ સાધારણ વૈરાગ્ય કેહેવાય. જ્યાંસુધી સાંભળેલાં અને જોયેલાં સુખની અને વૈલવની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યાંસુધી તે વૈરાગ્ય રહ્યાજ કરે છે. કાલાંતરે તેવો યોગ બને તો તે વૈરાગ્ય ટળે. આ સાધારણ વૈરાગ્ય મંદવૈરાગ્ય કરતાં વધારે વખત સુધી રહી શકે છે પણ તે ઉલટો અંધન કરે છે. ‘આ વાણીથી લવલવ કર્યે કાંઈ વળવાનું નથી. કાંઈ પણ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય તો આપણો અર્થ સરે. જે કાંઈ નજરે જોવામાં આવે છે તે તો જોતાં જોતામાં ટળી જવાનું છે.’ ઇત્યાદિ આપણા મનમાં ઉત્કંઠા રહી બીજી વાતોપર અભાવ આવે તે ઉન્મની વૈરાગ્ય કેહેવાય. મન હારી જાય ત્યારે આ ઉન્મની વૈરાગ્ય થાય છે. કહ્યું છે કે:—

વાગ્વાદેન વિનિર્મુક્તઃ સંતુષ્ટો યેન કેનચિ ।

અસ્થિરં મનુતે સર્વં વિરક્તો નિર્મનસ્કમાક્ ॥

પોતે ભણ્યો હોય તેનું અભિમાન કરીને કોઈની સાથે વાદ ન કરે, સંતોષથી વરતે અને જગત્ સર્વ નાશ-વાળું છે એમ દેખે તેને ઉન્મની વૈરાગ્યવાળો સમજવો.

આ વૈરાગ્યથી મોક્ષનું સાધન મળે છે ને તે સાધનથી

પરમપદ પમાય છે. કદી વૈરાગ્યથી સાધન સંપાદન કર્યા છતાં પરમગતિ આ અવતારે ન થઇ તો બીજા અવતારે મેળવવી અને પેહેલાંની પેઠે બંધાઇ જવું નહિ. પરમગતિની પ્રાપ્તિમાટે જે સાધન કરતો હોય તેને અવતાર પણ ફરીને મનુષ્ય જાતિમાં અને તે પણ સારે ઘર આવે છે. શ્રીભગવાને કહ્યું છે કે:—

શુचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते ।

अथवा योगिनामेव कुले भवसि धीमताम् ॥

યોગસાધન કરતાં છતાં પણ કદી તેથી ભ્રષ્ટ થયે તોપણ તે દેહ પડે ત્યારે ફરીને પવિત્ર શ્રીમંત લોકોને ઘર જન્મ લે છે, અથવા બુદ્ધિમાન યોગીઓના કુલમાં જન્મ લે છે.

નાનાપ્રકારના ભોગો અને સ્ત્રી પુત્ર ઘર ખાર સર્વ અત્યંત અપ્રિય અને બંધનકારક લાગતાં આ સંસાર ભયંકર સર્પ જેવો જણાય, દશે દિશાએ દાવાનલ બળતો હોય તેવો તાપ થાય, આ સંસારના બંધનથી ‘અરેરે’ એવા નિસાસા નીકળે, વૈકુંઠલોકના અને કૈલાસલોકના લોકોને સુખી મનાય અને દ્વૈતમાર્ગથી પરમેશ્વરનો પુકાર કરાય એનું નામ તીવ્ર વૈરાગ્ય કહેવાય. તીવ્ર વૈરાગ્યવાનને સંસાર ત્યાગ કરવાનો અથવા સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ।

જે સમયે વૈરાગ્ય થાય તેજ સમયે આલી નીકળ્યું. આ પ્રમાણે છે પરંતુ તીવ્ર વૈરાગ્ય બરાબર એવો

એઈએ, નહિ તેા વેશ જગડે છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય થયો હોય તેા જે દેવમાં આસ્થા એકી હોય તે દેવના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઇંદ્રલોકની શું ઇચ્છા કરવી કેમ કે તે રાગદ્વેષથી ભરેલો છે, સ્વર્ગના રાજા ઇંદ્રને પણ અજગરનો અવતાર આવ્યો હતો એવો તે અસ્થિર છે. એ ઇંદ્રનો લોક એવો છે કે ત્યાં આ ભૂલોકની અને તેના ક્ષણભંગુર રોગરૂપ ભોગોની વાત-જ શી કરવી? બ્રહ્માના લોકની પણ શું ઇચ્છા કરવી, કેમ કે બ્રહ્માને પણ મંકોડો થવું પડ્યું હતું. વૈકુંઠના લોકની પણ શું ઇચ્છા કરવી, કેમ કે વૈકુંઠમાંથી પણ જય વિજય નીચે પડ્યા હતા અને વૈકુંઠના પતિને પણ સાથે ફરવું પડ્યું હતું. કૈલાસના લોકની શું ઇચ્છા કરવી, કેમ કે કૈલાસના પતિ સદાશિવને પણ બ્રહ્મકપાલ એટલે બ્રહ્માનું માથું કાપી નાંખ્યું તેની બ્રહ્મહત્યા લાગેલ છે. માટે એ સર્વે લોકમાં કંઈ નથી. એ સઘળા અસ્થિર દુઃખમય અને સુખ ભોગવી રહ્યા પછી તરત તેમાંથી પાછું પડવું પડે તેવા છે માટે એવા લોકમાં રહીને શું કરવું? આવી રીતે જે વૈરાગ્ય થાય તેને નિર્મલ કહે છે. આ વૈરાગ્યમાં કોઈ પણ લોકના ભોગની ઇચ્છાજ થતી નથી. અપરોક્ષાનુ-ભૂતિમાં કહ્યું છે કે:—

બ્રહ્માદિસ્થાવરાંતેષુ વૈરાગ્યં વિષયેષ્વનુ ।

યથૈવ કાકવિષ્ઠાયાં વૈરાગ્યં તદ્દિ નિર્મલમ્ ॥

બ્રહ્મલોકથી માંડીને ખડના યુખડાસુધી જે વિષયો

હોય તેનેવિષે જેવો કાગડાની વિષામાં વૈરાગ્ય થાય તેવો થાય તેનું નામ નિર્મલ વૈરાગ્ય કહેવાય.

જેને આવો નિર્મલ વૈરાગ્ય થાય તેને કોઈ પણ વિષયમાં આસક્તિ થતી નથી અને જગતમાં દેખાતા અનેક વિષયો તેને બાધ પણ કરતા નથી; કેમ કે સઘળા પદાર્થો ઉપર તેને સમાન રીતે નિસ્પૃહપણું થયું હોય છે. નિરંતર તત્ત્વ શોધવામાંજ તેની વૃત્તિ રહે છે. બ્રહ્મલોકસુધીના વૈભવોને તે તુચ્છ ગણે છે તો પછી સંસારના વિષયોની તો વાત જ શી કરવી ? શિવગીતા અધ્યાય તેરમામાં લખ્યું છે કે:-

વિરજ્ય સર્વભૂતેભ્ય આવિરંચિપદાદપિ ।

ઘૃણાં વિતત્ય સર્વંત્ર પુત્રમિત્રાદિકેષ્વપિ ॥

બ્રહ્માના લોકથી માંડીને સર્વ ભૂતપ્રાણીમાત્રથી વિરાગ પામી અને પુત્રમિત્રાદિકમાં વિરાગ પામીને સર્વંત્ર દયાનો વિસ્તાર કરી [રહેવું].

આમ સર્વ લોક, પદાર્થ અને સંબંધમાં પણ આસક્તિ વગરના થઈને માત્ર સર્વ પ્રાણી ઉપર દયાભાવ રાખી નિર્મલ વૈરાગ્યવાળો ઉદાસીન થઈ ફરે છે. સંસારસંબંધી કોઈ પણ આધિ ઉપાધિ નહિ પડતાં, સંસાર ઉપર અને તેમાંના લોચ વિષયો ઉપર એનીમેળે રાગ ઉડી જઈ તેને બ્રહ્મ કરવાની ઇચ્છાજ રહેતી નથી અને સર્વ અનુપ-યોગીજ અથવા દુઃખરૂપ કે ઉપાધિરૂપજ લાગે છે. આવા નિર્મલ વૈરાગ્યવિના પરમપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેને યાંચેય વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તે પરમ વૈરાગી કહેવાય.

જેને પાંચેય વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તે ભલે સંન્યાસી થયો હોય તો પણ ચારે કોરે ટપલાં ખાય છે અને શાંતિ પામતો નથી; કેમ કે નિર્મલ વૈરાગ્ય છે તે પરમ સુખની સીમા છે. કોઈ માણસ અમદાવાદથી સુરત જવા સાડે નીકળે, તેને સુરતની વાત કોઈ કરે તો તેથી સુરત ન આવે ને માર્ગમાં ગામ આવે તેમાં રહે તો પણ સુરત ન આવે. જે જે ગામ માર્ગમાં આવે તેને મૂકી દઈ ચાલ્યો જાય તો તે સુરત આવે. તેમજ આ વૈરાગ્યમાં પણ વચમાં અટકી જાય તો પરમપદની પ્રાપ્તિ ન થાય, પણ નિર્મલ વૈરાગ્ય સુધી પહોંચે તો પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય. સ્ત્રી આદિના કે બીજા કલેશથી જેને મંદ વૈરાગ્ય થયો હોય તેને કંઈક સુખ મળે છે એટલે તેનો વૈરાગ્ય ટળી જઈ જેમ કોઈ કાશીએ જવા નીકળે ને બે કોસ જઈ અટકી જાય તેમ અટકી જાય છે; સાધારણ વૈરાગી પણ ઇંદ્રાદિકનાં સુખ સાંભળવાથી આ સંસાર ઉપર અભાવ આવતાં વૈરાગ્ય પામ્યો હોય તે પણ જેમ કોઈ કાશીએ જવા નીકળીને પાંચ કોસ જઈ અટકે તેમ તેટલેજ અટકી જાય છે; ઉન્મની વૈરાગ્યવાળો મંદ અને સાધારણ વૈરાગી કરતાં આગળ જાય છે, અને તેને વિનાકારણે સંસારમાંથી મન પાછું વળી વૈરાગ્ય થયો હોય છે તેથી તે આ લોકમાં આવતો નથી. તીવ્ર વૈરાગી મંદ સાધારણ અને ઉન્મની કરતાં આગળ વધીને વૈકુંઠલોક, સત્યલોક અને કૈલાસ સુધીમાં અટકે છે; કેમ કે તેને દ્વૈતભાવ સહિત વૈરાગ્ય થયો હોય છે એટલે જે દેવ ઉપર નિષ્ઠા હોય તે દેવના લોકમાં જાય છે; નિર્મલ વૈરાગી મંદ, સાધારણ, ઉન્મની અને તીવ્ર વૈરાગીથી આગળ

બધીને સત્યલોક, વૈકુંઠલોક, કૈલાસને મેલીને જાય છે. તે એવે ઠેકાણે જાય છે કે જ્યાંથી તે કોઈ દિવસ પાછો આવતો નથી. માટે એવી રીતે જે પાંચેય વૈરાગ્ય સાધીને પરમપદને પહોંચવાનું પાત્ર થયો હોય તે વૈરાગી કેહેવાય. એ પદ એવું છે કે જેમાં ગયા પછી જગતમાં જન્મ લેવો પડતો નથી. શ્રીભગવાન પણ કહે છે કે:—

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥

જે ધામને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ દેખાડી શકતો નથી અને જ્યાં જઈને પાછું પડાતું નથી તે માટે પરમ ધામ છે.

પાંચેય વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ આવા ધામને પામવાને જે પાત્ર હોય તે વીતરાગી (સર્વવૈરાગી) કેહેવાય.

જે નામરૂપવાળું છે તેનો નાશ છે અને જેને નામરૂપ નથી તેનો નાશ તો શાનેજ હોય ? આમ જેને સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય તે અપાસ્તમોહ (મોહ મટાડેલો) કેહેવાય. ખરું હોય તેને ખોટું જાણવું તે મોહ અને ખરાને ખરું જાણવું તે મોહની નિવૃત્તિ.

જેને વાણી પહોંચતી નથી, જે શ્વેતાદિ વર્ણ રહિત છે, જે શબ્દાદિક વિષય રહિત છે, જે સત્ત્વાદિક ગુણ રહિત છે, જે કામાદિક પદ્વર્ગ રહિત છે, જે આકાશ આદિ પંચમહાભૂત રહિત છે, જે મન આદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો રહિત છે, જે સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ ત્રિંગ રહિત છે, જે ૧ક્ષર—

૧ ક્ષર એટલે મનના કંપેલા પંચાસ અક્ષરો અને અક્ષર એટલે પ્રણવ. (ઓંકાર) વ્યવહારમાં બધાને અક્ષર કહે છે.

અક્ષરથી અળગો છે, જે ૨અવ્યક્ત થકી ઉત્તર છે, અને જે ૩છત્રીશ તત્ત્વથી અળગો છે છતાં જે બુદ્ધો જણાતો નથી તે પરમાત્મા શિવતત્ત્વ કેહેવાય.

શિવ, બ્રહ્મા, પરમાત્મા, એ સર્વ એજ તત્ત્વને સૂચવનારાં નામ છે. એ તત્ત્વ કોઈથી પ્રકાશિત નથી, પણ સર્વને તે પ્રકાશ કરનાર છે. ચંદ્રસૂર્યાદિને પ્રકાશ અને ગતિ આપનારા એજ છે. એનીજ સત્તાથી જગત્ દેખાય છે અને એમાંજ લય થાય છે. એ સર્વમાં રહેલું છતાં તેને કોઈ અડી શકતું નથી. તે નિર્વિકાર, નિર્લેપ, અખંડ અને પરિપૂર્ણ છે. એને કોઈ પણ પરાલવ કરી શકતું નથી. પરમાત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં શ્રીભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે:—

અછેદ્યોમદાહ્યોમવછેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોયં સનાતનઃ ॥

શસ્ત્રોથી છેદી ન શકાય, અગ્નિથી ખાંળી ન શકાય, પાણીથી સોડવી ન શકાય, વાયુથી સુકવી ન શકાય એવો આ પરમાત્મા નિત્ય છે. સર્વવ્યાપક છે, સ્થાણુ છે, અચલ છે, અને અનાદિ છે.

આવું સર્વવ્યાપક સનાતન પરમ કલ્યાણરૂપ

૨ વ્યક્ત એટલે ચૌદ લોક અને અવ્યક્ત એટલે ઈશ્વર. ૩ પાંચ ભૂત, પાંચ તન્માત્રા, દશ ઈન્દ્રિય, દશ વાયુ, ચાર અંતઃકરણ, એક પ્રકૃતિ અને એક પુરુષ એમ છત્રીસ થયાં અને સાડત્રીશમે શિવ એમ પણ કોઈ લેખે છે. મતભેદે નવ. સત્તર, પચીશ, સત્તાવીશ, એમ વધુ-એછાં તત્ત્વ પણ ગણામ છે.

આત્મસ્વરૂપ તેજ શિવતત્ત્વ છે. તે શિવતત્ત્વમાં પ્રીતિ રાખવી તથા તે સત્યસ્વરૂપ બાણી તેની સાથે લક્ષ્યાર્થથી આત્માની એકતા કરી તેમાજ વૃત્તિ બેઠી દેવી તેનું નામ નિષ્ઠા કહેવાય. જેને પરમાત્મતત્ત્વ સાથે એકતા થઈ હોય તેને ભેદ સર્વ ટળી જાય છે. એવાઓને આવાહન-પૂજન વિગેરે લોકસંગ્રહમાટેજ હોય છે. જેને પરબ્રહ્મમાં એકનિષ્ઠા થઈ સત્ય સ્વરૂપ સમજાયું હોય અને સર્વ પ્રકારનો મોહ જેનો ટળી ગયો હોય તેજ સંત કહેવાય. મોહ મટી જવાથી સ્વપ્ન-દુઃખ રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક જેને નથી આવતાં એવો આત્મવેત્તા સત્પુરૂષ પોતે કલ્યાણરૂપ થઈને અન્યના સંસારસંબંધી આધિ-વ્યાધિ ઉપાધિરૂપ રોગોને મટાડી તેને પણ કલ્યાણરૂપ કરે છે. શાસ્ત્રો આવા પુરુષનોજ સંગ કરવાનું કહે છે. કહ્યું છે કે:—

નહ્યમ્મયાનિ તીર્થાનિ ન દેવા મૃત્તેષ્ણામયાઃ ।

તે પુનંત્યુરુકાલેન દર્શનાદેવ સાધવઃ ॥

પાણીવાળાં તીર્થો પવિત્ર નથી કરતાં તેમ નથી, માટી અને શિલામય દેવતાઓ પવિત્ર નથી કરતા એમ નથી, પણ તેઓ ઘણે કાલે પવિત્ર કરે છે અને સાધુ પુરુષો તો દર્શનમાત્રમાંજ પવિત્ર કરે છે.

આવી રીતે સત્પુરુષનું મહાત્મ્ય છે. કાંઈ વેશ બદલો કરવાથી, રાખ ચોળવાથી, કે ટીલાં ટબકાં કરવાથી સંત થવાતું નથી. સંત થવું એ તો તરવારની ખારપર ચાલવા કરતાં પણ કઠણ છે અને તે ઉપર કહ્યું તે પ્રભાણે સર્વમાં વિરાગ, મોહરહિતપણું અને આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા વિગેરે

માહાન પ્રબલ સાધનોથી થવાય છે. એવી રીતે જે સંત
શ્યા હોય તેજ સંત કેહેવાય.

કો વા જ્વરઃ પ્રાણમૃતાં હિ ચિંતા

મૂર્ખોસ્તિ કો યસ્તુ વિવેકહીનઃ ।

કાર્યા મયા કા શિવવિષ્ણુભક્તિઃ

કિં જીવનં દોષવિવર્જિતં યત્ ॥૧૦॥

અર્થ.

શિષ્ય—પ્રાણીમાત્રને જ્વર શું કેહેવાય ?

ગુરુ—ચિંતા એજ પ્રાણીમાત્રનો જ્વર છે.

શિષ્ય—મૂર્ખ કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે વિવેકહીન હોય તે મૂર્ખ કેહેવાય.

શિષ્ય—મ્હારે શું કરવું ?

ગુરુ—શિવની અને વિષ્ણુની ભક્તિ કરવી,

શિષ્ય—જીવવું કયું કેહેવાય ?

ગુરુ—જે દોષ વગરનું જીવાય તે.

ટીકા.

ચિંતા છે તે સર્વ પ્રાણીમાત્રને એટલે મનુષ્યોને
જ્વરરૂપ છે, સુખનો નાશ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ તે જ્વર
કેહેવાય. અજ્ઞાન એટલે દુઃખ અને જ્ઞાન એટલે સુખ એમ
સમજવું. જે કંઈ ચિંતા અથવા દુઃખ થાય છે તે અજ્ઞાન-

થીજ થાય છે. જ્ઞાનને આવરણ થવાથી અજ્ઞાન થાય છે અને અજ્ઞાન થયું એટલે સુખ જાય, રૂપ જાય, વિદ્યા પણ જાય અને ચિંતા થાય છે. કહ્યું છે કે:—

ચિંતા ચિતાસમાપ્યુક્તા ચિંતા ચ બિંદુનાધિકા ।

ચિતા દહતિ નિર્જીવં ચિંતા સા તુ સર્જીવકમ્ ॥

ચિંતા અને ચિંતા એય સરખાં છે, પણ માત્ર ચિંતામાં એક મીંડું વધારે છે. (એ મીંડાના અધિકપણાથી એટલો બધો એમાં ફેર થઈ જાય છે કે) ચિંતા તો માત્ર જીવ વગરનાંનેજ ખાળે છે પણ ચિંતા તો જીવતાં માણસને પણ ખાળી નાંખે છે.

અષ્ટાવકમાં પણ ચિંતા વિષે લખ્યું છે કે:—

ચિંતયા જાયતે દુઃખં નાન્યથેહેતિ નિશ્ચયી ।

તયા દીનઃ સુખી શાંતઃ સર્વત્ર ગલિતસ્પૃહઃ ॥

ચિંતાવડેજ દુઃખ પેદા થાય છે, બીજા કશાથી અહીં દુઃખ નથી થતું. એવા નિશ્ચયવાળો ચિંતા કરતો નથી તેથી સુખી છે. શાંત છે અને તેને કોઈ વાતમાં તૃષ્ણા અથવા ઇચ્છા રહેતી નથી.

ચિંતા ઉપજે છે તેની સાથે અનેક દુઃખ થાય છે. ચિંતા મટયા પછી પણ એ દુઃખ તરત મટી જતાં નથી. જેમ કોઈએ ઉંખાડિયું [સળગતું લાકડું] શરીર ઉપર નાંખ્યું હોય તો તરત બળતરા થાય છે તે ઉખાડીયું ઉખાડી લીધા

૧ ચિંતાએ બલ આતુરી, ઘટે રૂપ ગુણ જ્ઞાન;

લાજ કાજ વિદ્યા ઘટે, ચિંતા ચિતાસમાન.

પછી પણ તરત સમી જતી નથી પણ કેટલેક દિવસે ઓસડ વેસડ કરવાથી ટળે છે; તેમ ચિંતા છે તે લાગે છે કે તરત બળતરા થાય છે ને મેલી દીધા પછી પણ પાછું ચિત્ત વારંવાર ત્યાં જાય છે એટલે પીડા થયા કરે છે, પણ જ્યારે શાસ્ત્રના યોગરૂપ ઓસડનું સેવન થાય અને ગુરુરૂપ જ્યારે વેદ મળે ત્યારે તે પીડા ટળે છે. આવી રીતે ચિંતા મહાદુઃખદાયક છે. ‘મારે કેમ દ્રવ્ય નથી, મારે કેમ દારા નથી, મારે કેમ ઘર નથી, મારે કેમ ગરાસ નથી, મારે કેમ પુત્ર નથી, મારે કેમ મિત્ર નથી, મારે કેમ મોટાઇ નથી અને મારે કેમ કામ નથી ?’ ઇત્યાદિ અનેક વિચારથી બળતરા કરવી ને ઇચ્છા કરવી તેજ ચિંતા કેહેવાય. માટે તેવી દુઃખદ ચિંતાને તણ દેવી જોઈએ. હાથવોય કરી અનેક પ્રકારે ઇચ્છા કરવી એ મૂર્ખાઇનું કામ છે, કેમ કે તેમ કરવાથી કંઈ પણ મળતું નથી. મળવું ન મળવું તે કોઈના હાથમાં નથી. માત્ર તે દેવાધીન છે એમ વિચારીને સદૈવ નિશ્ચિત રહેવું.

જેનામાં વિવેક ન હોય તે મૂર્ખ કેહેવાય. એ વિવેક-વિષે આગળ વિસ્તારથી લખાઇ ગયું છે તે અહીં સ્મરણમાં લાવવાથી સત્ય સમજાશે. સારાંશ એજ કે સાચું—જોડું ઓળખવું એજ વિવેક છે ને તે ન ઓળખે તે મૂર્ખજ છે.

શિવની અને વિષ્ણુની ભક્ત કરવી એ કર્તવ્ય છે. ગમે તો શિવની ભક્તિ કરવી, ગમે તો વિષ્ણુની કરવી અને ગમે તો બેયની કરવી. કોઈને એમ શંકા થાય કે શિવની ને વિષ્ણુની ભક્તિ કરવી તે તો ઠીક પણ પરમેશ્વર

શું બેચ હોય ? તો તેનું સમાધાન એજ છે કે પરમેશ્વર કાંઈ બે નથી. તે તો સ્વરૂપે સદૈવ એકજ છે. ગુણના ભેદથી તેનું શિવ વિષ્ણુ એવું નામ પડે છે પરંતુ વસ્તુતાએ એકજ છે, પછી ઇન્દ્રિયામાં આવે તો શિવ કહો કે ઇન્દ્રિયામાં આવે વિષ્ણુ કહો. શ્રુતિમાં, પુરાણમાં અને સર્વેના અનુભવમાં ઇશ્વર એકજ છે. જેઓ ઇશ્વર એક નથી માનતા ને નોખાં નોખાં નામ ઉપર મતભેદ તાણીને મરે છે તે નિંદા પામે છે ને છેવટ તેનું કલ્યાણ થતું નથી. શિવની ભક્તિ કરતો હોય ને વિષ્ણુને નિંદે તો શિવનીજ નિંદા થાય છે, કેમ કે ઇશ્વર એક છે અને વિષ્ણુની ભક્તિ કરે ને શિવને નિંદે તો વિષ્ણુની નિંદા થાય છે, કેમ કે ઇશ્વર એક છે. જે મૂર્ખ હોય તે એવા ખોટા વાદમાં મમત્વ બાંધીને ગુંચવાઈ મરે છે. સમજી માણસે તેવો ઇશ્વરમાં ભેદભાવ રાખવો જોઈએ નહિ.

કોઈ એમ શંકા કરે કે તમે બેચને એક કહો છો પરંતુ રહસ્યમાં એમ લખ્યું છે કે:—

વિભૂતિર્યસ્ય નો માછે નાંગે રુદ્રાક્ષધારણમ્ ।

નહિ શંકુમયી વાળી તં ત્યજેદંત્યજં યથા ॥

જેના કપાળમાં વિભૂતિ ન હોય, જેણે અંગે રુદ્રાક્ષ ધારણ ન કરી હોય અને જેની વાણીમાં શંકરનું નામ ન હોય તે માણસને (બ્રાહ્મણને) નીચની પેઠે એટલે ચાંડાલની પેઠે ત્યાગ કરવો.

એટલુંજ નહિ પણ વળી એમ પણ લખ્યું છે કે ‘પોતે તો વિષ્ણુનું નામ લેજ નહિ ને સાંભળે પણ નહિ

પણ ખીજે કોઈ જો લે તો તેની જીભ કાપી નાંખે તેજ ખરો શિવલક્ષ્મી કેહેવાય' અને તે વચન શંકરે પાર્વતી-પ્રત્યે કહેલાં છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં એમ લખ્યું છે કે 'જે બ્રાહ્મણ ઉર્ધ્વપુંડ્ર (ઉભું ટીલું) ન કરે તે અધમ છે.' આવી રીતે બન્ને મતમાં એક ખીજને વિરુદ્ધ વચનો સાંભળવામાં આવે છે તેનું શું કરવું ?

આનું સમાધાન એ છે કે ઇશ્વરના એક સ્વરૂપમાં એ વાત સંભવતીજ નથી. વિધિવચનો જેટલાં હોય તે લક્ષિત વધારવાનાં છે એમ સમજવું અને પરસ્પર વિરોધનાં વચનો તે સારાસાર સમજી કોઈનો વિરોધ નહિ કરતાં અને જેની લક્ષિત કરતાં હોઈએ તેમાં દૃઢતા રાખતાં છેવટ એ ઇશ્વરમાંજ ખીજ સર્વનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. અને અંતે શિવ-વિષ્ણુ એકજ છે એમ તત્ત્વવિચારથી જાણી લેવું એટલે શંકાનો અવસરજ આવશે નહિ. જેના મનના ભેદ જાણતો હોય તેવાને માટે નીચેનું દૃષ્ટાંત છે.

કોઈ એક રાજા હતો, તેણે પોતાના દ્રોહી ભાઈ સાથે લડાઈ માંડી. સલા બેઠી હોય તેમાં સારી પેઠે વખાણ કરે અને મનગમતાં વચન બોલે પણ મનમાં એમ જાણે કે 'મારે તેને ગમે તો છતરીને મારવો કે ઝેર દધને મારવો.' પછી રાજા રોજ મોઢથી તેનાં વખાણ કરતો હતો, તે કોઈએ સાંભળીને રાજાના ભાઈને કહી દીધાં, તેથી તે પોતાના મનમાં બહુજ હરખાયો અને પોતે તે દ્રોહી છતાં રાજાએ પોતાનાં વખાણ કર્યાં તેનો વિચાર કર્યાં વિના

હરખલયો રાજ પાસે ગયો ને રાજને ભેટ આપી, રાજએ તો મહાશૂરવીર છે, ઘણો બહાદૂર છે, મને બહુ વહાલો છે, માટે તેને શિરપાવ આપવો. મારે પેહેરવાનો અમૂલ્ય વાઘો છે તે કોઈને ન અપાય પણ આ મારા વહાલા ભાઈને આપો. એમ કહી પ્રધાનને શિરપાવ આપવા કહ્યું. રાજનો પિત્રાઈ ભાઈ તો શિરપાવ ભણ્યો તેથી તે પેહેરીને પ્રસન્ન તો થયો પણ માહેલા દુગાની ખબર નહિ હતી તેથી ઘેર આવતાં વેંત મરણ થશે તે વાત તે જાણતો ન હતો.

અહીં શિવને અને વિષ્ણુને રાજ ઠેકાણે સમજવા, દ્રોહી ભક્ત હોય તે રાજના દ્રોહી ભાઈને ઠેકાણે સમજવા અને પ્રધાનને ઠેકાણે પાર્વતી સમજવાં. શિવ એ દ્રોહી ભક્ત છે એમ જાણી તેને ભમાવવામાટે પાર્વતીની સાથે છાની વાત કરી તે કોઈના જાણવામાં ન આવી ને ઉપરથી ખોટાં ખોટાં વખાણ કરીને અને ‘આમ કરે તે મારે ભક્ત’ એવી દુગાખાણ રાખીને ‘વિષ્ણુનો દ્રોહી છે માટે ભક્તિ તાણી લેવી’ એમ વિચાર કર્યો. પણ પ્રાકૃત જીવ સમજ્યાવિના આડે અવજેથી માત્ર ભેદનાં વચનો સાંભળી લઈને એમને એમ ભાગા, પરંતુ આપણે શામાટે દ્રોહ કરિયે છિયે તેનો વિવેકથી વિચાર કાંઈ કર્યો નહિ. એથી જેમ રાજના ભાઈનો જેરી વાઘાથી નાશ થવાનો સંભવ છે તેમ આવી ભક્તિથી પણ નાશ થવાનો [નરકમાં પડવાનો] સંભવ છે. દ્રોહી ભક્તોનું કલ્યાણ થતું નથી. દેહ છૂટતાં વેંત તે પાપનું ફલ તેને ભોગવવું પડે છે. શિવરહસ્યમાં કહ્યું છે તે દેખીતું વિરુદ્ધ લાગતું હોય તો એમ સમજવું કે તે આગળ દ્રોહી ભક્ત થશે એમ ધારીને તેને શિક્ષા થવા

માટે આ વચન શકરે કહ્યાં છે. જેઓ મૂર્ખ છે તે એવી દ્રોહી ભક્તિ કરે છે ને તેવાં વાક્યોથી પ્રસન્ન થાય છે. તે પોતાના મૂઠ હૃદયમાં કશો વિચાર કરતા નથી. પહેલા રાબના ભાઈએ એટલું ન વિચાર્યું કે મારે ને તેને કશુંયે છે તેમ છતાં મારા વખાણુ કેમ કરે છે ને મને શિરપાવ શામાટે આપે છે? તેમ દ્રોહી ભક્તો પણ એટલું નથી વિચારતા કે શિવને અને વિષ્ણુને એવડો શો વાંધો છે ને એક બીજાને પરસ્પર શું ભુંડું કર્યું છે, કે તે શિવ વિષ્ણુની નિંદા કરે. માત્ર વગર વિચારેજ આખ્યો વીંચી દીધે ભય છે. શિવ-વિષ્ણુની ભક્તિ કરનારાઓએ સદાય સમજવું જોઈએ કે, ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપ તો એકજ છે. તેમ છતાં વિવેક વગર જે એકને ભજે છે ને બીજાને નિંદે છે તે નરકમાં પડે છે. શિવસંબંધી શાસ્ત્રમાં એમ લખ્યું છે કે ‘વિષ્ણુ શિવના ભક્ત છે’ અને વિષ્ણુસંબંધી શાસ્ત્રમાં એમ લખ્યું છે કે શિવ વિષ્ણુના ભક્ત છે, પણ એક વાત સાંભળીને એક વાતને પડી મેલે છે તે એટલું પણ નથી વિચારતા કે પોતાના ગુરુનો જે ભક્ત હોય તે ગુરુભાઈ થાય માટે પણ તેનો દ્વેષ ન કરવો જોઈએ. જે સંપ્રદાયમાં પોતે હોય તેમાં બીજો કોઈ હોય તો તે સંપ્રદાયી ભાઈ ગણાય, તો તેમ પણ શિવની કે વિષ્ણુની નિંદા કરવી ઘટતીજ નથી. એક સંપ્રદાયમાં રહીને બીજાની નિંદા કરનારા દ્રોહી પ્રાકૃત જીવને એવી ભક્તિ તેના કર્મનું ફલ આપવાને માટેજ પરમેશ્વરે તેને આપી છે એમ સમજવું. જેમ એક ગુરુનો કોઈ શિષ્ય હોય તે ઘણાં વરસથી સેવા કરતો હોય તેમાં કોઈ બીજો નવો શિષ્ય

થાય ને તે જો પ્રથમના સાથે વેર ખાંધે તો શુરુને ગમતું નથી ત્યારે ઇશ્વરને એવો દ્રોહ કેમ ગમે ? કેમ કે તે તો ખેચ એકજરૂપ છે. નિરાકાર શિવ-વિષ્ણુ એકજ અને સર્વ-વ્યાપક છે. વિષ્ણુપંજરમાં લખ્યું છે કે:—

જલે વિષ્ણુઃ સ્થલે વિષ્ણુઃ પર્વતમસ્તકે ।

જ્વાલમાલાકુલે વિષ્ણુઃ સર્વે વિષ્ણુમયં જગત્ ॥

જલમાં વિષ્ણુ છે, સ્થલમાં વિષ્ણુ છે, પર્વતની ટોચ-ઉપર વિષ્ણુ છે, અગ્નિની જ્વાલામાં વિષ્ણુ છે, એમ સર્વ જગત્ વિષ્ણુમય છે.

પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અને ખલ લોકોનો નિગ્રહ કરવા લીલાથી બ્યારે વિષ્ણુએ કૃષ્ણાવતાર ધારણ કર્યો ત્યારે મનુષ્યનું અનુકરણ કરતાં છતાં પણ પોતાનું સર્વ-વ્યાપકપણું પોતે પ્રત્યક્ષજ દેખાડી આપ્યું છે. પ્રભુની અદ્ભુત શક્તિને લીધે બ્રહ્માને મોહ થતાં તેણે વાછડાં અને ગોપાલોનું હરણ કરી લીધું, તે સમયે બ્રહ્માનો મદ ઉતારવા જેટલાં વાછડાં-ગોવાળીયા અને જેટલા તેના પદાર્થો તેરૂપ પ્રભુ પોતે થઈને વિહાર કરવા લાગ્યા કે જેથી બ્રહ્માને ખડું આશ્ચર્ય થયું અને ક્ષમા માગીને સ્તુતિ કરી. આ વાત આપણાથી અજાણી નથી. આ ઉપરથી વિષ્ણુમય સર્વ જગત્ છે એમ સમજવાનું છે. એના નિર્ગુણસ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારા મહાત્માઓ તેનું કેવું વર્ણન કરે છે તે જોવા જઈએ તો નીચેના ભાગવતના શ્લોકથી જાણવામાં આવે છે. જેમ કે:—

યં બ્રહ્માવર્ણેદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-
ર્વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ।

ધ્યાનાવાસ્યેતતદ્ગતેન મનસા પશ્યંતિ યં યોગિનો

યસ્યાંતં ન વિદુઃસુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈદ્ર, રુદ્ર અને વાયુ, ઉત્તમ સ્તોત્રોત્થી તથા અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદો સહિત વેદોવડે જેની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદના ગાનારા જેને ગાય છે; ધ્યાનમાં લાગેલા અને તક્ષીન થયેલા મનવડે યોગીઓ જેને દેખે છે [અનુભવે છે] અને જેના અંતને દેવ અને અસુરોના ગણો નથી પામતા, તે દેવને નમસ્કાર છે.

આ ઉપરનાં ઉદાહરણોથી વિષ્ણુનું સર્વવ્યાપકપણું અને તેનું નિર્ગુણપણું જેવી રીતે જણાય છે તેવીજ રીતે શિવનું સર્વવ્યાપકપણું અને નિર્ગુણપણું તે સંબંધી ઉદાહરણોથી જણાય છે. નીચેના શ્લોકથી શિવનું સર્વવ્યાપકપણું અથવા શિવમય જગત્ વર્ણવ્યું છે. જેમ કે:—

પાતાલે ચાંતરિક્ષે દિશિ દિશિ ગગને સર્વશૈલે સમુદ્રે
મસ્મે કાષ્ઠે ચ લોષ્ઠે સિતિજલપવને સ્થાવરે જંગમે વા ।

બીજે સર્વોષધીનામસુરસુરપતૌ પુષ્પપત્રે તૃણાગ્રે

एको व्यापी शिवोऽयं इति वदति हरिर्नास्ति देवो द्वितीयः

પાતાલમાં, અંતરીક્ષમાં, દશે દિશામાં, આકાશમાં, સર્વે પર્વતોમાં, સમુદ્રોમાં, રાખમાં, લાકડામાં, માટીના ઢેકામાં, પૃથ્વીમાં, પાણીમાં, પવનમાં, અસુર અને દેવતાઓના પતિઓમાં, આષધિઓના ખીજમાં, પુષ્પની પાંખ-

પ્રીમાં, ખડમાં અને સર્વ સ્થાવરજંગમમાં આ એક શિવ વ્યાપક છે; બીજો કોઈ દેવ નથી એમ હરિ કહે છે.

આ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું કે આખું જગત્ શિવ-મય છે. એનાથી નોખું કંઈ નથી. અને એમ થયું ત્યારે જે વ્યાપક તત્ત્વને વિષ્ણુ કહ્યો છે એ તેજ શિવ છે અને જેને શિવ કહ્યો છે એ તેજ વિષ્ણુ છે. એટલામાટે તે એક સ્વરૂપમાં ભેદકલ્પના કરવી એ તો કેવલ મૂખાંધ-નુંજ પરિણામ છે. વિષ્ણુ એવું નામ લીધું તોપણ તેજ છે. અને શિવ એવું નામ લીધું તોપણ તેજ છે. સાકારને માન-નારાને પણ સર્વવ્યાપકપણું તો માન્યાવગર નથી ચાલતું, તો જુદા માનેલા હલકા ભારે પદાર્થો પોતાના ઈષ્ટદેવરૂપ થઈ જતાં પણ શિવ-વિષ્ણુની એકતા એનીમેળે થઈ જાય છે તે ઝીણી નજર કરવાથીજ સમજાય તેમ છે. જેઓ વિચાર કર્યાવગર નામના ભેદપર ભુલાવો ખાઈને કલેશ કરે છે તેને છેવટ કલેશજ રહે છે; માટે બુદ્ધિથી વિચાર કરી ભેદકલ્પના છોડી દઈને ભક્તિ કરવી જોઈએ. જેમ જગત-મયપણું અને વ્યાપકપણું શિવ-વિષ્ણુનું સરખું છે તેમ તેનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ પણ સરખુંજ છે. તે નીચેના શ્લોક જેવાં ઉદાહરણોથી જાણી શકાય છે. જેમ કે:—

વ્યક્તાવ્યક્તગુણોત્તરં સુસુખદં ષટ્ત્રિંશતત્ત્વાધિકમ્

તસ્માદુત્તરતસ્તદક્ષરમિતિ ધ્યેયં સદા યોગિભિઃ ।

વંદે તામસર્વર્જિતેન મનસા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મં પરમ્

શાંતં પંચમમીશ્વરં પ્રતિદિનં સ્વવ્યાપિ તેજોમયમ્ ॥

દેખાતા અને નહિ દેખાતા ગુણોથી ઉત્તર [તેઓ

પણુ પર], સુખને આપનાર, છત્રીશ તત્ત્વથી વધારે એટલે જેને ૩૭ મું તત્ત્વ ગણે છે તે, તે તત્ત્વોથી પર અક્ષર એ નામથી યોગીઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ, પર, શાંત, ચાર અવસ્થાને લઈને પાંચમા ઈશ્વરરૂપ, આકાશની પેઠે વ્યાપક અને તેજોમય તે તત્ત્વને નિર્મલ મનથી પ્રતિ દિવસ પ્રણામ કરું છું.

આવી રીતે શિવ અને વિષ્ણુના નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં જ્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ત્યાં એકરૂપપણું જોવા-અનુભવવામાં આવે છે. તે ઉપરથી, સિદ્ધ થાય છે કે નામમાત્ર શિવાય તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કશો ભેદ છે જ નહિ. ભેદ નહિ છતાં પણ ભેદકલ્પના જે કરી રાગ-દ્વેષ બાંધે છે તેને સુખને બદલે દુઃખ જ પેદા થાય છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં તે એક જ સ્વરૂપ છે તેમ છતાં બેની કલ્પના કરનારા પોતાની મેળે જ ભ્રમમાં પડે છે તેને સુખ શી રીતે થાય ? આપણને સમજવાની શક્તિ છે અને પ્રસંગ પણ યોગ્ય આવે છે માટે અનુભવથી જાણવું જોઈએ કે નામ-રૂપ રહિત અને મન-વાણીને અગોચર શિવનું રૂપ છે અને તેવું જ વિષ્ણુનું છે. અર્થાત્ એ બેમાં કશો ભેદ છે નહિ, માટે ખોટો ભેદ માનવો નહિ. ભેદભાવ દેખાડનારાં વચનો ઉપર નજર પણ રાખવી નહિ. કોઈને શંકા થાય કે ત્યારે જગત્ સર્વ કેમ શિવ અને વિષ્ણુ એવો ભેદ રાખે છે. તો તેનું સમાધાન એ છે કે જગતની રીતિ બુદ્ધિ છે. જગતની અને જ્ઞાનીની અથવા મુમુક્ષુની રીતિ એક હોય નહિ. જગતના બોલ્યા ઉપર આવી સિદ્ધાંતની વાતનો આધાર રખાય નહિ. આ કાંઈ વ્યવહારની વાત

નથી, માટે આવિષે જગતનું જોવાથી પરવડે નહિ. જગતની રીતિ તો સાવ ઉલટી, બુદ્ધિને ભ્રમ ઉપજાવે તેવી હોય છે. યોગવાસિષ્ઠમાં શ્રીવસિષ્ઠજીએ રામને સારી રીતે સિદ્ધાંત સમજાવેલ છે, ત્યાં પણ એમ કહ્યું છે કે 'હે રામ ! હવે તમારે બાકી કાંઈ પૂછવાનું રહ્યું હશે નહિ. જો કદી કાંઈ પૂછવાનું રહ્યું હોય તો જગતની રીતિ કે અનુભવવિષે પૂછશો મા. એવિના જે પૂછવું હોય તે પૂછજો. જો જગત આમ કેમ કરે છે એમ પૂછશો તો તેનો ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી.' જગત હારેલું છે [છેતરાયેલું છે] માટે જગતના કૃત્ય સામું જોવું નહિ અને શુદ્ધ ચિત્તે તદ્દીન થઈને હરિ-હરની ભક્તિ કરવી. ઇશ્વરની યથાર્થ ભક્તિ કરવી એજ કરવાનું છે. હરિ અને હર એકજ છે માટે નિર્મલ ભક્તિથી ભેદ ટાળી નાંખી ભજન કરવું. શિવ-વિષ્ણુ નામ માત્ર છે. જેમ કોઈ વિકલ્પભયો સૂતો હોય, તેને સ્વપ્નમાં જેવી વિકલ્પ જાગૃતના થાય છે તેમ જેવો ભાવ ને જેવો વિકલ્પ હોય તેવાં દર્શન ઇશ્વર આપેછે. છેવટ તો એક શુદ્ધરૂપજ છે માટે એક ભાવથીજ ભક્તિ કરવી. જો એ બેય સ્વરૂપમાં ભેદદષ્ટિ થાય તો જેની સેવા કરતા હોઈએ તેજ દેવ આપણી ઉપર કોપ કરે છે. તે ઉપર હરિહરનું એવું વચન છે કે :—

પરાત્પરતરં યાંતિ નારાયણપરાયણાઃ ।

ન તે તત્ર ગમિષ્યંતિ યે દ્વિષંતિ મહેશ્વરમ્ ॥

જે નારાયણને પરાયણ છે અર્થાત્ જેનાં ઇદ્રિયો એક ઇશ્વરનેજ પરાયણ થયેલ છે તે આદિમાયા થકી પર એવા

ચૈતન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. પણ જે શિવનો દેષ કરે છે તે, તે ઉત્તમ પદને પામતા નથી.

ગમે તો વિષ્ણુ કહો કે ગમે તો શિવ કહો, પરંતુ પ્રકૃતિથી પર જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કેહેવાય છે તે એકજ છે. નામના ઉચ્ચારમાત્રથી તેમાં કશો ભેદ થતો નથી. માયા ઉપાધિ ગ્રહણ કરીને સાકાર સ્વરૂપ પર વિચાર કરતાં પણ એકજ સ્વરૂપના બે વિભાગ તે એકજ કેહેવાય. આપણું ડાહું અને જમણું અંગ એમ બોલવામાં બે દેખાય છે તોપણ વસ્તુતાએ એ બેય અંગ તે એકજ શરીરરૂપ છે; તેમજ શિવ અને વિષ્ણુ અથવા હરિ અને હર તે બેય એકજ સ્વરૂપ છે. માયાવડે ગુણનો આશ્રય કરીને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના નિમિત્તરૂપ પરમેશ્વર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ, એવા નામથી કેહેવાય છે. એનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, ગુણના આશ્રયથી થયેલાં એકજ પરમેશ્વરનાં કાર્યાતરનેલીધે એ નામ કહવાયેલાં છે. મૂલ વસ્તુતાએ પ્રભુ એકજ છે. અવતારોના પ્રકરણમાં પુરાણાં-તરોનેવિષે ઉમા-ગૌરી વિગેરે દેવીઓ, વિષ્ણુ-કૃષ્ણ વિગેરે રૂપે થાય છે એમ લખેલું છે. એવા પ્રસંગોમાં પણ સમજવાનું છે કે કાયનેલીધે કહવાયેલી ઉપાધિના નામ માત્રમાં ભેદ છે, બાકી પરમેશ્વરમાં કશો ભેદ નથી. સાકાર સ્વરૂપમાં પણ ભેદ નથી. એ ભેદ લજન કરનારાએ પોતાની મૂખાંધથી કહી લીધો છે. સાકાર સ્વરૂપમાં જ્યારે ભેદ નથી ત્યારે નિરાકારમાં તો તે કહવાના સંભવેજ કેમ? જાડી નજરે જોતાં જ્યાં જ્યાં શિવ વિષ્ણુ એમ બે કહવાનાથી વાતો લખાયેલી છે ત્યાં

પણુ શિવે વિષ્ણુની સહાયતા કરી છે અને વિષ્ણુએ શિવની સહાયતા કરી છે એમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આવી રીતે એક બીજાને સહાયતા કરતાં બેય દેવ મિત્રભાવે વરતતા છતાં ભજન કરનારાઓ દ્વેષભાવ રાખે તો તે પણ અણુસમજણ કેહેવાય. ગમે તે નામથી ભક્તિ કરવી પરંતુ એક નામની ભક્તિ કરતાં બીજા નામનો દ્વેષ કરવો નહિ, કેમકે એમ કરવાથી એકની કરેલી ભક્તિ પણ નાશ પામે છે. સાકારનિરાકારની સર્વ વાતો વિચારી જોતાં એમજ નિશ્ચય થાય છે કે માયા જેને આધીન છે અને ચિત્ક્રિત-લક્ષ્મીના પતિ છે તે વિષ્ણુ અને શિવ એકજ છે; માટે એકભાવે તેની ભક્તિ કરવી. પરમેશ્વરનો કાંઈ આકાર નથી. જેવો ભક્તનાં મનનો ભાવ તેવું રૂપ પરમેશ્વરનું ભાસે છે. જેમ પાણીનો આકાર પાત્રના આકાર પ્રમાણે ભાસે છે અને અગ્નિનો આકાર લાકડાંની આકૃતિ પ્રમાણે ભાસે છે, તેમ નિરાકાર ઇશ્વરભક્તના મનપ્રમાણે ભાસે છે. જેમ સમુદ્રમાં પરપોટા થાય તે પરપોટા પાણીરૂપ થઈ ગયા પછી તે જુદા દેખાતા નથી તેમ કદી ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ભાસે, પણ પોતે અરૂપ છે એટલે ભાસેલું રૂપ પણ અરૂપમાં લીન થઈ જાય છે માટે મુખ્ય અરૂપ ઇશ્વર ઉપર એકાગ્રતા રાખવી. કોઈ સોનીને ત્યાં ડોકનો દોરો હાથમાં કડાં કે પગના તોડા લઈને વેચવા જઈએ તો તે આપણે લઈ ગયા હશું તે ઘાટ ઉપર નજર નહિ રાખે પણ તે પ્રત્યેક ઘાટમાં જે રૂપ કે સોનું હશે તે ઉપર ધ્યાન રાખીને ખરીદ કરશે; એવી રીતે આપણે ઉપરના

ઘાટ ઉપર નહિ પણ શુદ્ધ નિરાકાર ઉપર દષ્ટિ રાખવી. ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે, “જે પોતાના ઇષ્ટદેવને સર્વવ્યાપક બાણે તે ઉત્તમ ભક્ત કેહેવાય, પરમેશ્વરના ભક્તની સેવા કરે અને તે ઉપર આસ્થા રાખે તે મધ્યમ ભક્ત કેહેવાય, અને જે પ્રતિમામાં એકદેશીજ ઇશ્વર માને તે અધમ ભક્ત કેહેવાય. આ શિવાયના જે મુદ્દલ ભક્તિ નથી કરતા તે તો પામર પ્રાણી કેહેવાય.” સારાંશ એ કે એકરૂપ ઇશ્વરને ઉત્તમ ભક્તની રીતિએ ભજવા એજ કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય જેણે નથી કર્યું તેણે સંસારમાં ગમે તેટલાં મહાભારત કામ કર્યાં હોય, કીર્તિ મેળવી હોય, ધન મેળવ્યું હોય કે ધરતી મેળવી હોય તે સર્વ વૃથા છે. આ સર્વ નહિ મેળવતાં પણ જેણે એક ભાવથી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરી હોય તેણે સર્વ મેળવ્યું છે.

દોષ રહિત ઉદ્યમ કરીને જે જીવવું તેજ જીવવું કેહેવાય; કેમ કે દોષવાળો ઉદ્યમ કરીને જીવ્યા તોપણ શું અને ન જીવ્યા તોપણ શું? આ સંસારમાં અનેક અસત્યનાં, કપટનાં, દગાબાજી ને લુચ્યાઇનાં કામ કરીને ઘણા લોકો જીવે છે, પણ એઓનું જીવવું ન જીવવા સરખું છે; કેમ કે એના ચાપરૂપ ઉદ્યમનું ફલ એને છેવટ ભોગવવું પડે છે અને તે વખતે એમ થાય છે કે ‘આવો ઉદ્યમ કરીને જીવ્યા તે કરતાં ન જીવ્યા હોત તો સારું હતું.’ જેઓ કંઈપણ જેમાં દોષ ન હોય એવો નિર્મલ ઉદ્યમ કરીને જીવે છે એને કશું પણ બંધન થતું નથી અને એવાઓનું જીવવું ચોતે પોતાને કલ્યાણને માર્ગે ચાલે તેથી અને બીજાઓને

કલ્યાણને માર્ગે ચલાવે અને તેઓનું ભલું કરે તેથી સફલ છે. આ ક્ષણભંગુર દેહની ખબર નથી કે કયે ક્ષણે તે પડી જશે, માટે જેમ અને તેમ સારો ઉદ્યમ કરી જીવવું ને જીવાય ત્યાંસુધી સારે માર્ગે ચાલવું, અને સારે માર્ગે ચાલીને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ઓળખવું.

આહિ બીજું એ પણ વ્યવહારદષ્ટિથી સમજવાનું છે, કે જે માણસ પોતે જીવે ત્યાંસુધી નિર્દોષ રહે, કોઇપણ જાતનો આરોપ કે કલંક જેને ન લાગે, જેને કામ-ક્રોધ-દ્વિંદ્રિય બાધ ન કર્યો હોય અને જેણે ચોતરફ કીર્તિ કરી હોય તેનું જીવવું ખરું કેહેવાય. તે શિવાય જે જીવે છે તે જીવતે ન જીવતા જેવા છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા એ જીવવું કેહેવાતું હોય તો ધમણ પણ જીવતી કેહેવાય. સારાંશ કે ઉત્તમ કાર્યો કરી નિર્દોષ રહી જે મનુષ્યપણાને ઉભાળે છે. તે જ જીવતો છે. નાશાત્મક જગતમાં દેહસુદ્ધાંત સર્વ ચંચલ છે ત્યારે નિર્દોષ રીતે જીવવું જ ખરું જીવવું છે. તે વગરનું જીવવું તે નકામું છે. આ સંસારમાં ઘણા જન્મે છે, ઘણા મરે છે અને ઘણાએ જીવે છે, પરંતુ જે વિનય-વિવેકથી, નિર્દોષ રહી પરમ કીર્તિના અને પરમ સુખના પાત્ર થયા હોય છે અને જેઓ પરોપકાર માટે પોતાનાં બલ-બુદ્ધિ વિગેરે સંપત્તિ વાપરવામાં ઉદાર રહે છે તે જ જીવતા છે, પછી તેનાં શરીરો હયાત હોય તોપણ શું અને ન હોય તોપણ શું ? કેમ કે:—

યજ્ઞીવ્યતે ક્ષણમપિ પ્રયિતૈર્મનુષ્યૈ-

વિજ્ઞાનપ્રેક્ષણપ્રતોમિ મમમાનમ્ ।

તન્નામ જીવિતફલં પ્રવદંતિ સન્નઃ

કાકોપિ જીવતિ ચિરં ચ બલિં ચ મુંક્તે ॥

વિશેષ જ્ઞાન, પરાક્રમ અને યશવટે પ્રખ્યાતિ પામેલા મનુષ્યોએ માનસંગ ન થાય એ રીતે જે ક્ષણવાર પણ જીવાય છે તેજ જીવ્યાનું ફલ છે એમ સત્પુરુષો કહે છે. કાગડો પણ બલિ ખાય છે અને ઘણું જીવે છે [પણ તે કાંઈ જીવવું કેહેવાય નહિ.]

આટલામાટે સારાં કુલ-જાતિમાં જન્મ આવ્યા પછી, વિદ્યા, પરાક્રમ અને સુખોદને ગ્રહણ કરી, ફરી ફરીને આ શરીર અને આ સમજણ નથી આવતી માટે, ગયેલો સમય પાછો નથી મળતો એમ જાણી જીવવું સફલ કરી લેવું.

નિર્દોષ રીતિએ ઉદ્યમ થાય અને નિર્દોષ રહેવાય એમ જીવાય તેજ જીવવું કેહેવાય એનું કારણ એ છે કે માણસને યૌવન, સમૃદ્ધિ, ધણીપણું અને અવિવેક, એ ચારમાંનું એક હોય તો પણ અનેક અનર્થને કરનાર સાધન છે ત્યારે એ ચાર વાનાં જેને હોય તેની તો પછી શી વાત કેહેવી ? આવાં સાધનવાળા પુરુષો કોઈ પણ રીતે પોતાનું જીવિત નિર્દોષ રીતે જાળવી શકતા નથી અને તે આંધળા બની અનેક અનર્થના પાત્ર થાય છે. પેહેલાના ત્રણ પદાર્થથી તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કલ્યાણનું સાધન કરી શકાય, પણ એ ત્રણેયનો નિશો એવો તો નઠારો છે કે કલ્યાણ-વિષેની વાત તો સ્વપ્નમાંથી પણ દૂર જતી રહે છે, તેથી નિર્દોષ ઉદ્યમ કરી નિર્દોષપણામાં જીવવું તે અતિ દુર્લભ છે; તોપણ વિદ્યોનો નાશ કરી તેવી રીતે માણસે જીવવું

બોધએ, કેમ કે સદોષ ઉદય કરી સદોષ થઈ જીવવું તે મરવા કરતાં પણ નહાં છે. અર્થાત્ તે મરણ જેવું જ છે. જેણે વ્યવહારમાં સ્ત્રી ધન પુત્રાદિકથી પૂર્ણ સંતોષ લઈ સુખ ભોગવી કીર્તિ સંપાદન કરી સુમાર્ગે ચાલી હયા ઉદારતા વિગેરે ગુણોથી લોકની પ્રીતિ મેળવી તેનું જ જીવવું સફલ છે. અને પરમાર્થમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મપ્રમાણે ચાલી શમ-દમ પાળીને ઈશ્વરભક્તિ કરી છેવટ આત્મ-સ્વરૂપ ઓળખી જેણે જન્મ સફલ કર્યો તેનું જ જીવવું તે જીવવું કેહેવાય. તે શિવાય કાગડાની પેઠે કોઈએ આપેલા અન્નના કોળિયા ખાઈ જીવવું એ તો નામમાત્ર જીવવું કેહેવાય.

विद्या हि का ब्रह्मगातेप्रदा या

बोधो हि को यस्तु विःक्तिहतुः ।

को लाभ आत्मावगमो हि यो वै

जितं जगत् केन मनो हि येन ॥ ११ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—વિદ્યા કયી કેહેવાય ?

ગુરુ—જે બ્રહ્મગતિને આપે તેજ વિદ્યા.

શિષ્ય—બોધ કોને કહિયે ?

ગુરુ—જેથો મુક્તિ મળે તેનું નામ બોધ.

શિષ્ય—લાભ કોને કહિયે ?

ગુરુ—આત્માને ઓઢત્વનો તેજ લાભ.

શિષ્ય—જગત્ કોણે જીત્યું ?

ગુરુ—જેણે મન જીત્યું તેણે જગત્ જીત્યું.

ટીકા.

ખીણ ગમે તેટલી વિદ્યા બાણુતો હોય પરંતુ જેથી પ્રજ્ઞગતિ પ્રાપ્ત થાય તેજ ખરી વિદ્યા કેહેવાય. ચાર વેદ બાણુતો હોય, છ શાસ્ત્ર બાણુતો હોય, અઢારે પુરાણ બાણુતો હોય, મહાભારત આદિ મોટા ઇતિહાસો બાણુતો હોય અને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર કે કાવ્ય-કોશાદિ બાણુતો હોય તોપણ જો પ્રજ્ઞવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ તો એ એકે વિદ્યાને વિદ્યા કેહેવાય નહિ. જો પ્રજ્ઞવિદ્યાની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો ખીણ જેટલી જેટલી વિદ્યા શીખવામાં આવે તે વેઠ કયાં ખરોખર છે. જેમ કાગડો પોતાના માળાઉપર બેસી ઉડી જાય છે તેમ પ્રજ્ઞવિદ્યાની પ્રાપ્તિ વગરની સઘળી વિદ્યા જરાય સ્થિર ઠરતી નથી. તે વિદ્યા તો કેહેવામાત્ર છે. કહ્યું છે કે:—

વેદાગમપુરાણજ્ઞઃ પરમાર્થ ન વેત્તિ યઃ ।

વિઢંબનં તુ તસ્યૈવ તત્સર્વં કાકભાષિતમ્ ॥

વેદ બાણુતો હોય, શાસ્ત્ર બાણુતો હોય અને પુરાણ બાણુતો હોય પરંતુ જો પરમાર્થ એટલે પ્રજ્ઞને ન બાણુતો હોય તેનું બાણુવું બધું જૂઠું છે અને તેનું સર્વ કાગડાના બોલવા જેવું [નિઃસાર] છે.

સર્વ વિદ્યાનો અભ્યાસ પરમાર્થને બાણુવામાટે છે.

કુવો ખોદવા માટે કરેલો શ્રમ જો પાણી ન નીકળે તો તે વૃથા થાય છે તેમ પરમાર્થ જાણવામાં ન આવે તો સઘળો અભ્યાસ ફેકટ જાય છે. અભ્યાસમાત્રથી કાંઈ પરમાર્થ જાણાતો નથી. ખોધથી પરમાર્થ જાણાય છે. તે પ્રત્યક્ષ છે. કહ્યું છે કે:—

ન વેદાध्यયનાન્મુક્તિર્ન શાસ્ત્રપઠનાદપિ ॥

જ્ઞાનાદેવ હિ મુક્તિઃ સ્યાન્નાન્યથા વીરવંદિનિ ॥

વેદ જાણી જવાથી કે શાસ્ત્રોનો પાઠ કરી જવાથી કાંઈ મુક્તિ થતી નથી. હે પાર્વતી ! મુક્તિ તો જ્ઞાનથીજ થાય છે.

એટલામાટે જેથી ખોધ ઉત્પન્ન થાય તેવી વિદ્યા હોય તેજ વિદ્યા ખરી છે, એમ સમજી ખીજી વિદ્યાનું અભિમાન છોડી દઈ સુખોધ આપનારી વિદ્યાના અભ્યાસી થવું જોઈએ. જો પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય તેવો અભ્યાસ ન થાય તો ખીજી સર્વ વિદ્યા તે ધૂમાડાના બાયકા ભરવા જેવી અને કુશકા ખાંડવા જેવી વૃથા અને શ્રમ આપનારી જ છે. વિદ્યા જાણીને વિદ્વાનપણાના અભિમાનરૂપ ભૂત ભરાયેલા જે કાંઈ કરે છે તે પાણી વહોવવા જેવુંજ કરી એમાંજ આયુધ્ય ગાળી નાંખે છે. કેમ કે:—

इदं ज्ञातमिदं ज्ञेयमिति यस्तु ज्ञेयश्चरेत् ।

नैव तस्य भवेन्मोक्षः कल्पकोटिज्ञतैरपि ॥

આ મેં જાણ્યું અને આ હવે મારે જાણવાનું છે, એમ જે જ્ઞેયના રાખે છે તેમો કરોડો કલ્પે પણ મોક્ષ નથી

થતો. અર્થાત્ શાસ્ત્રનો અંત આવે પરંતુ આયુષ્ય નીકળી જાય ત્યાં સુધી બોધ થતો નથી.

આવી રીતે શાસ્ત્રોનાં પાનાં ઉથલાવી તેનો અંત આવેલો સમજનારા અભિમાનિયો તત્વને જાણતા નથી તેથી જાવું હોય પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં હડી કાઢનારાઓની પેઠે તેઓ આયુષ્યનો લાંબો કાળ વૃથાજ ગાળી નાંખે છે એ વાત ખોટી નથી. કેમ કે ખરી વાત હાથ લાગવી કે તેની ઉપર પ્રીતિ થવી એ બહુજ કઠણ છે. તેનું મોટું કારણ એ છે કે:—

અન્યથા પરમં તત્વં જનાઃ વિલક્ષ્યંતિ ચાન્યથા ।

અન્યથા શાસ્ત્રસિદ્ધાંતો વ્યાખ્યાં કુર્વંતિ ચાન્યથા ॥

પરમતત્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જૂદી રીતે થાય છે અને લોકો જુદી રીતે કલેશ કરે છે, તેમજ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત જુદી રીતનો હોયછે અને વ્યાખ્યાનો જુદી રીતે કરે છે.

આવી રીતે હોવાથી તત્વને કોઈ જાણતા નથી અને તત્વથી અજાણ્યા વિદ્વાનોના વ્યાખ્યાનથી જ્ઞાન થતું નથી. બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના વ્યાખ્યાનથીજ જ્ઞાન થાય છે. વ્યાખ્યાન કરનારાઓ કદિ પોપટની પેઠે બોલી જાય તો તેથી કંઈ ફલ થતું નથી; કેમકે અનુભવ વગર બોલવું તે સાવ નકામું છે. પોતાને જે ન મળ્યું હોય તે બીજાને શી રીતે આપી શકાય ?

કથયંત્યન્મનીભાવં સ્વયં નાનુભવંતિ હિ ।

હાહાજ્ઞાનરતાઃ કેચિદુપદેશાદિવાર્જતાઃ ॥

એકની વાત છે કે પોતે ગુરુના ઉપદેશ વગેરેથી રહિત હોય એવા અને અજ્ઞાનમાં ખુડેલા કેટલાક ઉન્મની-ભાવને વર્ણવે છે પણ પોતે અનુભવ કરતા નથી.

આમ ઉપદેશ પામ્યા વગર અને અનુભવ થયા વગરના બોધક લોકો પોતે કશું જાણતા નથી તો તેઓ બીજાને શું બોધ આપી શકે અને એથી અન્યનું શું ભલું થાય ? તેઓ કંઈ જોવા હોય છે. કહ્યું છે કે :—

इदं ज्ञातमिदं ज्ञेयमिति चिंतासमाकुलः ।

परं तत्त्वं न जानन्ति दर्वीं पाकरसं यथा ॥

આટલું જાણ્યું અને આટલું જાણવાનું છે એવી ચિંતામાં આકુલ રહેનારાઓ, કંઈ જોઈએ અન્નના રસને [તેમાં ખુડેલી છતાં] જાણે નહિ તેમ તેઓ [તેમાં ખુડેલા છતાં] પરમતત્ત્વને જાણતા નથી.

શ્રીભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં કહ્યું છે કે, કેઈપુરુષ સર્વ શાસ્ત્ર જાણી પંડિત થઈને વાદવિવાદમાં સર્વને જીતે અને મોટી કીર્તિ મેળવે, પરંતુ જો પરમાર્થને ન જાણે તો તેનું સઘળું જાણ્યું વેઠ કર્યા જેવું છે.

વૃષકેતુ ઋષિ સઘળી વિદ્યા જાણીને પંડિતોને જીત્યા પછી, કાશીમાં પોતાના પિતા રહેતા હતા તેનાં દર્શન કરવા ગયા. કાશીમાં ગયા પછી એમ થયું કે એમનેએમ ઘેર જવું તે ઠીક નહિ તેથી કાશીના પંડિતોને પોતે વાદ કરીને જીતી લીધા. તેના પિતાએ આ વાત સાંભળી ત્યારે પુત્ર કુપુત્ર થયો એમ વિચારી શોક કરવા લાગ્યા, એટલામાં વૃષકેતુએ પોતાના પિતા પાસે આવીને પ્રજ્ઞામ કર્યા. પિતા

તેને જોઈને બોલ્યા કે ‘હું અવિદ્યાના પાત્ર ! ભલે બાળ્યો.’ આવાં વચન સાંભળી વૃષકેતુએ પિતાને પૂછ્યું કે ‘હું સર્વ વિદ્યા બાળું છું છતાં આપ એમ કેમ કહો છો ?’ ત્યારે પિતાએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘જે તું વિદ્યા બાળે છે તે વિદ્યા નથી, વિદ્યા તો બીજી છે. અર્થાત્ પ્રજ્ઞાવિદ્યાવિના બીજી સઘળી વિદ્યા અવિદ્યારૂપ છે.’

આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જેથી પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય તેજ વિદ્યા કેહેવાય. તે વિના જેટલી વિદ્યા ભણ્યા હોઈએ તે અવિદ્યા કેહેવાય. ગમે તેવું સાંઝે ભણ્યા હોઈએ તો પણ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે ભણવું સાંઝે કેહેવાય નહિ. વેદાંતશાસ્ત્રમાં ઘણો પ્રવીણ થાય તોપણ તેનો ખરો હાર્દ બાણી શકતો નથી એટલે તે વિદ્યા બાણી તોપણ ન ભણ્યા ખરોખર છે. માટે અનુભવી ગુરુ પાસેથી જ તે વિદ્યાનો બોધ લેવો, કેમ કે ગુરુવિના જ્ઞાન થતું નથી.

જેનાં ચિત્ત બ્રાંતિથી ભર્યાં હોય છે તેઓ ભલે વેદ, શાસ્ત્રો, પુરાણો, મંત્રતંત્રાદિ વિદ્યાઓ, ધર્મશાસ્ત્રો, મતભેદના પ્રબંધો, ભણી ગયા હોય પણ તેમાંજ ગોથાં ખાધા કરે છે; તેમજ યજ્ઞ વ્રત તપ દાન જપ અને તીર્થ વિગેરેમાં પણ ગોથાં ખાધા કરે છે. તેઓને અનુભવી ઉપદેશક વગર ખરો માર્ગ મળતો નથી, તેમ ઉપરનાં વેદશાસ્ત્રો વિગેરે અનેક વિદ્યાઓ પણ જો તે પ્રજ્ઞાબોધ કે સ્વરૂપાનુસંધાન કરનારી ન હોય તો તે કેવલ શ્રમમાત્રજ છે. ખકરીના ગળાના આંચળો જોવામાત્રજ છે તેમ પ્રજ્ઞાવિદ્યાવગરની સઘળી વિદ્યા જોવામાત્રજ છે. અથવા બીજી સર્વ વિદ્યા તેજરૂપજ

છે, કેમકે તેનાથી કાંઈબંધનની મુક્તિ થતી નથી. પિતાની આજ્ઞા પાળે તે પુત્ર, પતિના મન-વચન-કર્મ પ્રમાણે અનુસરી વર્તે તે સ્ત્રી અને ખરે વખતે સહાય કરે તેજ બંધુ, તેમ બ્રહ્મવિદ્યા તેજ વિદ્યા કેહેવાય, માટે એવીજ વિદ્યાનો અભ્યાસ રાખવો એ સુખકારક છે.

જે મુક્તિનો હેતુ છે એટલે જે મુક્તિ આપે છે તેનું નામજ બોધ કેહેવાય. જે શીખામણથી મોક્ષ થાય તે શીખામણનું નામ બોધ કેહેવાય. કેમકે જન્મ-મરણનાં અનેક દુઃખો છે, કે જેનો લખતાં પણ પાર આવે તેમ નથી, તેવાં દુઃખો જો ન ટળે તો તે શીખામણને બોધ એવું નામ અપાયજ નહિ. જે પુરુષો જન્મ-મરણને ટાળનારી શીખામણ આપતા હોય તેજ સાંભળવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:--

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં બાલકાદપિ ।

અન્યતૃણમિવ ત્યાજ્યમપ્યુક્તં પદ્મયોનિના ॥

યુક્તિવાળું વચન એટલે સંશય ટળી જાય એવું વચન બાલકનું અથવા મૂર્ખ માણસનું કહેલું હોય તોપણ તે ગ્રહણ કરવું, પણ જો તેથી ઉલટું વચન હોય ને તે કદી બ્રહ્માનું કહેલું હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો.

જે શીખામણથી લક્ષ્યોરાશીના ફેરામાં પડી અનેક દુઃખ ભોગવવાં પડે તેવી શીખામણ કોઈની જરા પણ સાંભળવી નહિ. જો પિતા હોય ને તેવી લક્ષ્યોરાશીમાં પડવાની શીખામણ આપે તો તે પિતા ન સમજવો; જો માતા હોય ને લક્ષ્યોરાશીમાં પડવાની શીખામણ આપે તો તે

માતા ન સમજવી; સ્ત્રી હોય ને જો લક્ષ્યોરાશીમાં પડવાની શીખામણુ આપે તો તે સ્ત્રી નહિ સમજવી; જો પુત્ર હોય ને લક્ષ્યોરાશીમાં પડવાની શીખામણુ આપે તો તે પુત્ર ન સમજવો અને ગુરુ હોય ને લક્ષ્યોરાશીમાં પડવાની શીખામણુ આપે તો તે ગુરુ ન સમજવો. ગમેતેવાં સગાં સંબંધી કે હેતુ હોય પણ જો તે મોક્ષ ન મળે એવો બોધ કરે તો તે બધાંને ખરેખરાં શત્રુરૂપજ સમજવાં. ભલે સગો સંબંધી કે સ્નેહી ન હોય પરંતુ જો કોઈ મોક્ષ મળે તેવી સારી શીખામણુ આપે તો તેને માતા, પિતા, ભાઈ, ગુરુ અને પરમેશ્વર છે એમ જાણવો. એની આપેલી મુક્તિને આપનારી શીખામણુનું નામજ બોધ કેહેવાય.

કદિ એમ શંકા થાય કે મોક્ષવિના માતા—પિતા આદિની શીખામણુ ન સાંભળવાને અભિપ્રાય આદિ આપ્યો છે, પરંતુ બીજે ઠેકાણે તેની મોટાઈવિષે એવું કહ્યું છે કે:—

માતા ગંગાસમં તીર્થં પિતા પુષ્કરમેવ ચ ।

ગુરુઃ કેદારતીર્થં ચ સેવેદેતાભ્રંરંતરં ॥

માતા એ ગંગા જેવું તીર્થ છે, પિતા પુષ્કર તીર્થ છે અને ગુરુ કેદાર તીર્થ છે, માટે એઓની નિરંતર સેવા કરવી.

આવાં આવાં વચનો અને વૃદ્ધોના ઉપદેશો એમની સેવા કરવાનું તથા આજ્ઞા પાળવાનું લખે છે તો તે શું અપ્રમાણુ છે ? આનું સમાધાન એ છે કે તે અપ્રમાણુ નથી. તે ખરેખર તીર્થરૂપ અને પરમેશ્વરસમાન છે માટે તેની

મન-વચન-કર્મથી સેવા નિરંતર કરવી જોઈએ. વિચાર કરે તેને કશો વિરોધ આવે નહિ. જે મોક્ષને આપનારો બોધ કરે તેજ માતા, પિતા ને ગુરુ છે, એ વાત પ્રથમજ કહી છે. તેથી ઉલટો જે બોધ કરે તે માતા, પિતા કે ગુરુ હોય તો પણ શા કામનાં? એવી ઉલટી શીખામણ આપનારાં હોય તેવાં માતા-પિતા આદિનું કાંઈ અપમાન ન કરવું, કેમ કે તે સર્વ રીતે માન્ય અને પૂજ્ય છે, પણ તેનાં વચન જો સંસારનાં જન્મ-મરણનાં દુઃખ આપે એવાં ને અનેક નરકની યાતનાઓ લોગવાવે તેવાં હોય તો તે વચન ઉલ્લંઘન કરવાં જોઈએ. કેમ કે તેમ ન કરવાથી આ અમૂલ્ય દેહ વૃથા થાય છે. જીવોને પ્રલોભનથી જો પોતાના પિતાનું વચન અકલ્યાણ કરનારું હતું તો તે પાળ્યું નહોતું. જે વચનથી અકલ્યાણ થાય તેમ હોય તેવું વચન જો ન પળાય તો તેથી કાંઈ દોષ લાગતો નથી. વ્યવહારમાં પણ પોતાના સ્વાર્થમાટે અકલ્યાણનું વચન કહે તો લોપવામાં કંઈ દોષ નથી, તો પછી પરમાર્થમાં અકલ્યાણ કરે એવું વચન લોપવામાં દોષ કેમ લાગે? ખરી વાતમાં કાંઈ દોષ હોતો નથી. કહ્યું છે કે:—

શત્રોરપિ ગુણો વાચ્યો દોષો વાચ્યો ગુરોરપિ ।

પુરુષં પ્રતિબોધાય ત્ર ન દોષો ન વિદ્યતે ॥

માણસને બોધ આપવા શત્રુનો પણ ગુણ હોય તો તેને કેહેવો તથા ગુરુનો પણ દોષ હોય તો તેને કેહેવો તેમાં કાંઈ દોષ નથી.

સારાંશ એ સમજવાનો છે કે જે મોક્ષ થાય તેવો

બોધ કરે તેજ સગો સંબંધી અને મિત્ર કેહેવાય. આમ કેહેવામાં કોઈનું અપમાન થાય છે એમ સમજવું નહિ.

આત્માને જાણવો એવિના બીજે કાંઈ લાલ નથી, કેમ કે બીજા જે લાલ છે તે આવીને પાછા નાશ થઈ જનારા છે અને આત્માને જાણખવો એરૂપ લાલ અવિચલ રહે છે. માટે તેજ ખરો લાલ છે. એ આત્મલાલ મેળવવા માટે ઘણા યુદ્ધિમંત પુરુષોએ ધરા ધન અને ધામ આદિને છોડી દીધાં છે. જીવોને રાજ પ્રિયત્વે પોતાનું રાજપાટ આત્મલાલને માટે મેલી દીધું; તે જો બીજા લાલ કરતાં આત્મલાલ વિશેષ ન હોય તો કેમ મેલાય? વળી જેઓ આત્મલાલ વગરના બીજા મિથ્યાલાલમાં લલચાઈ રહ્યા તે અંતે મહાદુઃખને પામ્યા છે. જીવોને સગર રાજાએ પુત્ર-લાલને ખરો લાલ માન્યો હતો તો તે પણ તરત ટળી ગયો. રાવણે પરિવારનો લાલ ખરા લાલરૂપ માન્યો હતો તો પણ તરત ટળી ગયો. રાજા નિર્દોષ [નહુષે] ઈંદ્રા-સનના લાલને ખરો લાલ માન્યો હતો તે અજગર થઈને પડ્યો એમ વંચાય છે. માટે આત્મલાલ વગર બીજા લાલમાં લોભાવું તે ખોટું છે; કેમ કે બીજા મિથ્યા લાલમાં લોભાવાથી આત્મા વેગળો થાય છે. જેમ કોઈ પુરુષને પૂર્વદિશા તરફને ગામ જવું હોય તેનો વિચાર કરી રાતે સુઈ રહે અને સવારે ઉતાવળો ઉઠવાથી દિશાભ્રમ થાય એટલે ઉલટો પશ્ચિમ દિશાભણી ચાંપથી ચાલવા માંડે. મનમાં તો એમ જાણે કે જેટલું ચાલીશ તેટલો પંથ આછો થશે પણ ઉલટું જે ગામ જવાનું હોય તેનાથી તો છેદું

પડતું જાય છે, કારણ કે ભ્રમથી તે ઉઘેા ચાલ્યો જાય છે. તેમ આત્મલાલવિના કે આત્મજ્ઞાનવિના જે જે લાલ માટે પ્રયત્ન કરવો તે આત્માને દૂર કરાવનાર હોવાથી મોટી હાનિ કરનારો છે. એ હાનિ જેવો ખીજે એકે હાનિ નથી. આત્મજ્ઞાનની હાનિ એજ ખરેખરી મોટી ખોટ અને આત્મજ્ઞાનનો લાલ એજ ખરેખરો મોટો લાલ છે અને એટલા હેતુથીજ આત્માને જાણવો એજ લાલ છે એમ કહ્યું છે.

જેણે પોતાનું મન જીત્યું હોય તે જગતને જીતે છે. સ્વર્ગ આદિક જે ચૌદ લોક છે તે જગત્ કેહેવાય છે. જે કાંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ આપણને કરાવે છે તે મન છે. એનું સ્વરૂપ આગળ કેહેવાઈ ગયું છે. એ મનને પ્રણવનો અભ્યાસ કરી જીતવું જોઈએ. મન જીતાયું ત્યારે સમજવું કે જ્યારે તેમાં કાંઈ સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય નહિ. જેને ઉન્મની અવસ્થા વ્યાપી ગઈ હોય તેણે ચૌદે લોકને જીત્યા સમજવા. પરંતુ ચૌદ લોક જીત્યા છતાં મન ન જીતાયું હોય તો કાંઈક સંકલ્પ ઉઠી ચિંતા ઉપજાવે, અને મનજ જો ખરોખર જીતાયું તો પછી ચૌદ લોકનો ભાસજ થાય નહિ; કેમ કે એ લોક મનના કલ્પેલા છે. આટલામાટે જેણે મન જીત્યું તેણેજ સર્વ જીત્યું છે એમ સમજવું. મન જીત્યાવિના ખીજું સર્વે મિથ્યા છે. શ્રીભાગવતમાં લખ્યું છે કે, જ્યારે હિરણ્યક-શિપુએ પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદજીને ‘ મેં ચૌદ લોક જીત્યા છે માટે હું બળિયો છું ’ એમ કહ્યું ત્યારે પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું કે, ‘ જો તમારે એક મનજ તમે જીતો તો ખરા બળિયા

અને મન ન જતાય તો મહા કાયર અને સહુએ હરા-
વેલા છો. કેમ કે મન જતું હોય તો સર્વ ઘેર બેઠાં બેઠાં
જતાય છે. 'આટલાસારું કહેલું છે કે જેણે મન જતું
છે તેણેજ જગતને જતું સમજવું. એવા જગતને જત-
નારને પછી કોઈ જીતી શકતું નથી.

શૂરાન્મહાશૂરતમોસ્તિ કો વા

નોજબાણૈર્વ્યથિતો ન યસ્તુ ।

પ્રાજ્ઞોતિધીરશ્ચ નમોસ્તે કો વા

પ્રાપ્તો ન મોહં લલનાકટાક્ષૈઃ ॥ ૧૨ ॥

શિષ્ય—શૂરવીર કરતાં મોટો શૂરવીર કોણ ?

ગુરુ—જે કામનાં બાળોથો વીંધાયો નહિ તે.

શિષ્ય—પ્રાજ્ઞ, અતિધીર ને સમ કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે લલનાના કટાક્ષોથી મોહ ન પામ્યો તે.

ટીકા.

બ્યારે પુરુષ ૧ કામાતુર થાય છે ત્યારે અતિ વિબ્હલ

૧ કામ એટલે ભોગમાત્રની ઇચ્છા, અર્થે શરીરમાંના છ મનો-
વિકારરૂપ શત્રુમાંનો પ્રથમ વિકાર સમજવો. કામ એ શરીરમાંહેનો
અદૃશ્ય શત્રુ છે. તે સર્વ પ્રાણિયોના શરીરમાં વ્યાપી રહ્યો છે. બીજા
બહારના શત્રુઓ તો સહેલથી જીતી શકાય છે પણ આ શરીરમાંહેના
શત્રુને જીતવો બહુ કઠણ છે. એ જીતવાના સાધનરૂપ આ મનુષ્યદેહ
છે. તેમાં બીજાં સાધનો જે જોઈએ તે વિનય-વિવેકથી મેળવી શકાય

થઈ જાય છે અને નીચ માણસની પાસે દીનની પેઠે ઠરગરે છે. કેઈ પણ પુરુષ મહા બળિયો હોય, મોટી મોટી લડાઈઓમાં જય પામ્યો હોય, અંદુક તરવાર ને બાણના વરસાદ વરસતા હોય તેમાં સામે પગલે ચાલનારો હોય, અને શરીરમાં અનેક ઘા વાગ્યા હોય તો પણ તેની વેદનાને નહિ ગણીને શૂરાતનથી શત્રુ સાથે લડ્યો હોય, તો પણ તે શૂરવીર પુરુષ જ્યારે યુદ્ધમાંથી ઘેર આવ્યો હોય ત્યારે તે કામના બાણથી લેદાઈને સ્ત્રીને આધીન થઈ જાય છે. તે વખતે તેનું શૂરાતન કેણું જાણે ક્યાંય ઉડી જાય છે ને ટાઢો બોળ થઈ જાય છે. આવી રીતે મોટા મોટા શૂરવીરોને કામનાં બાણ વિંહળ કરી નાંખે છે. ગમે તેવું શૂરાતન હોય તોપણ તેની આગળ ગળી જાય છે. માટે ખરો શૂરવીર તો તેજ કેહેવાય કે જે કામનાં બાણથી પણ વિંહલ થાય નહિ. ગમે તેવો શૂરવીર હોય તોપણ જો કામનાં બાણથી વીંધાઈ જાય તો તે શૂરવીર ન કેહેવાય અને ગમે તેવો શૂરવીર ન હોય તોપણ જે કામના બાણથી વીંધાતો નથી તે ખરો શૂરવીર છે. અને એટલાજ માટે કામના બાણથી ન વીંધાય તે શૂરવીર છે એમ કહ્યું છે.

જે પુરુષ લલના કેહેતાં સ્ત્રીના કટાક્ષથી [દષ્ટિથી] મોહ નથી પામતો તે પુરુષ પ્રાણ, તેજ પુરુષ ધીર અને છે. એથી કામને વશ કરીને જે તેનાં બાણથી પરાલવ ન પામ્યો તેજ ખરો શૂરવીર કેહેવાય ને તેણેજ સધળું જીત્યું કેહેવાય. ને તેમ ન થયું તો ગમે તેટલી જીત મેળવનારે કાંઈ પણ જીત્યું નથી. [જો મન ન જીતાયું હોય તો આ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે.]

તેજ પુરુષ સમાન ચિત્તવાળો એટલે વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ-
ગુણસંપન્ન સમજવો. શ્રી ભતૃહરી કહે છે કે:—

તાવદેવ કૃત્તિનામપિ સ્ફુરત્યેષ નિર્મલવિવેકદીપકઃ ।

યાવદેવ ન કુરંગચક્ષુષા તાઙ્યતે ચતુલ્લોચનૈશ્ચલૈઃ ॥

વૈરાગી, યોગી, અને તપસ્વી આદિ પુરુષોનો નિર્મલ
વિવેકરૂપી દીવો ત્યાંસુધીજ રહે છે કે જ્યાંસુધી હરણ
જેવા નેત્રવાળી સ્ત્રીએ નેત્રથી અપાટો માર્યો ન હોય.

ધીરની ધીરતા, વીરની વીરતા, ગંભીરની ગંભીરતા,
ને વિદ્વાનની વિદ્વત્તા કામનીઓના કટાક્ષની આગળ વિવેક
સહિત કોણ જાણે ક્યાંય ઉડી જાય છે. મોટા મોટા પ્રતાપી
પુરુષોનાં પવિત્ર ચરિત્રોને એ કટાક્ષે કલંકવાળાં થયાં છે.
એ અપાટામાંથી જ્યારે જવાને સંગ તજવા શિવાય બીજો
કશો ઉપાય નથી. જો સંગ રહે તો મોહ લાગ્યા વગર રહે-
તોજ નથી. ગમે તેટલું વાંચે ને ગમે તેટલું સાંભળે તથા ગમે
તેમ બોલે પણ જ્યાંસુધી સંગ નથી તબજો ત્યાંસુધી તે
એકે સાવ સાચું મનાય નહિ. સંગનો ત્યાગ કરવો એ
સત્પુરુષનો માર્ગ છે. કેટલાક દગલબાજ પુરુષો બીજાઓને
સંગ ન કરવાવિષે તથા સ્ત્રીના દોષવિષે સમજાવે છે પણ
પોતે સંગ મેલતા નથી. કોઈ સ્ત્રીનો સમાગમ હોય તો ‘તે
ભક્તિવાળી છે તેથી સેવા કરવાને આવે છે’ એમ કહીને
ઉઠાવી દે છે. જો સેવા કરવાનેજ સ્ત્રીએ આવતી હોય તો
ભાવવાળા પુરુષો ક્યાં થોડા છે કે સ્ત્રીઓ સેવા કરે ?
આવા ઉપરથી આછા પણ માહીલીકોર જેને ખરો બોધ
નથી લાગ્યો એવા પુરુષો સંસારમાં ખૂડ્યા પડ્યા છે એમ

સમજવું. એવાની પાસે કોઈ દિવસ ક્ષણમાત્ર પણ જીવું ન જોઈએ. લક્ષ્મીથી કે વિદ્યાથી જે મોટા મનાતા હોય તે સ્ત્રીના સંગી હોય તો તેની મોટાઇમાં મોહ પામવો નહિ તેમ તેની નિંદા પણ કરવી નહિ. એનું કૃત્ય એ જાણે. એમાં આપણે શામાટે નજર રાખવી ? સત્પુરુષનો માર્ગ કે ગ્રંથ તથા શાસ્ત્રની પરનાલિકા લખાય નહિ. પોતે પોતાની બુદ્ધિથી બધું સાફ નરતું સમજી લેવું અને કોઈના ગુણદોષ જોવા નહિ. પાપરે માર્ગે ચાલવાથી ઠેકાણે પોચાય છે. જેઓ સ્ત્રીના સંગી થઈ જાય છે તે બિચારા શું કરે ? ઇંદ્રિયો મહાબલવાન છે તેને દમન કર્યાવિના તે વશ રહેતી નથી. ઇંદ્રિયોનું દમન ન થતું હોય તેમાં વળી મહંતપણુને લીધે મિષ્ટાન્ન ખાવા મળે અને સ્ત્રિયો પણ મહંતપણુપર મોહ પામી સેવા કરવાને તથા ઉપદેશ લેવાને આવે. સેવા કરવા અને ઉપદેશ લેવા આવનારી સ્ત્રિયોને ઉપદેશ દેતાં પરિચય વધે એટલે પછી એકાંતે રહેવા માંડે. સ્ત્રી એકાંતે રહી એટલે મહા બળિયો કામદેવ તરતજ મનને વિન્હલ કરી નાંખે છે અને મન વિન્હલ થયું એટલે પછી અધર્મ થયાવગર રહેજ નહિ. કામના બાણથી ઘવાયેલું હૃદય-ચક્ષુ એ વખતે એવું આંધળું થઈ જાય છે કે તેને ખરાં-ખોટાંનો ભાસ પણ થતો નથી. ક્રમે ક્રમે પણ જો સ્ત્રીનો સંગ થાય તો આવું પરિણામ થાય છે; માટે મૂલથીજ સંગ ન થાય તેમ કરવું. કેમ કે સંગ થયા પછી ટાળવા જાઈએ તો તે ગળીના ડાગની પેઠે ટળતોજ નથી. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત નીચે આપ્યું છે:—

કોઈ એક ગામમાં સારી સ્થિતિના મહાત્યાગી સત્પુરુષ રહેતા હતા; એ ગામના સઘળા લોકો તેની સારી સેવા કરતા હતા. એમ દિવસો જતાં જતાં એક દિવસ તે મહાપુરુષે તીર્થાટન કરવા જવાને તૈયારી કરવા માંડી. મહાપુરુષની ચાલવાની તજવીજ જોઈને લોકોએ તેને જવાનું કારણ પૂછ્યું જેના જવાબમાં મહાપુરુષે પોતાનું મન ઉદાસ રહેતું હતું તે કાંઈ પુસ્તક વાંચવાને હોય તો ઉદાસ મટી જાય એમ વિચારી તેવું સાં પુસ્તક લખાવી આપવાનું કહ્યું. ગામના ભક્તિવાળા લોકોએ એ મહાપુરુષની વૃત્તિ શાંત થવામાટે એક પુસ્તક લખાવી આપ્યું; જે પુસ્તક વાંચીને મહાપુરુષ આનંદમાં સદ્વિચાર કરતા દિવસો ગાળતા હતા. એક દિવસે એ પુસ્તક ખાંધીને જાંચું મેલ્યું હશે ત્યાંથી ઉઢરે કરડી ખાધું તેથી મહાપુરુષ મનમાં ઉદાસ થયા. હવે ફરીથી ઉઢર પુસ્તક ન કરડે તેનેમાટે મહાપુરુષ વિચારમાં પડ્યા. તે જોઈને પાસે આવનારા લોકોએ એક બિલાડી પાળવાનું કહ્યું. આ વાત મહાપુરુષને ઠીક લાગવાથી પુસ્તક વાંચવાનું તો બૂલી ગયા પણ બિલાડીને પાળવામાં મન લાગ્યું. બિલાડીને હેળવવામાટે રોજ ભિક્ષા માગવા જાય તે સાથે દૂધ માગીને લઈ આવવા માંડ્યું. એક ઉપાધિ જો વળગે તો તેને વાસે અનુક્રમે બીજી ચાલી આવેછે. તેવીજ રીતે મહાપુરુષને થયું. રોજ દૂધ માગવા જતા હતા તે જોઈને કોઈ દયાલુ ભક્તે મહારાજને ગાય આપી તે મીઠડીને દૂધ પાવા માટે લીધી. ગાય આવી એટલે તેની પાછળ વળી બીજી ઉપાધિ લાગી. તેને ખવ-

રાવવામાટે ગામમાં કોઈ કડબના ભર ચાલ્યા જતા હોય તેમાંથી એક બે પૂળા માગી લે અને સાંજ પડે એટલે વળી ઘેર ઘેર ચારે ઉઘરાવવા નીકળે. આમ કરતાં વળી થોડા દિવસ થયા એટલે કોઈ એક પટેલે મહારાજ પાસે હોઠા સારુ દેવતા માગ્યો તે તેણે લાલચથી આપ્યો એટલે પટેલે મહારાજની ગાયસાડ કડબનો ભર એક મોકલાવી દીધો. કડબનો ભર જોઈ મહારાજ રાજી થયા ને ફરીને તે પટેલ આવ્યો એટલે લાલચનેલીધે તેને ચલમ ભરી આપી. પટેલે મહાપુરુષે ચલમ ભરી આપી તેથી હરખાઈને એક ચારે વાવવાસાડ પસાયતું ખેતર લેવાનું કહ્યું. મહારાજની તો વૃત્તિ ગળી એટલે ખેતરની હા પાડી ને લીધું. પટેલે તો જાણ્યું કે મહારાજને ખેતરમાં અન્ન પણ થશે અને ચારે પણ થશે એટલે ઉપાધિ બધી મટી જશે, પણ મહારાજને તો વળી વધારે ઉપાધિ થઈ. મહારાજે પટેલે આપેલું ખેતર વવરાવ્યું પણ સાથી રાપ્યો તેનો વિશ્વાસ ન આવવાથી ખેતરની વચોવચ એક માળો બાંધી તેમાં રાતદિવસ કિકિયાટા કરીને ને થાળી ઠોકીને વૈયાં ઉડાડવા માંડ્યાં. આવી રીતે પોથી પોથીને ઠોકાણે રહી અને મહાપુરુષ તો મહાપ્રપંચમાં પડ્યા ને જ્ઞાનનો ડાટ વળી ગયો. એટલામાં કોઈ બે મહાપુરુષના ગુરુભાઈ ચઢી નીકળ્યા તેણે તેને બોધ આપીને જે પુસ્તકને લઈને કમે કમે આટલી ઉપાધિ વધી હતી તે પુસ્તકનો પણ સંગ તબવી દીધો અને પોથીને સંગ તબ્યો એટલે એનેમાટે જે જે ઉપાધિ હતી તે બધી ફર થઈ.

આ પ્રમાણે એવા મહાપુરુષને મન શાંત રહેવામાટે લખાવેલા પુસ્તકના સંગથી પણ ‘આટલામાં શો દોષ છે’ એમ કરતાં કરતાં આવી દશા થઈ તો સ્ત્રિયોના સંગ કરવાથી શું શું અધર્મ ન થાય ? જેટલા કહિયે તેટલા થાય. સ્ત્રીના સંગની પાછળ સઘળા અનર્થો અને બંધનો રહેલાં છે. જે અનર્થોથી અળગું રહેવું હોય તો સત્પુરુષનો સંગ કરવો. મહાલસાએ અલર્કને કહ્યું છે કે:—

સંગઃ સર્વાત્મના ત્યાજ્યઃ સ ચૈત્ત્યક્તું ન શક્યતે ।

સ સદ્મિઃ સહ કર્તવ્યઃ સતાં સંગો હિ મેષજમ્ ॥

સંગ સર્વનો તજી દેવો, પણ કદી તે તજી શકાતો ન હોય તો સત્પુરુષ સાથે સંગ કરવો; કેમ કે સત્પુરુષનો સંગ એ સંસારના બંધનમાંથી છુટવાનું ઓસડ છે.

આ ઉપરથી આપણે સમજવું કે કોઈનો પણ સંગ ન કરવો તો સ્ત્રીના સંગની ક્યા વાત રહી. આ વિષે આગળ પણ લખી ગયા છિયે માટે અહીં નથી લખતા. જે બોધવાનું ને સમજી પુરુષ છે તે તો કાંઈ કરતાં સંગ થઈ ગયો હોય તો તેને સમજીને તરત તજી દે છે પણ જે મૂર્ખ પુરુષ જાણી જોઈનેજ સંગ કરે છે તે કાંઈ તજતા નથી. સમજી વિદ્વાનો તો દૂધ લેવા ગયા હોય ત્યાં ગાય ઓખર કરતી હોય તેને જેવી રીતે દેખે છે તેવીજ રીતે સ્ત્રિયોને પણ જુવે છે. આ સમદષ્ટિવાળા અને સ્ત્રીના કટાક્ષથી મોહ નહિ પામેલા હોય તેજ પ્રાણ, ધીર અને સમ કેહેવાય છે. કેમકે સ્ત્રિયોના કટાક્ષથી મોહ ન પામવો એ જેવું કઠણ

ખીજું કાંઈ નથી. જે અસાવધાન માણસ છે તે પડે છે ને
જે સાવધાન છે તે પડતો નથી.

विषाद्विषं किं विषयाः समस्ताः

दुःखी सदा को विषयार् रागी ।

धन्योस्ति को यस्तु परोपकारी

कः पुजनायो ननु तत्त्वनिष्ठः ॥ १३ ॥

અર્થ

શિષ્ય—ફેરથી પણ ફેર કયું ?

ગુરુ—સઘळा વિષયો છે તે.

શિષ્ય—સદાય દુઃખી કોણ ?

ગુરુ—વિષયોમાં નિરંતર પ્રીતિવાળો હોય તે.

શિષ્ય—ધન્ય કોણ છે ?

ગુરુ—જે પરોપકારી છે તે ધન્ય છે.

શિષ્ય—પૂજા કરના યોગ્ય કોણ છે ?

ગુરુ—તત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળોજ પૂજવા યોગ્ય છે.

ટીકા.

જગતમાં અનેક પ્રકારનાં ઝેર છે. એ ઝેર ખાનારો
તો એકજ ફેરે મરે છે પણ વિષયરૂપ ઝેરને ચાખનાર તો
વારંવાર મરે છે. માટે બધાં ઝેરમાં વિષયો છે એ મોટું ઝેર
છે, કે જેના ઉપર ઉપરથીજ માત્ર સારા લાગતા સ્વાદવડે,

મોહ પામી મનુષ્યો તેમાં લપટાય છે. શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ વિષયો કેહેવાય. એ અતિ દુઃખદાયક છે. બીજાં ઝેરને ઉતારવાના અનેક ઉપાયો છે પણ જેણે વિષય-રૂપ ઝેર ચાખ્યું હોય તેનું તે ઝેર ઉતારવાને એકે ઉપાય નથી. વિષયના સ્વાદના નિશાથી કાન ખેંચેરા થઈ જાય છે, આંખયો આંધળી થઈ જાય છે ને હૃદયચક્ષુ ભ્રમિત થઈ જાય છે એટલે સારો માર્ગ સુજતોજ નથી. આ વિષયોવિષે આગળ લખી ગયા છિયે માટે આંહી લખતા નથી. પણ ટૂંકામાં એટલું સમજવાનું છે કે સઘળાં ઝેર કરતાં વિષય-રૂપ ઝેર મહાખલવાન છે માટે તેને પડખે પણ ચડવું નહિ.

નિરંતર જેને વિષયોમાંજ પ્રીતિ લાગી હોય તેના જેવો બીજો કોઈ પણ દુઃખી નથી. બીજાં સઘળાં દુઃખનો ઉપાય હોય છે પણ વિષયની વાસનાથી થતાં દુઃખનો કોઈ પણ ઉપાય હોતો નથી, કેમ કે વિષયો પરાધીન હોવાથી ઈચ્છા પ્રમાણે ન મળે તોપણ દુઃખ થાય છે, ને જો મળે તો તે ભોગવ્યા પછી તેથી વધારે મેળવવાની તૃષ્ણા થાય એટલે તેથી પણ મહાદુઃખ થાય છે. સન્નિપાતના રોગ-વાળાના કરતાં પણ વિષયમાં પ્રીતિવાળાની દશા બહુ નકારી હોય છે. એવા પુરુષને અન્ન કે પાણી ભાવતાં નથી, દિવસે એન પડતું નથી, રાતે ઊંઘ આવતી નથી, શરીર સુકાતું જાય છે, ભાન બુલી જાય છે, ઉદમ સૂજતો નથી, વિદ્યા સાંભરતી નથી અને આમતેમ હડકાયાં કુતરાંની પેઠે હડીયો કાઢે છે. વિષયના રાગથી ભરાઈ ગયેલા અંતઃકરણમાં વિનય વિવેક પેસતાજ નથી. આવા પુરુષો અનેક દુઃખ ભોગવી

મનુષ્ય દેહમાં પશુની સમાન વર્તી જન્મ-મરણના ફેરામાં પડે છે. એ જન્મ-મરણનાં દુઃખની આગળ ખીજાં દુઃખ કશી ગણતીમાં નથી. આપણે અહીં બોધ એ લેવાનો છે કે, વિષયમાં પ્રીતિ રાખવાથી મહાદુઃખ થાય છે માટે તેમાં પ્રીતિ રાખવી નહિ.

જે માણસ પરોપકાર કરે છે તેજ ધન્ય કેહેવાય છે. જેથી આત્માનો બોધ થાય એવા બોધનું નામ પરોપકાર કેહેવાય. કેમકે એ જ્ઞાનવડે કરીને મોક્ષરૂપ અલબ્ધ લાલ સંપાદન થાય છે. સંસારમાં અનેક વ્યવહાર બતાવે તે પરોપકારી કેહેવાય પરંતુ તે પરોપકારથી કાંઈ વિશેષ કલ્યાણ થતું નથી, માટે જે પુરુષ જેથી મોક્ષપદ મળે એવા આત્મજ્ઞાનનો બોધ કરે તેજ ખરો પરોપકારી કેહેવાય. આના અંગમાં ખીજા અનેક જાતના કોઈનું કાંઈ દુઃખ મટાડવું, કોઈને કાંઈ આપવું કે કોઈને કાંઈ સહાય કરવી કે કોઈને નિર્ભય કરવું વિગેરે જે જે ઉપકારો છે તે આની આગળ હલકા છે, કેમ કે આત્મજ્ઞાનરૂપ ઉપકારથી તો જન્મ-મરણનો ફેરો ટળી જાય છે. માટે એના જેવો પરોપકાર ખીજો કોઈ નથી. એવા પરોપકાર કરનારા જે પુરુષો છે તેજ ધન્ય કેહેવાય છે. અને એટલા માટેજ પરોપકારી છે તેજ ધન્ય છે એમ કહ્યું છે. એ પરોપકારીનાં જન્મ અને જીવિત સફલ છે.

જે પુરુષ તત્ત્વમાં નિષ્કાવાળો હોય તે સેવા કરવા યોગ્ય છે, કેમ કે જેઓ કર્મ કરનારા છે તેના કરતાં તપસ્વી હોય તે શ્રેષ્ઠ છે, તપસ્વી કરતાં જે યોગી હોય છે તે શ્રેષ્ઠ

છે અને યોગી થકી તત્વને જાણનારા જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ છે. એટલુંજ નહિ પણ એ એકની પૂજાથી આખું બ્રહ્માંડ પૂજાઈ જાય છે. અષ્ટાવક્રમાં કહ્યું છે કે:—

न कदाचिज्जगत्यस्मिन् तत्त्वज्ञो हंत खिद्यति ।

यत्र एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्मांडमंडलम् ॥

તત્ત્વજ્ઞ આ પુરુષ આ જગતમાં કદી પણ ખેદ પામતો નથી કારણ કે એ એકલાથી આ બ્રહ્માંડ આખું ભરપૂર છે.

આ કારણથી એ એક તત્ત્વનિષ્ઠની પૂજાથી બ્રહ્માંડ પૂજવા જેટલું ફલ થાય છે. તેમ તેની સેવા ભક્તિ કરવાથી મુક્ત થવાય છે. કહ્યું છે કે:—

तस्य सर्वप्रयत्नेन भावभक्तिं करोति यः ।

स तत्त्ववित्तोषणेन मुक्तो भवति पार्वति ॥

હે પાર્વતિ ! કાયા વાણી અને મનથી જે તત્ત્વવેત્તાની ભાવથી ભક્તિ કરે છે તે ભક્તિ કરનારો તે એક તત્ત્વજ્ઞાનાના પ્રસન્ન થવાથી મુક્ત થાય છે.

આવી રીતે તત્ત્વવેત્તાની સેવા કરનાર મુક્ત થાય છે તો તત્ત્વવેત્તા પોતે થાય એમાં તો શું કેહેવું ?

વળી એના માહાત્મ્યવિષે શિવગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ज्ञानिभ्यो दीयते किंचित्तत्कोटिगुणितं भवेत् ॥

જ્ઞાનીઓને કાંઈ થોડુંક આપિયે તે કરોડગણ થાય.

આવી રીતે તત્ત્વનિષ્ઠાવાળા પુરુષોનું માહાત્મ્ય છે, અને તેમને આત્મબોધ હોય છે માટે તે સર્વથી પૂજવા યોગ્ય છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનીનાં આચરણ ઓળખાઈ શકાતાં નથી તેમ તેની

મનની વૃત્તિઓ પણ અદૃશ્ય હોવાથી જાણી શકાતી નથી. એવા પુરુષોનાં સારાં-માઠાં કૃત્ય ઉપર પણ નજર કરવી નહિ, કેમકે તેનો આધાર પ્રારબ્ધ ઉપર છે. જે પામર પુરુષ છે તે મહાપુરુષોની વૃત્તિને જાણી શકતા જ નથી, કેમ કે સર્વે જ્ઞાનીનાં કૃત્ય જુજવા પ્રકારનાં હોય છે અને વૃત્તિઓ સરખી હોય છે. જેમ કેટલાક વસ્ત્રના તાકા જુદા જુદા રંગથી રંગેલા હોય તેના રંગમાં ને ભાતમાં કાંઈ ફેર હોય પણ તેના ઓછાયામાં કાંઈ ફેર પડતો નથી કેમ કે તે તો બધાનો સરખો થાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનીનાં કૃત્ય સર્વ જુવાં અને વૃત્તિનું અધિષ્ઠાન એક હોય છે, એનાં કૃત્યો એટલે દેહની ચેષ્ટાઓ ટળી જતી નથી તેમ તેને આમજ કરવું એવો કાંઈ વિધિ નથી. એ પુરુષોને શેષ પ્રારબ્ધ રહ્યાં હોય ત્યાંસુધી શરીરની ચેષ્ટા જેમ થવી હોય તેમ થયા કરે છે. દેહ પડ્યા પછી કાંઈ પણ નથી. જેમ વાયુથી પાન હાલે છે તેમ જ્ઞાનીનો દેહ પ્રારબ્ધ હોય ત્યાંસુધી રહી ચેષ્ટા કરે છે. વિધિ જેને લાગતો નથી એવા જ્ઞાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તે છે. ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તાય એવી આત્મયોગરૂપ વિદ્યા એ જ્ઞાનિયોમાં રહી છે. આ ઉપરથી જ્ઞાનના મશથી ગમે તેમ વરતવું એમ સમજવું નહિ કેમ કે જ્ઞાનનો ડાળ કરીને જાણી જોઈને ગમે તેમ વરતે છે તેઓ ઉભયબ્રહ્મ થઈ નરકમાં પડે છે. જ્ઞાનવાન થવાને ઇચ્છતા હોય તેમણે ઉત્તમ ધર્મ પ્રમાણે વરતવું જોઈએ. તે વિષે કહ્યું છે કે :—

અવિરુદ્ધમનુદ્વેગં સમભાવશ્ચરાચરે ।

અહંમયપરિત્યાગઃ પરો ધર્મઃ સ ઉચ્યતે ॥

કોઈની સાથે દ્વેષ કે કળુઓ કરવો નહિ, મનમાં કાંઈ ઉદ્વેગ અથવા ચિંતા ન કરવી, સ્થાવર તેમજ જંગમ પ્રાણી ઉપર સમભાવ રાખવો અને આ હું અને આ માંડ એ બે વાનાનો ત્યાગ કરવો, તે ઉત્તમ ધર્મ કેહેવાય છે.

આવા ઉત્તમ ધર્મ પ્રમાણે અધિકારીએ વર્તવું જોઈએ. પરંતુ જેઓ મહાત્મા થઈ ગયા હોય છે તેઓના પ્રારબ્ધ-યોગથી થયેલા વ્યવહારે ઉપર લક્ષ રાખવું નહિ, કેમ કે તેમાં તો ભિન્નતા દેખાયા વગર રહે નહિ પણ તેઓની વૃત્તિઓ એક અધિષ્ઠાનમાં જ હોય છે. જુઓને દુર્વાસા ઋષિ ક્રોધી હતા, જનક રાજા રાગી હતા, શુકદેવ ત્યાગી હતા, શ્રીકૃષ્ણ ભોગી હતા અને વસિષ્ઠજી કર્મી હતા. આ પ્રમાણે તે જ્ઞાનિયોનાં દેહનાં કૃત્યો જુદાં જુદાં દેખાતાં હતાં. આ દેહનાં કૃત્યનો ખાધ નહિ લાગવાનું કારણ એ કે તેઓ કાંઈ આદરસહિત જાણી જોઈને કરતા નથી. જાણી જોઈને જે કરે છે તેજ બંધન પામે છે. જેઓ પૂર્ણતા પામેલા છે તેવાઓ માટે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે :—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादास्मत्सुप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥

જે માણસ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો છે, આત્માથીજ તૃપ્તિ પામેલો છે અને આત્માનેવિષેજ સંતોષિત થયો છે તેને પછી કાંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી.

આવા જે આત્મબોધવાળા જ્ઞાનિયો હોય છે તેને કશું કરવા ન કરવાનું રહેતું નથી. એ પોતાના આત્માના આનંદમાંજ મગ્ન રહી પ્રારબ્ધ હોય ત્યાં સુધી શરીરને

લોગવે છે. આવા જે સત્પુરુષો હોય તે સર્વાત્મા ઇશ્વરરૂપ છે અને એટલાજમાટે તેજ પૂજવાયોગ્ય છે એમ કહ્યું છે.

सर्वास्ववस्थास्वपि किं न कार्यं

किं वा विधेयं विदुषां प्रयत्नात् ॥

स्नेहश्च पापं पठनं च धर्मः

संसारमूलं हि किमस्ति चिंता ॥ ૧૪ ॥

અર્થ

શિષ્ય—સર્વ અવસ્થામાં ન કરવાનું શું છે ?

ગુરુ—સ્નેહ અને પાપ એ ન કરવાનાં છે.

શિષ્ય—પ્રયત્નથી વિદ્વાનોએ કરવાનું શું છે ?

ગુરુ—બ્રહ્મવિદ્યાનું અધ્યયન અને ધર્મ એ બે વાનાં બધી અવસ્થામાં કરવાનાં છે.

શિષ્ય—સંસારનું મૂલ શું છે ?

ગુરુ—ચિંતા એ સંસારનું મૂલ છે.

ટીકા.

અવસ્થાના લેહ ઘણા છે પણ તેમાં મુખ્ય તો બાહ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ લેહ ગણવામાં આવે છે. અને અનુક્રમે આવતી અવસ્થામાં કોઈમાં સ્નેહ એટલે આસક્તિ ન બાંધવી એ કરવાનું છે. જેટલા નામરૂપવાળા પદાર્થો હોય તેટલા સઘળા જે વખતે નાશ થાય છે તે વખતે સ્નેહનેલીધે અત્યંત દુઃખ થાય

છે. માટે જેથી દુઃખ થાય એવી કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ બાંધવી નહિ. આસક્તિથી સ્નેહ થાય છે અને સ્નેહથી દુઃખ થાય છે. ‘સ્નેહમૂલાન્નિ દુઃસ્થાનિ’ એવાં વાક્યો ‘દુઃખ સર્વ સ્નેહથી થાય છે’ એમ કહે છે માટે જેટલાં નામરૂપ છે તેમાં સરખી બુદ્ધિ રાખવી. તે હોય તો પણ શું અને ન હોય તો પણ શું એમ મનમાં રહે તો આસક્તિ કેહેવાય નહિ. જે પુરુષો આસક્તિ વગરના છે તેને સંસારના પદાર્થો હર્ષ-શોક કરી શકતા નથી.

સંસારનાં અનેક જાતિનાં પાપ છે તેમાં પણ કોઈ પ્રાણીને સંસારમાં બંધાઈ જાય એવો બોધ કરવો તે મોટામાં મોટું પાપ છે. બીજાં બંધન ઘણાં હશે પણ સંસારનાં બંધન જેવું બીજું દુઃખદાયક એકે બંધન નથી અને એટલાજ માટે એવાં બંધનમાં બંધાઈ જવાનો બોધ કરવો એ મોટું પાપ ગણાય છે. માટે તેવું પાપ કરવું નહિ.

જે સમજી વિદ્વાન પુરુષો હોય તે આરંભથી માંડીને વિદેહી થાય ત્યાં સુધી ઉપરના બે દોષને દૂર કરે છે, એટલે સંસારના નામરૂપમાં આસક્તિ બાંધતા નથી અને કોઈને સંસારના બંધનમાં પણ નાખતા નથી. એ બેને બદલે બીજાં બે વાનાં કરવાનાં છે તેમાં લક્ષ લગાડે છે, તે એજ કે પ્રજ્ઞવિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે અને ધર્મ પાળે છે. તત્ત્વસારમાં પ્રજ્ઞવિદ્યા વિષે લખ્યું છે કે:—

ब्रह्मविद्या महाविद्या सर्वदुःखप्रणाशिनी ।

अविच्छिन्नसुखा नित्यं धार्यते ह्यात्मयोगिभिः ॥

સર્વ દુઃખને નાશ કરનારી પ્રજ્ઞવિદ્યા એ મહાવિદ્યા છે.

અવિચ્છિન્ન સુખ આપનારી એ વિદ્યાને નિરંતર આત્મયોગીઓ ધારણુ કરે છે.

એ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ધર્મ પાળવાથી થાય છે. ધર્મ એટલે વર્ણાશ્રમ પાળવા, મન-વાણી વગેરેથી કોઇનું બગાડવું નહિ, નીતિ-ન્યાયથી વર્તવું, યમ-નિયમાદિક પાળવા, સત્યથી અને સદ્વાચારથી વર્તવું, પુણ્યપર પ્રીતિ કરવી, દયાભાવ રાખવો, વઢવાડ ન કરવી, મનમાં ઉદ્વેગ ન કરવો, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયોને સરખી નજરે જોવાં, અને હું તથા માં એવા મમત્વનો ત્યાગ કરવો. આવા અનેક ધર્મ પાળવાના છે તે મહાત્માઓ પાસેથી સમજી લઈ પાળવા જોઈએ. તે વિના જે આવડતું હોય તે વૃથા છે. એટલામાટેજ સ્નેહ તથા પાપ કરવા યોગ્ય નથી પણ તેને બદલે વિદ્યાનો અભ્યાસ અને ધર્મ પાળવો એ કરવાનું છે એમ કહ્યું છે.

સંસારનું મૂલ ચિંતા^૧ છે. અનેક પ્રકારના નામરૂપવાળા પદાર્થોની ન મળ્યા હોય તો મેળવવાની ચિંતા, મળ્યા હોય તો તેના સારા-માઠાપણાની ચિંતા, તેને સાચવવાની ચિંતા, તેનો નાશ નહિ થઈ જવા માટેની ચિંતા, વધારે મેળવવાની ચિંતા, નાશ થઈ જાય તો ચિંતા, કોઈ પરાલભ કરે તો તેની ચિંતા, કોઈ આગળ જાય અને પોતે પાછળ રહે તો ચિંતા, એમ આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિને યોગે જે જે ચિંતા થાય છે તેજ સંસારનું મૂલ છે. ચિંતાવિષે પ્રથમ કેહેવાઈ ગયું છે. તે ચિંતા મનમાં થાય છે. મનમાંથી ચિંતા મટે એટલે મન મટયું અને મન મટયું એટલે સંસાર

૧ ચિંતવન અને સ્ફુરણ થયા કરે તે પણ ચિંતાજ છે.

મટયોજ છે. જ્યાંસુધી વિવેકથી સત્યાસત્ય સમજાયું નથી ત્યાંસુધી ચિંતારૂપી ડાકણ શરીરને અને મનને ખાળ્યા કરે છે અને જન્મ-મરણના ફેરામાં નાંખે છે માટે વિવેકથી સત્યાસત્ય સમજી એ મિથ્યા ઉભી થતી ચિંતાને દૂર કરવી. એ દૂર થઈ એટલે સર્વ દુઃખ દૂર થયાં અને સંસારનું મૂલ કપાઈ ગયું સમજવું. ‘આ દુઃખ કેમ આવ્યું અને આ આમ કેમ ન થયું?’ વિગેરે વિચારથી તો ચિંતા વધી જાય છે માટે તેનો વિચારજ ન કરવો. જે કાંઈ થયું હોય ને થાય તેને ભુલી જવું એજ ચિંતા મટવાનો ઉપાય છે ચિંતા મટી એટલે સંસાર છેજ ક્યાં?

विज्ञान्महाविज्ञतमोऽस्ति को वा

नार्या पिशाच्या न च वंचितो यः ।

का श्रृंखला प्राणभृतां च नारी

दिव्यं व्रतं किं च निरस्तदैन्यम् ॥ ૧૫ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—જ્ઞાની કરતાં પળ મોટો જ્ઞાની ‘કોણ ?

ગુરુ—નારીરૂપ પિશાચનીથી જે છેતરાયો ન હોય તે.

શિષ્ય—સર્વ પ્રાણિઓને બેઢીરૂપ કોણ છે ?

ગુરુ—સ્ત્રી સર્વ પ્રાણીઓની બેઢી છે.

શિષ્ય—દિવ્ય વ્રત કયું કેહેવાય ?

ગુરુ—જેમાં દીનપણું ન હોય તે.

ટીકા.

જે સ્ત્રીરૂપ પિશાચણીથી છેતરાય છે તે ગમે તેવો જ્ઞાનવાળો હોય તોપણ તે જરાપણ જ્ઞાની કેહેવાય નહિ. પણ જે સ્ત્રીરૂપ પિશાચણીથી છેતરાતો નથી તે સૌકરતાં મોટો જ્ઞાની છે. સ્ત્રીરૂપ પિશાચણી એવી તો બલવાળી છે કે તે મોટા મોટા યોગિયોનાં મનને છેતરી લે છે. મોઢથી મોટી મોટી શાસ્ત્રોની વાતો કરવી, મોટાં મોટાં શાસ્ત્રો ભણવાં અને કોઈ આવે તો તેને ઉપદેશ કરવો એ વાત સુગમ છે પણ સ્ત્રીરૂપ રાક્ષસીથી છેતરાવું નહિ એ વાત ઘણી કઠણ છે. અને એટલામાટે જે તેનાથી નથી છેતરાતો તે મોટામાં મોટો જ્ઞાની કેહેવાય. આવિષે આગળ ઘણું કહ્યું છે માટે આર્દિ વિસ્તાર કર્યો નથી.

જેટલાં જંગમ પ્રાણિયો છે, તેને સ્ત્રી છે તે બેડીરૂપ છે. બીજી ગમે તેટલી બેડિયો હશે પણ આ સ્ત્રીરૂપ બેડીના જેવી બીજી એકે બેડી દુઃખદાયક નથી. એ બેડીથી ઘણા પ્રાણિયોના જીવનું જોખમ થાય છે. હાથીને પકડવામાટે કાગળની હાથણી કરીને એક ઠેકાણે રાખી ફરતી ખાડ ખોદી રાખે છે. હાથી હાથણીને દેખીને પાસે આવવા બળ છે કે તરત ખાડમાં પડીને બંધાય છે. કબુતર ઉંચું ઉડતું હોય તેને તેની માદા દેખાય એટલે તરત આવીને તેની પાસે બેસે છે. એક કપોત પોતાની સ્ત્રીને જોઈને પોતે પારાધીની બળમાં પડ્યો હતો તે વાત આગળ આવી ગઈ છે. આ પ્રમાણે કુતરાં, બિલાડાં, શિયાળ, ગર્દભ, બળદ ઉંટ, હાથી આદિ સર્વે પશુ પક્ષી સ્ત્રીને આધીન થઈ બળ

છે. એ બંધન જેવું દૃઢબંધન કોઈ નથી. માણસોને પણ તેજપ્રમાણે સ્ત્રી બેડીરૂપ છે. ગમે તેટલા રોજગારનેમાટે પરદેશ જાય તોપણ પુરુષનું મન સ્ત્રીમાં બંધાય રહે છે. સુતાં, બેસતાં, ખાતાં, પીતાં અને મિત્રો પાસે વાતો કરતાં પરદેશ બેઠાં પણ પોતાનું ઘર અને સ્ત્રી સાંભળ્યા કરે છે. સ્ત્રીરૂપ બેડીનું એવું તો જખરૂં આકર્ષણ છે કે પુરુષ ગમે ત્યાં ગયો હોય તોપણ તેને સમય થયો કે પોતાની તરફ ખેંચી આણે છે. પુરુષ પણ, ગમે તેટલું દુઃખ હોય તોપણ સ્ત્રીની પાસે પડયું રહેવાનું બહુ ઇચ્છે છે. લોઢાની બેડીયો પેહેરી હોય ને ખાવાને અનાજ ન મળતું હોય તોપણ જો સ્ત્રી પાસે હોય તો તે બેડીનું કે ભૂખનું દુઃખ બહુ નથી લાગતું, એવી એ સ્ત્રીરૂપ બેડીમાં મોહકશક્તિ છે. ઘણીવાર જીવને જોખમમાં નાંખનાર, સંસારમાં અપયશ કરાવનાર, સગાં સંબંધીમાં કલેશ કરાવનાર અને ચોરાશી લાખ જન્મ મરણના કારણરૂપ એજ સ્ત્રીરૂપ બેડી છે. આખું જગત્ એ બેડીમાં મજબૂત બંધાય ગયું છે. લોઢાની બેડીમાં પડેલું માણસ છુટે છે પણ સ્ત્રીરૂપ બેડીમાં બંધાયેલું માણસ કોઈ દિવસ પણ છુટતું નથી. આનીઉપર શિવપાર્વતીના સંવાદનું વચન પ્રથમ લખ્યું છે. જેવું કે:—

લોહદારુમયૈઃ પાશૈર્દૃઢબદ્ધો વિમુચ્યતે ।

સ્ત્રીધનાદિષુ સંસક્તો મુચ્યતે ન કદાચન ॥

લોઢાની બેડીથી, લાકડાની હેડથી કે પાંજરામાં મજબૂત બાંધ્યો હોય તોપણ તે માણસ છુટે છે; પણ જો

માણસ સ્ત્રી અને ધન આદિમાં બંધાયેા હોય તે કોઈ દિવસ છુટતોજ નથી.

સ્ત્રીરૂપ બેડીનું એટલું બધું બળ છે. એ એક બેડીનું બંધન હોય છે તેની પાછળ વળી ખીજી જીવતાં કોઈ દિવસ ન ટળે એવાં ધન, વૈભવ અને પ્રભાની બેડીનું બંધન પણ વળગે છે. એ સ્ત્રીરૂપ બેડીવિષે દત્તગીતામાં પણ લખે છે કે:-

કુટિલા દંભસંયુક્તા સત્યશૌચવિવર્જિતા ।

કેનાપિ નિર્મિતા નારી બંધનં સર્વદેહિનામ્ ॥

કુટિલ એટલે બળપણથી ભરેલી, દંભ એટલે મિથ્યા ધર્મવાળી, જેમાં પવિત્રપણું કે સાચાઈ મુદ્દલ નથી એવી અને સર્વ પ્રાણીઓના બંધનરૂપ નારી કોણે નિર્માણ કરી હશે ?

અજ્ઞાનદશામાં એ બંધનને બંધનરૂપે અભાગી લોકો દેખતા નથી. ખીજાં બંધન તો થોડું દુઃખ કરે છે પણ આ તો દેહ રહે ત્યાંસુધી દુઃખી કરે છે ને ત્યારપછી પણ તેનો પ્રતાપ એવો જોરાવર છે કે તેનેલીધે અનેક જન્મમાં અનેક દુઃખો ને નરકની યાતનાઓનાં દુઃખો ખમવાં પડે છે. આટલામાટેજ નારી છે તેજ પ્રાણીમાત્રને બેડીરૂપ કહી છે. વિષયભોગને આધીન થયેલું મન જેનું હોય તેજ આ બેડીમાં બંધાય છે. પશુઓને તો પોતાનામાં હિતાહિત વિચારવાની શક્તિ નથી હોતી, પણ મનુષ્યોને તો તેવી શક્તિ છતાં પણ તેઓ પશુની પેઠે એ બંધનમાં ખુશીથી બંધાઈ રહે છે. કોઈ છોડવાની ઇચ્છા કરે તોપણ તેમાંથી છુટવાનું મન થતું નથી. જેમ કોઈ કમલ હોય તેમાં જમર બેઠો હોય, તે કમલ ખિડાઈ જતું હોય ને તેથી

ભ્રમરનું મોત થાય તેમ હોય તેમ છતાં તેને કોઈ ખેસવે તોપણ ખસતો નથી ને કમલ બિડાઈ જવાથી તેમાં મરી રહે છે. કમલમાં પૂરાવાનું દુઃખ ન ગણકારવાનું કારણ જેમ તેની સુગંધ છે, એ સુગંધ દુઃખનું વિસ્મરણ કરાવી દે છે, તેમ સ્ત્રીરૂપ અંધનથી થતાં દુઃખને ન ગણકારવાનું કારણ વિષયલોગાદિકની ઇચ્છા છે, તે ઇચ્છા દુઃખનું વિસ્મરણ કરાવી દે છે, તેથી માણસો અંધાઈ જાય છે. આ વિષયલોગની ઇચ્છા મનથી થાય છે માટે એ મનને વશ કરવાથી લોગની ઇચ્છા ન થાય અને લોગની ઇચ્છા ટળે એટલે સ્ત્રીરૂપ અંધનથી અંધાવું પણ પડે નહિ. મન વશ કરવાવિષે આગળ લખી ગયા છિયે માટે અહિં નથી લખ્યું. તોપણ અહિં એટલું તો યાદ રાખવાનું છે કે, સંસારમાં બીજાં અંધન કરી ગણતીમાં નથી, અંધનમાં ખરૂં અંધન સ્ત્રીજ છે; માટે એ અંધનથી મોકળો રહે તેજ મોકળો સમજવો.

જેમાં દીનપણું નથી તે વ્રતનું નામ દિવ્યવ્રત કેહેવાય. અર્થાત્ સ્ત્રીને આધીન ન થઈ જવું એ દિવ્યવ્રત છે. કેમ કે સ્ત્રીને આધીન જે થયો તેને બોધ થતો નથી અને તેનાં જ્ઞાન, કીર્તિ, વિદ્યા અને તેજ નાશ પામે છે, તથા તે અતિદીન થઈ જાય છે. એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ।

किं विवर्त्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥

જેનું મન સ્ત્રીઓએ હરી લીધું છે તેને વિદ્યાથી,

તપથી, ત્યાગથી, શાસ્ત્રશ્રવણથી, એકાંતથી અને મૌન-
રાખવાથી શું છે ? અર્થાત્ સર્વ નિષ્ફલ છે.

જે સ્ત્રીને આધીન નથી થયો તેનું જ્ઞાન, કીર્તિ, વિદ્યા
અને તેજ વધે છે અને તેને સત્પુરુષના ઉપદેશથી સાચો
બોધ પણ થાય છે. માટે જેમાં દીનપણું નથી એવો સદા-
ચાર અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ દિવ્ય વ્રત છે, અને તેથી
આત્મજ્ઞાન થતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

જ્ઞાતું ન શક્યં હિ કિમસ્તિ સર્વે-

યોષિન્મનો યચ્ચરિતં તદીયમ્ ।

કા દુસ્ત્યજા સર્વજનૈર્દુરાશા

વિદ્યાવિહીનઃ પશુરસ્તિ કો વા ॥ ૧૬ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—કોઈએ પણ જાણી ન શકાય એવું શું છે ?

ગુરુ—સ્ત્રીનું મન અને તેનું ચરિત્ર.

શિષ્ય—કોઈથી ન ત્યાગ થઈ શકે એવું શું છે ?

ગુરુ—મુંડી આશા.

શિષ્ય—પશુ કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે વિદ્યાવગરનો હોય તે.

ટીકા.

કોઈ બુદ્ધિમાન, કોઈ મૂર્ખ, કોઈ વિદ્વાન, અને કોઈ
વિચારવાન એવા ઘણા પુરુષો આ જગતમાં છે, પણ કોઈને

સ્ત્રીના મનની અને તેના ચરિત્રની ખબર પડતી નથી. દેવ અને હાનવો પણ સ્ત્રીના મનને ને સ્ત્રીના ચરિત્રને નથી જાણતા તો માણસ તો ક્યાંથી જાણી શકે ? જ્ઞાની પુરૂષ હોય છે તે પણ માયાને, ત્રણ ગુણને અને ચોદ લોકને જાણે છે પણ સ્ત્રીના ચરિત્રને જાણતા નથી, કે જે અનર્થના મૂલરૂપ હોય છે. સ્ત્રીનું મન અને તેનું ચરિત્ર નથી જણાતું તેથીજ લલા લલા તેમાં ભુલાવો ખાઈ ગયા છે. એના અવગુણવિષે (શિવપુરાણમાં) કહ્યું છે કે:—

અનૃતં સાહસં માયા મૂર્ખત્વમતિલોભતા ।

અશૌચં નિર્દયત્વં ચ સ્ત્રીણાં દોષાઃસ્વભાવજાઃ ॥

ખોટું બોલવું અથવા ઢોંગ કરવો, વિચાર્યાવિના કાંઈ કરી નાંખવું, ખોટી માયા ખાંધવી, મૂર્ખપણું, અતિલોભ, અપવિત્રપણું અને નિર્દયપણું, એટલા સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવથીજ દોષ રહેલા હોય છે.

શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

સુધામયં વ્રજો યાસાં કામિનાં રસવર્ધનમ્ ।

હૃદયં ક્ષુરધારામં પ્રિયઃ કો નામ યોષિતામ્ ॥

જેનું વચન કામિઓને રસ વધારે છે પણ હૃદય જેનું સજીયાની ધાર જેવું છે, તેવી સ્ત્રીઓનો કોણ પ્રિય છે, અર્થાત્ તેને કોઈ પ્રિય નથી.

ઉપરના દોષ કોઈના શીખવવાથી આવતા નથી, પણ એની મેળેજ આવે છે. તેઓ અનર્થનાં મૂળ છે, તેનાં ચરિત્ર જણાતાં નથી. અને એટલામાટેજ તેનાં

ચરિત્રને કોઈ ન જાણે એમ કહ્યું છે. સારાં ચરિત્રથી સુખશ મેળવનારી સદ્ગુણી સ્ત્રીએ જગતમાં હશે પણ તે થોડી છે અને તેની પણ ખબર તો પડતીજ નથી. વિદ્વાનો પણ એ વાતમાં અભિમાન રાખતાજ નથી.

જગતમાં જેટલા નામરૂપવાળા પદાર્થો છે તે સર્વે તજ શકાય છે, પણ એક દુરાશાને તજ શકાતી નથી. જે ખોટી મિથ્યા આશા ખાંધવી તે દુરાશા કેહેવાય. એનું સ્વરૂપ આગળ આવી ગયું છે માટે અહીં વિસ્તાર નથી કર્યો. મનમાં જે જે ખોટા મનોરથ કરવા તે દુરાશા કેહેવાય. ઈંદ્રિયો અને મન વશ ન થયું હોય તેને દુરાશા થાય છે. એ દુરાશાનો ત્યાગ કરવો કઠણ છે. શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે:—

અગ્રે બહ્નિઃ પૃષ્ઠે માનૂ રાત્રૌ ચિબુકસમાપ્તજાઃ ।

કરતલમિક્ષા તરુતલવાસસ્તદપિ ન મુંચત્યાશાપાશઃ ॥

આગળ અગ્નિ બળતો હોય, પછવાડેથી સૂર્યનો તાપ લાગતો હોય, રાત્રે ગોઠણીયાં વાળીને સુતો હોય, હાથમાં લિક્ષા કરતો હોય ને આડને તળે સૂતો હોય તેવો તપસ્વી પણ આશાપાશને છોડતો નથી.

સારાંશ એ કે આશા એવી બલવાન છે કે ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળનારથી પણ છોડાઈ શકાતી નથી. અને એટલામાટે એ આશા તજવી ઘણી કઠણ છે. એ દુસ્ત્યજ આશાને જે તજે છે તે પોતાના સ્વરૂપને જાણનાર છે.

બીજા પશુઓ તો જગતમાં ઘણા છે પણ જે વિદ્યા વગરનો પુરુષ છે તે ખરો પશુ છે. તે ભલે ધાત્ર

નથી ખાતો અને ભલે તેને શીગડાં કે પૂછડું નથી તોપણ તે પશુસમાનજ છે. વિદ્યા જગતમાં અનેક પ્રકારની છે. એ બધી વિદ્યામાં બ્રહ્મવિદ્યા ઉત્તમ છે. જો બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધ ન હોય તો બીજી જેટલી વિદ્યાનું જ્ઞાન હોય તે નિષ્ફળ થાય છે. ખરી વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા સમજવી. બધી વિદ્યા ભણ્યો હોય પણ બ્રહ્મવિદ્યા ન ભણ્યો હોય તે પશુ સમાન છે. આકૃતિથી મનુષ્યનું શરીર હોવાથી પશુના જેવા દેખાય નહિ પરંતુ જે બ્રહ્મવિદ્યાને જાણનારા છે તેમાં અને જે નથી જાણતા તેમાં ઘણો ફેર છે. જીવો ને એક સાકરનો કટકો અને બીજો કટકડીનો કટકો એ બેય દેખાવમાં સરખા છે પણ સ્વાદમાં ઘણોજ ફેર છે. ઉંદરની લીંડી અને લીંડીપીપર એ બેય દેખાવમાં કંઈક સરખાં છે પણ સ્વાદમાં અને ગુણમાં ઘણો તફાવત છે. હીરો અને કાચ સરખા દેખાય પણ મૂલ્યમાં બહુ ફેર છે. ચાક ને સોમલ સરખા દેખાય પણ તેનાં કાર્યમાં ફેર છે. આવી રીતે વિદ્વાનમાં અને અવિદ્વાનમાં ફેર છે. જ્યારે તે બેયની વાણી સંભળાય ત્યારે તેના ખરા રૂપની ખબર પડી જાય છે. તે વગર એકદમ નથી પડતી. ગમે તેટલી વિદ્યા ભણેલો હોય પણ જે બ્રહ્મવિદ્યા ન જાણતો હોય તેને પોતાના રૂપની ખબર પડતી નથી ને તેને સમ-વિષમ દષ્ટિ મળતી નથી. ને જે બ્રહ્મવિદ્યાનો અનુભવી છે તે પોતાનું રૂપ જાણે છે ને તેને સમદષ્ટિ થઈ જાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાથી હીન રહેનારાને પોતાના અમૂલ્યરૂપના આનંદનો અનુભવ નથી થતો ને તે સમજાતું નથી માટે તેને અકલ

વિનાના ઢારતું રૂપક આપ્યું છે. જીવોને ઢાર ખીલે બાંધ્યું હોય તેની આગળ જઈને હબારો રૂપેયાની કિંમતનો હીરો ધરિયે તો કંઈ થાતું નથી અને તેની કિંમતને અને તેના ગુણને તે બાણતું નથી, પણ જો નીરણ નીરી હોય તેમાંથી એક ઢાંડું ઉપાડ્યું હોય તો તરત પુંકાડો નાંખી ધીંક મારવા દોડે છે. આનું કારણ એજ કે ઢારને સાં નરતુ સમજવાનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેમજ વિદ્યાવગરના માણસને પણ ખરું ખોટું સમજવાનું જ્ઞાન હોતું નથી, ને તેને પોતાના હીરાની કિંમતને પણ હઠાવે તેવા રૂપનો બોધ થઈ શકતો નથી. અને એટલામાટેજ જે વિદ્યા વિનાનો હોય તે મોટો પશુ છે.

वासो न संगः सह कैर्विधेयो

मूर्खैश्च पापैश्च खलैश्च नीचैः ।

मुमुक्षुणा किं चरितं विधेयम्

सत्संगतिर्निर्ममतेशभक्तिः ॥ १७ ॥

અર્થ

શિષ્ય—વાસ અને સંગ કોની સાથે ન કરવો ?

ગુરુ—મૂર્ખ, પાપી, ક્ષલ અને નીચ સાથે.

શિષ્ય—મુમુક્ષુઓએ આચરવાનું ને કરવાનું શું છે ?

ગુરુ—સત્પુરુષની સંગતિ, મમતારહિતપણુ અને ईશ્વરની ભક્તિ.

ટીકા.

જ્યાં મૂર્ખ, પાપી, ખલ અને નીચ પુરુષો રહેતા

હોય અને જ્યાં સત્પુરુષોના વાસ ન હોય તે ઠેકાણે કોઈ દિવસ રહેવું નહિ. વાસિષ્ઠસારમાં કહ્યું છે કે:—

यस्मिन्देशे हि तत्त्वज्ञो नास्ति सज्जनपादपः ।

सफलः शीतलच्छायो न तत्र दिवसं वसेत् ॥

જે દેશમાં તત્ત્વને જાણનારો, ફલથી ભરેલો અને શીતલ છાયાવાળો સજ્જનરૂપ વૃક્ષ ન હોય ત્યાં કોઈ દિવસ રહેવું નહિ.

જે દેશમાં હજારો ફલને આપનારા વૃક્ષો હોય અને જે દેશમાં હજારો શીતલ છાયાવાળા વૃક્ષો હોય તે દેશમાં પણ જો સજ્જનરૂપ વૃક્ષ ન હોય તો તે ખીબ વૃક્ષો અને વૃક્ષો-વાળો દેશ કાંઈ ઉપયોગી થતું નથી. તેવા દેશોમાં રહેવાથી કાંઈ પણ પોતાના કલ્યાણનું સાધન થતું નથી, પણ જ્યાં સત્પુરુષો રહેતા હોય તેવા ધન્ય દેશમાં રહેવાથી સુખ-શાંતિ મળે છે. માટે તેવે ઠેકાણે રહેવું. તેના સમાગમથી લાભ થાય છે માટે તેઓ સદા સફલ છે. તેવા સુજનો માટે કહ્યું છે કે:—

सदा संतोऽभिगंतव्या यद्यप्युपदिशन्ति नो ।

या हि स्वैरकथास्तेषामुપदेशा भवन्ति ताः ॥

ઉપદેશ ન કરતા હોય એવા પણ સત્પુરુષો પાસે જાવું. કેમ કે તેઓની જે સહજ વાતો હોય તે પણ ઉપદેશરૂપ હોય છે.

સત્પુરુષોની સાધારણ વાતો પણ બોધ આપનારી હોય છે, કેમ કે આવા પુરુષ કાંઈ રાજાની, કોઈની

નાત-જાત કે કમાવા જાવાની વાત કરતા ન હોય. એ તો સદાય કલ્યાણ થાય તેવીજ વાતો કરતા હોય. માટે મૂર્ખ, પાપી, ખલ અને નીચની સોળતથો દૂર રહી જ્યાં સત્પુરૂષો વસતા હોય ત્યાં જઈ ખેસવું. જે પુરુષ શાસ્ત્રનો અર્થ ખરોખર જાણતો હોય પણ તેમાં લખ્યાપ્રમાણે સાધન કરતો ન હોય તે મૂર્ખ કેહેવાય. જેને સર્વે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય, ગુરુની પદવી લઈને બેઠો હોય અને શિષ્યને એવો બોધ કરે કે ‘ આટલું ખોટું જાણું અને પછી કરતા હો તે કરો. મિથ્યા જાણી લેવું એટલુંજ કામ છે ’ અને તે ઉપર દૃષ્ટાંતના સ્લોક લાળીને જે ઉધે માર્ગે શિષ્યને ચડાવે તે પાપી સમજવો. કેમ કે સાધન, ધર્મબુદ્ધિ અને શ્રેષ્ઠ આચરણ વિના જ્ઞાન હોય નહિ અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ હોય નહિ તથા સારાં કર્મવિના સારી ગતિ હોય નહિ. તેમ છતાં શિષ્યને તેવે સારે માર્ગેથી ખેસવી નાંખે છે અને તેની વાસનાનો વિરામ થવા દેતો નથી એ કાંઈ થોડું પાપ નથી. એટલાજ-માટે તે પાપી કેહેવાય. જે મહાંતપણું ધારીને બેઠો હોય પણ અંતરમાં દ્રવ્ય મેળવવાની વૃત્તિ હોય તેથી ‘ તેઓનું અકલ્યાણ થાય તો લલે થાય પણ આપણો તો નિર્વાહ ચાલે છે ’ એમ વિચારી ગૃહસ્થોને ગમે તેવા ઉપદેશો આપે છે અને એમ કરી ધન એકઠું કર્યા કરે છે તે ખલ કેહેવાય. કેમ કે જે ખલ હોય તે મનમાં કાંઈ હોય ને મોઢે કાંઈ બોલે. જે પુરુષ સઘળી વિદ્યાથી સંપૂર્ણ છતાં જરાક જો તેમાં કામ હોય તો તે નીચ કેહેવાય. કેમ કે જરાક જો કામ હોય તો તેમાંથી મેરુ જેટલો મોટો થઈ પડે. અને પછી એ કામ વધવાથી ‘ શરીરનાં કૃત્ય શરીર કરે છે માટે

આપણે શું ? એવો નીચ વિચાર આવે અને તેથી નીચ કામ થયા વગર રહે નહિ, એટલામાટે તે નીચ કેહેવાય. શ્રીભગવાને પણ ત્રણ પ્રકારનાં નરકનાં દ્વારમાં કામને પ્રથમ ગણ્યો છે. જેમ કે:—

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતન્નયં ત્યજેત્ ॥

કામ, ક્રોધ, અને લોભ, આ ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર છે, તે પોતાના આત્માને નાશ કરનાર છે, માટે એ ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો.

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેય નરકમાં લઈ જનારા છે. એ ત્રણેયમાં કામ તો સહુ કરતાં પેહેલું નરકનું દ્વાર છે. માટે એ કામનોજ નાશ પેહેલેથી કરી નાંખવો, અને એનેમાટે જે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો હોય તેને અટકાવવાં. શ્રીભગવાન કહે છે કે, “ સગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધો-
મિજાયતે ” [સંગથી કામ થાય અને કામ થયો એટલે ક્રોધ પણ થાય.] માટે પેહેલેથી સંગજ કરવો નહિ. જેઓ સંગ કરે છે તેઓ કામી થાય છે અને જેઓ કામી થયા તે પછી મહા પાપી છે. અહીં શંકા થાય કે જેઓ અલણ હોય તેમાં તો તેવા દોષ હોય પણ ભણેલામાં મૂર્ખપણા આદિ દોષ કેમ થતે ? તો તેનું સમાધાન એ કે જેઓ ભણેલા નથી તે તો બિચારા સમજ્યા વિના કરે છે, જેઓ હઠીલા હોય તે કોઈ સાથે ખતાવે તોપણ તે કરે નહિ, ને કેટલાક કોઈ કેહે તો નરતાં આચરણ મેલીરે; પણ જેઓ ભણેલા હોય તેઓ તો બીજાનું માને નહિ, પોતાને સૂજે નહિ, જાણે તે પ્રમાણે કરે નહિ અને ઉલટા બીજા દીન માણસને સંસારના

અધારા કુવામાં ઉતારે. માટે ખરું જોતાં તો એવા પુરુષોજ
ખલ, મૂર્ખ, નીચ અને પાપી છે. કેમકે પોતાના કલ્યાણ
માટે અને બીજાને સારો બોધ આપવાને વિદ્યા શીખેલી
હોય તેનો ખોટો ઉપયોગ કરનારાને જે કહીયે તે ઘટે છે.
માટે એ પોતાને અર્થે બીજાને ખુડાડનાર પાપી ચાંડાલોનો
સંગ કરવો નહિ, પણ સારી વિદ્યા ભણેલા હોય, ભણીને
તે પ્રમાણે સારે આચરણે ચાલતા હોય અને જેવું કલ્યાણનું
સાધન બાણતા હોય અને જે પ્રમાણે પોતે વર્તતા હોય તેજ
પ્રમાણે બીજાને પણ તેના કલ્યાણમાટે બોધ કરતા હોય
તેવા સત્પુરુષનો સંગ કરવો કે જેથી વ્યવહાર અને પરમાર્થ
બંને સુધરે ને જન્મ-મરણનો ફેરો ટળે.

સુમુક્ષુ માણસે સત્સંગ કરવો, મમતા રહિત થવું
અને ઈશ્વરભક્તિ કરવી, એવિષે આગળ લખાઈ ગયું છે.
માટે અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ટુંકામાં એટલુંજ
કે સર્વે કલ્યાણનાં સાધન કરાવે, વ્યવહારના પ્રપંચમાંથી
ને સંસારનાં દુઃખમાંથી છોડાવે અને પરમ નિવૃત્તિની પ્રાપ્તિ
કરાવે એવા સત્પુરુષના સંગનું નામ સત્સંગ કેહેવાય. જેઓ
સત્પુરુષો હોય તેઓ તેવાજ હોય. તથાપિ અહીં આમ
બોલવાનું કારણ એજ છે કે, જગતમાં ખુદિના બલિયા
પુરુષો ઘણી વિદ્યા ને વેદશાસ્ત્ર ભણે છે અને એ ભણીને
માણસોને સંસારમાં બોળે છે. એવાને કોઈ કાંઈ કેહેવા બીજા
તો ઘણા શ્લોકો બોલી બીજા ને દૃષ્ટાંત ઉપરા ઉપર લઈ
આવી પંડિતાઈ દેખાડી ગાળી કે ને આંખો વિચીને ' અહ
અહાર્મિ ' બોલે, પરંતુ માહીલી કોર તો હજારો પ્રપંચ
ભયાં હોય તેથી કોઈનું કયું કરે નહિ ને કેહેનારાને મૂર્ખમાં

ગણી કાઢીને પોતે જેમ કરતા હોય તેમ કર્યા કરે અને અજ્ઞાની કરતાં પણ વહેવારના પ્રપંચ વધારે ડાળે. આવા ઢાંગીઓના ઉપરના દેખાવથી મોહ પામીને ભૂલ ન ખવાય એટલામાટે સત્પુરુષને ઓળખવવા ને તેના સંગને ઓળખાવવા કેહેલું પડે છે. કદી કોઈને શંકા થાય કે એવા ખોટા જ્ઞાનિયો હમણાંથી થયા છે કે આગળથી આદ્યા આવે છે? તો તેનો ઉત્તર એ કે એવા મિથ્યાજ્ઞાનિયો પણ જગત્ થયું છે ત્યારથી આદ્યાજ આવે છે. જેમ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેમાં મુખ આદિ સારાં દ્વાર તેની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને મળોત્સર્ગ કરવાનું નઠારૂં પણ સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ્ઞાનિયો જગતમાં થાય છે તે સાથે મિથ્યાજ્ઞાનિયો પણ થાય છે માટે એવા મિથ્યાજ્ઞાનિયો જેઓ સાધનવિના ખોટી ખોટી વાતો કરે છે તેનો સંગ તજ દેવો. એનો સંગ કલ્યાણ કરતો નથી. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહ્યું છે કે:—

कुशला मल्लार्जायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ।

तेप्यज्ञानतया नूनं पुनरायांति यांति च ॥

બ્રહ્મની વાતો કરવામાં તો મહા હોશીયાર હોય પરંતુ સદાચાર અને વર્ણાશ્રમના શુભ ધર્મ પાળતા ન હોય તથા સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં પ્રીતિવાળા હોય તેઓ પણ ખરેખર અજ્ઞાનપણાથી જન્મ્યા કરે ને મર્યા કરે છે.

આવા ઉપરથી બ્રહ્મની વાતો કરનારા અને અંતરમાં વિષયોથી ભરેલા અજ્ઞાની પુરુષો સંગ કરવા યોગ્ય નથી, કહ્યું છે કે:—

સાંસારિકસુખાસક્તં બ્રહ્મજ્ઞોસ્મીતિ વાદિનમ્ ।

બ્રહ્મકર્મોભયભ્રષ્ટં તં ત્યજેદંત્યજં યથા ॥

સંસારમાંના સ્ત્રીપુત્રાદિકના સુખમાં આશક્ત રહેનારો અને હું બ્રહ્મ છું એમ મોઢેથી બોલનારો છતાં બ્રહ્મથી અને વર્ણાશ્રમના કર્મથી બ્રહ્મ થયેલો હોય તેને અંત્યજ કહેતાં આંડાલની પેઠે તણ દેવો.

આવાં સંસારમાંના સુખમાં આસક્તિ રાખનારા અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી તથા કર્મથી બ્રહ્મ થયેલા પુરુષો બીજા સંગ કરનારાઓનું શું કલ્યાણ કરે? કેમ કે તેઓ પોતાનું કશું કલ્યાણ બાણતા નથી અને તેથી તેઓ અંતે દુઃખને ભોગવે છે. કહું છે કે:—

यस्याभिमानं मोक्षेपि दहेपि ममता तथा ।

न वा ज्ञानी न वा योगी केवलं दुःखभागसौ ॥

જે પુરુષને હું મુક્ત થયો છું એવું અભિમાન પણ હોય અને દેહનેવિષે પણ મમતા હોય તે પુરુષ જ્ઞાની પણ નહિ અને યોગી પણ નહિ. એ કેવલ દુઃખ ભોગવનાર જ સમજવો.

દેહમાંની મમતા જેની ન ટળી હોય એવા અને હું મુક્ત થયો છું એવા અભિમાનવાળા પોતાની મમતાનો અને અભિમાનનો નાશ ન કરી શક્યા હોય ત્યાં બીજાને સારો બાધ શું કરી શકે? પોતે દુઃખમાં પડ્યા હોય ત્યાં બીજાને શું છોડાવી શકે? માટે એવા પુરુષોની પાસે પણ જવું નહિ. મિથ્યા જ્ઞાનીનો ડાળ ધાલનારા અને મોઢેથી માત્ર

બોલનારા જગતમાં ઘણા છે અને ખરા જ્ઞાનીઓ કોકજ વખતે મળી શકે છે. કહ્યું છે કે:—

બુદ્ધુરપિ સંસારે મુમુક્ષુરિવ લક્ષ્યતે ।

ભોગમોક્ષનિરાકાંક્ષી વિરલો હિ મહાક્ષયઃ ॥

જેને સંસારના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા હોય એવો પુરુષ પણ મુમુક્ષુ જેવો લાગે છે, પરંતુ જેને ભોગ અને મોક્ષ એ બેયમાં ઇચ્છા ન હોય એવો મોટા મનવાળો પુરુષ જગતમાં વિરલ છે.

ભોગ ભોગવવાની તૃષ્ણા અંતરમાં ઘણી હોય પરંતુ તે મળતા ન હોય ને મેળવી શકાય તેવી શક્તિ ન હોય એવા કંગાળ પુરુષો પણ મુમુક્ષુના જેવા થઈને ફરે છે પણ તે મુમુક્ષુ ન સમજવા. જે ખરા મુમુક્ષુ હોય છે તેની સંખ્યા ઘણી થોડી છે અને તેથી સત્સંગ થવો પણ ઘણું કઠણ છે. કેમ કે ગીતામાં શ્રીભગવાન કહે છે કે:—

મનુષ્યાणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

હજારો મનુષ્યમાં કોકજ માણસ સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે. અને એવા સિદ્ધિનેમાટે યત્ન કરનારા સિદ્ધ પુરુષોમાં પણ મને તત્ત્વથી જાણનાર કોકજ છે.

સિદ્ધિનેમાટે યત્ન કરનારા થોડા હોય છે ને તેમાં પણ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણનારો તો કોકજ હોય છે. આવા પુરુષો બીજાની પેઠે ચારેકોરે રખડતા નથી, માટે ખરોખર ઓળખીને પછી સત્સંગ કરવો જેથી પોતાનું કલ્યાણ થાય. આ પ્રમાણે એક સત્સંગ કરવો ને બીજી મમત્વ રહિત

થઇ ઇશ્વરલક્ષિત કરવી. જે દેવની લક્ષિત કરતા હોઇએ તે દેવપ્રભાણેજ ખીજા દેવને પણ જાણવા પણ એક ભારે ને એક હલકે એમ ન જાણવું ને ખોટા વાદવિવાદ ન કરવા. કેમ કે નામરૂપ તો બધાં કલ્પેલાં છે. પરંતુ તેમાં જે ચૈતન્ય રહેલું છે તે અખંડ અને સરખું છે. માટે ઉપરનાં નામરૂપ ઉપરથી તાણાતાણુ રાખવી નહિ. જેને જે નામરૂપઉપર આસ્થા ખેડી હોય તેણે તેની લક્ષિત કરવી. પરંતુ હરિ અને હરવિના ખીજા કોઇ દેવની લક્ષિત કરવી તે વિધિ-પૂર્વક લક્ષિત કેહેવાતી નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

येष्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥

જે ખીજા દેવતાઓને શ્રદ્ધાસહિત સેવે છે તે લક્ષ્તો પણ હે અર્જુન ! વિધિવગર મનેજ સેવે છે.

આવી રીતે હરિ-હર વગર જે લક્ષિત કરવી તે વિધિ-વગરની છે માટે વિધિપૂર્વક કરનારાએ હરિહરનીજ લક્ષિત મમતાવગરની કરવી. શિવગીતામાં પણ ઉપરનો શ્લોક રામચંદ્રજીને કહેલો છે ત્યાં પણ ખીજા દેવની લક્ષિત વિધિ-વગરની છે એમજ કહ્યું છે. કદી હરિ અને હર વગર ખીજાજ દેવની લક્ષિત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેમાં કાંઈ હરકત નથી કેમ કે જેવા દેવની લક્ષિત કરવામાં આવે છે તેવું ફલ મળે છે. પણ એક ઇશ્વરની લક્ષિત છે તે સર્વોત્તમ છે. તે સાથે સર્વ પ્રકારે અભિમાન છોડી દેવું અને સત્પુ-રુષનો સંગ કરવો.

લઘુત્વમૂલં ચ કિમર્થિતૈવ

ગુરુત્વર્બીજં 'પદયાચનં કિમ્ ।

જાતોસ્તિ કો યસ્ય પુનર્ન જન્મ

કો વા મૃતો યસ્ય પુનર્ન મૃત્યુઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ

શિષ્ય—હલકાઇનું મૂલ શું ?

ગુરુ—અર્થિપપણું એટલે માગણપણું છે તે.

શિષ્ય—મોટાઇનું મૂલ શું ?

ગુરુ—પોતાનું પદ માગવું તે.

શિષ્ય—ઉત્પન્ન થયો કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જેનો ફરીને જન્મ ન થાય તે.

શિષ્ય—મુવો કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જેનું ફરીને મૃત્યુ ન હોય તે.

ટીકા.

અર્થીપણું એટલે માગવું એ હલકાઇનું મૂલ છે. ગમે તેવું તેજ અને ગમે તેવી મોટાઈ હોય પણ કોઈ પાસે કંઈ માગવાથી તે ઓછાં થઈ જાય છે. ગમે તો તુરંત જેવો હલકો પદાર્થ હોય કે ગમે તો કાંઈ ભારે પદાર્થ હોય પણ તેને માગવાથી હલકાઈ થાય છે. જેને માગવાની ઇચ્છા થઈ હોય તેને પછી સારું-નરતું ઠેકાણું જાણવાની પણ

૧ યદયાચનં [માગવું નહિ તે] એવો પણ પાઠ છે.

સ્મૃતિ રેહેતી નથી. કોઈ સારો ભણેલો બ્રાહ્મણ હોય પરંતુ તેને દ્રવ્યાદિક માગવાની ઇચ્છા થાય તો સારું-નરતું નહિ વિચારતાં નીચમાં નીચ હોય ત્યાં જઈને પણ ચાચના કરે ને તેને સ્તુતિ કરી રીઝવે. જો વિચારિયે તો સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રાહ્મણના દેહને માગવામાટે નીચની સ્તુતી કરવી એ શું થોડી હલકાઈ છે ? માટે કોઈ પાસે કંઈ માગવું એમાં કશી મોટાઈ છેજ નહિ. કદી કોઈ બ્રાહ્મણ ન હોય ને તેથી ઉતરતો કોઈ વર્ણ હોય અથવા છેક શૂદ્ર હોય તો તે પણ માગવાથી હલકો થાય છે. વળી માગવું તે કાંઈ વિષયનેમાટે માગવું પડે છે અને એમ વિચારતાં પણ વિષ-યાધીનપણું હોવાથી હલકાઈ પ્રાપ્ત થાય છે માટે માગવું કે માગવાની ઇચ્છા એ બેય હલકાઈ આપનારાં છે. કહ્યું છે કે:-

દેહીતિ વચનદ્વારા દેહસ્થાઃ પંચ દેવતાઃ ।

તત્ક્ષણાદેવ નશ્યંતિ ધીશ્રીહીશાંતિકાંતયઃ ॥

આપો એ રીતે વચન બોલતાં તેની સાથે તરતજ દેહમાં રહેલ બુદ્ધિ, શોભા, લાજ, શાંતિ અને કાંતિ એ પાંચ દેવતા નાશ પામે છે.

માટે સર્વ પ્રકારે માગવું એ હલકાઈનું કારણ છે. જેઓ ઈશ્વરાવતાર કેહેવાઈ ગયા છે તેને પણ માગવાથી હલકાઈ આવી છે ત્યારે માણસની શી વાત કરવી ? ચૌદ લોકના ધણી શ્રીભગવાનને પણ બલીરાજાને ઘેર માગવા બંધ હોય તેથી વામનરૂપ ધારણ કરી હલકું થવું પડ્યું હતું. આ પ્રમાણે માગવું એ હલકામાં હલકું છે અને એટલા-

માટેજ તેને હલકાઈનું મૂલ કહ્યું છે. ‘ભીખને માથે ભટ’ એ કેહેવત પણ એવુંજ સૂચવે છે.

આવી રીતે કંઈ પણ માગવું તે હલકાઈનું કારણ છે તોપણ ગુરુપાસે જઈને સ્વપદની યાચના કરવી એ હલકાઈનું કારણ નથી. પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખવામાટે જે યાચના કરવી પડે તે તો ઉલટું મોટાઈનું કારણ છે. સંસારના વિષયભોગને મેલીને સત્પુરુષો પાસે સદ્ગુણ, સદાચાર અને આત્મસ્વરૂપને સંપાદન કરવાની યાચના સુખેથી કરવી જોઈએ. કેઈ ધનવાન માણસ પાસે ઘણું ધન હાટેલું હોય તે ધન પોતાને મરવાને વખતે છાકરો બાલક હોવાથી ‘તે મોટો થાય ત્યારે તેને તે ધન દેખાડજે.’ એમ કહીને પોતાના સદ્ગુણી માયાવાળા પાડોશીને પુત્રને પાસે રાખી સોંપી જાય અને પછી તે ધન છાકરો મોટો થઈને પોતાનાં પ્રેમી પાડોશીપાસે માગે તો શું તે માંગ્યું કેહેવાય? ન કેહેવાય. તેવીજ રીતે ગુરુપાસે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાવવા યાચના કરી સ્વરૂપને માગવું તે માગવું ન કેહેવાય અને તેથીજ તે મોટાઈનું મૂલ છે. સ્વપદને જાણવાથી ઉત્તમ મોક્ષપદ મળે એથી બીજી મોટાઈ કાંઈ છેજ નહિ. અને છે તે માત્ર ઝાંઝવાના પાણી જેવી નામમાત્ર છે.

પાઠ ફેરમાં ન માગવું એ મોટાઈનું કારણ કહ્યું છે તે સત્ય છે. કેમ કે માગવાથી સર્વ પ્રકારનું માન ઘટે છે અને માન ઘટે એટલે હલકાઈ એનીમેળે પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ દીન થઈ ગયા હોય અને લાચાર થઈ ગયા હોય તેજ માગે છે. મોટા પુરુષો કેઈ પાસે માગતા નથી. તેઓ

દુર્બલ સ્થિતિમાં આવી જાય તોપણ માનમાંજ રહે છે. ભુખ્યો સિંહ જેમ ખડ ખાય નહિ તેમ મોટાઈવાળો પુરુષ કોઈપાસે માગે નહિ. જે માગે છે તે નથી જાણતા પણ નથી માગતા તેજ માગવું એ કેટલી હલકાઈ છે, તે જાણે છે. જેને પરમેશ્વરે માગવું ન પડે એવી ધનિક સ્થિતિ આપી છે અથવા ધનિક સ્થિતિ હોય કે ગરીબ સ્થિતિ હોય પણ જેને કોઈ પણ વિષયની ઇચ્છા ન રહે અને તેને લીધે તે માગવા ન પડે તેવી સંતોષવાળી વૃત્તિ આપી છે તેજ સંસારમાં મોટો ભાગ્યશાળી છે. જેઓ વિષયની ઇચ્છા ન થાય કે માગવા ન પડે તેવા સંતોષી કે વૈરાગી નથી તેઓ ધનથી મોટા હોય તોપણ તે મોટા નથી. સંતોષથી અને વૈરાગ્યથી અંતર્વૃત્તિ રાખનારાજ જગતમાં મોટા છે અને તેજ લોકો બીજાને મોટાઈ શીખવે છે. અને મોટાઈ શીખવીને પણ પોતે મોટા બને છે તેનેજ ધન્ય છે.

જેને ફરીને જન્મ ન લેવો પડે તે ખરો જન્મેલો કેહેવાય. જ્ઞાનવગર પુનર્જન્મ મટતો નથી માટે જ્ઞાનિયોનું જન્મવું ખરું છે. જેનો જન્મ થાય છે તેને જાયતે અસ્તિ વર્જતે વિપરિણમતે અપક્ષીયતે ચિનશ્યતિ । (જન્મે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, બુવાન થાય છે, વૃદ્ધ થાય છે અને નાશ પામે છે.) આ છ વિકારો વળગે છે. આ છએ વિકાર ભૌતિક શરીરમાં છે, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ સાથે તેને કશું લાગતું વળગતું નથી, એમ અનુભવ કરી સુખદુઃખના દ્રષ્ટા થઈને જ્ઞાનિયો વર્તે છે. એવા જ્ઞાનિયોને ફરી જન્મ લેવો પડતો નથી માટે તેનુંજ જન્મવું ખરું છે. જેઓ એક ફેરે જન્મીને વારંવાર જન્મ લેવા પડે તેવાં સાધનો કરે છે તેનું જન્મવું

સાવ નિષ્કલ છે અને જેવો એક ફેરે જન્મીને ફરી ફરી જન્મ લેવાનું ટાળી દેછે તેનું જન્મવું સફલ છે. જન્મવું એટલે માતાના પેટમાંથી નીકળવું તે નહિ; પરંતુ માયામાંથી નીકળવું તે ખરું જન્મવું કેહેવાય. જ્ઞાનિયો માયાના પેટમાંથી નીકળી જાય છે અને તે શિવાય બીજા માયાના પેટમાં પડ્યા રહેછે. જે માયામાંથી નથી છુટયો તે માના પેટમાંથી જન્મ્યો હોય તોપણ નથી જન્મ્યો એમ સમજવું. જેમ કોઈ પક્ષીને ઇંડું અવતરે તે ઇંડું જન્મ પામ્યું ખરું પણ જ્યાંસુધી એ ઇંડું કુટીને માંડીથી ખચ્યું બહાર ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી તે જન્મ્યું હોય તોપણ ન જન્મ્યા જેવુંજ છે. જ્યારે ઇંડામાંથી નીકળે ત્યારે તે ખરું જન્મ્યું કેહેવાય. આ પ્રમાણે માતાના પેટમાંથી જન્મ્યો હોય તે જન્મ્યો ન કેહેવાય પણ જેથી અનેક જન્મ લેવા પડે છે તેવી માયામાંથી જે નીકળે તે જન્મ્યો કેહેવાય, કેમ કે તેને ફરીને માતાને પેટે બીજો અવતાર લેવો પડતો નથી અને તેથી તેનું જન્મવું નિષ્કલ નથી.

જેને ફરીને મૃત્યુ થતું નથી તેજ ખરો સુવેલો જાણવો. એક ફેરે જન્મીને સુવા પછી ફરીને જન્મવું પડે તો વળી ફરીને મરવું પણ પડે, માટે એમ વારંવાર જેને મરવું પડે છે તેનું મરવું પણ નિષ્કલ છે. ખરો સુવેલો તો જ્ઞાનિ સમજવો; કેમ કે તે વિદેહ થઈ જવાથી તેને ફરીને જન્મવું પડતું નથી અને તેથી તેને મરવું પણ હોય નહિ. બાકીના જેટલા મરે છે તેટલા બધાય દેખવામાં મરે છે, તેને પછવાડે રડાપીટ થાય છે પણ તે બધા પાછા જન્મ લેવામાટેજ મરે છે ને પ્રારબ્ધપ્રમાણે ફરીને વળી

મરવામાટે દેહ ધરે છે. પ્રાકૃતમાં પણ ઘણાં માણસો કોઈ મરી જાય ત્યારે ‘ફલાણે પાછો થયો’ એમ બોલે છે. વિચાર કરતાં આ વાત ખરી છે, કેમ કે મરે છે તે પાછો જન્મ્યાવગર રહેતો નથી. મહાવાક્યનો વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ લક્ષણથી સારી રીતે બાણીને જે જીવન્મુક્ત થાય છે તે છતે દેહ દેહવગરનો સમજવો, કેમ કે તેનો દેહ દેખાય છે પણ દેહનું કૃત્ય કાંઈ થતું નથી. બળેલ લુગડાની રાખ જેમ લુગડાં જેવીજ દેખાય પણ તે વાપરવામાં કામ ન લાગે તેમ જ્ઞાનીનો દેહ પણ દેખવામાત્ર છે, તે કાંઈ કૃત્ય કરતો નથી, માટે ખરું મરવું તો જ્ઞાનીનુંજ કેહેવાય કે જેને દેહ પડ્યા પછી ફરીને દેહ ધરવો પડતો નથી.

મૂકોસ્તિ કો વા વધિરશ્ચ કો વા

યુક્તં ન વક્તું સમયે સમર્થઃ ।

તથ્યં સુપથ્યં ન શૃણોતિ વાક્યં

વિશ્વાસપાત્રં ન કિમસ્તિ નારી ॥ ૧૯ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—મૂંગો કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—સમયપ્રમાણે જે ઘટે તેવું ન બોલી શકે તે.

શિષ્ય—વેહેરો કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે વાક્ય સ્વરૂપ અને હિતરૂપ હોય તે વાક્યને
ન સાંભળે તે

શિષ્ય—વિશ્વાસને પાત્ર કોણ નથી ?

ગુરુ—હી વિશ્વાસપાત્ર નથી.

જગતમાં જેને મુદ્દલ વાણી ન હોય એવા મૂંગા ઘણા હોય છે; પરંતુ મૂંગો તો તેજ કે જેને વખત પ્રમાણે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો સહિત બોલતાં આવડતું ન હોય. ગમે તેવી શુદ્ધ ભાષા બોલતો હોય અને ગમે તેવી વાણીમાં ચતુરાઈ હોય પણ જેના મોઢામાંથી સમયને અનુકૂળ, વિવેકથી ભરેલું અને સારો માર્ગ દેખાડનારું વચન ન નીકળે તે માણસ બોલતાં આવડતું હોય તોપણ મૂંગોજ છે, કેમ કે તેની વાણી મૂંગાની વાણીની પેઠે નકામી છે. એટલા-માટે તેવા હોય તેનેજ મૂંગા કહેવા યોગ્ય છે.

જે માણસ સાચાં અને હિતકારક ગુરુઆદિનાં વચનો સાંભળતો નથી તે બેહેરો સમજવો. જગતમાં શબ્દ ન સાંભળી શકે તેવા બેહેરા ઘણા છે, પણ ખરો બેહેરો તો તેજ કે પોતાના હિતનું વચન સાંભળી શકતો નથી. ગમે તેટલાં પુસ્તકો કે ગમે તેવી વાતો સાંભળવામાં વખત જતો હોય પરંતુ જેણે પોતાના હિતની વાતો કે શાસ્ત્રો ન સાંભળ્યાં અને હિતનાં વચનો ન સાંભળ્યાં તે છતે કાને પણ બેહેરો સમજવો. કાને બેહેરા થયેલા લોકો બિચારા હિતનાં વચન નથી સાંભળી શકતા તેમ અહિતનાં વચનો પણ તે સાંભળી શકતા નથી, પરંતુ જેઓ બેહેરા નથી તેઓ હિતનાં વચન નહિ સાંભળતાં માત્ર અહિતનાંજ વચનો સાંભળે છે, માટે આવા સાંભળતા કરતાં બેહેરા લોકો વધારે સારા ને ભાગ્ય-શાળી ગણાય. કેટલાક કાંઈ હિતનાં વચનો કાનથી સાંભળે

છે તોપણ તેને કાનમાંથી તરત કાઢી નાખે છે. જેમ બેહરા પાસે જેટલું બોલિયે તેટલું તેના કાનમાં રહેતું નથી તેમ કેટલાકને હિતનાં વચનો બેહરાની પેઠે કાનમાં રહેતાં નથી તેમ તેવાં હિતનાં વચનો તેમને ગમતાં પણ નથી. શિવ-ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ન ગૃહ્ણતિ વચઃ પથ્યં કામક્રોધાદિપીડિતઃ ।

હિતં ન રોચતે તસ્ય મુમૂર્ષોરિવ મેષજમ્ ॥

કામક્રોધાદિક મહાદોષથી પીડાએલો જીવ પથ્ય વચ-નને ગ્રહણ કરતો નથી, કેમ કે જેમ મરવા પડેલાને હિત-કારક ઓસડ ગમતું નથી તેમ તેને હિતકારક વચન ગમતું નથી.

જેઓનું મૃત્યુ આવ્યું હોય તેઓને ગમે તેટલાં ઓ-સડ કોઈ આપે તો તે ગમતાં નથી ને શુભ પણ કરતાં નથી તેવી રીતે જેઓ સંસારનાં દુઃખ ખમવાના પાત્ર થવાના હોય તેઓને હિત વચન ગમતાંજ નથી અને કોઈ પરાણે કહે તો તેને તે શુભ કરતાં નથી. એટલામાટે જે સાચાં અને હિતનાં વચન કે જેથી પોતાનાં અસંખ્ય દુઃખ ટળી જાય તેને નથી સાંભળતો તેજ ખરો બેહરા છે.

શ્રી વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી માટે પુરુષે તેનો વિશ્વાસ કરવો ન જોઈએ. એના દુષ્ટપણાની કે એના અંતઃકરણની વાત જાણવામાં આવતી નથી. ઉપરથી કાંઈ દેખાતું હોય ને મનમાં કાંઈ હોય, માટે સઘળી સીધી વિશ્વાસલાયક નથી. ભાગવતમાં આત્મ્યમાં લખ્યું છે કે—

સ્ત્રીणां नैव तु विश्वासं मृतानां कारयेद्दुषः ।

विश्वासे यः स्थितो मूढः सः दुःखैः परिभूयते ॥

મરેલી સ્ત્રીઓનો પણ વિદ્વાન માણસ વિશ્વાસ કરતો નથી કેમ કે જે મૂઢ માણસ વિશ્વાસપર રહે છે તે દુઃખોથી પરાભવ પામે છે. [એવિષે એક દૃષ્ટાંત નીચે આપિયે છિયે.]

ગુજરાત દેશમાં વેત્રવતીને ઠાંઠે એક શેહેર હતું તેમાં ધનશા નામે વાણીયાની એક બેન રહેતી હતી. ધનશા દક્ષિણ દેશમાં વેપાર કરવા ગયો હતો તે ત્યાંથી કેટલુંક ધન કમાઈને વળતાં પોતાની બેનને ગામ આપ્યો. ઘેર આવીને પોતાની પાસે નાણાંનું પોટલું હશે તે બેનને સાચવવા આપ્યું. નાણું છે એ ઘણા અનર્થને કરનારું છે. આ નાણું જોઈને બેનના મનમાં લાઈને મારી નાંખીને નાણું લઈ લેવાનો અનર્થ ઉપજ્યો. દિવસે રસોઈ પાણી કરી પોતાના લાઈને ને છોકરાને જમાડ્યા અને રાતે ઓશરીમાં બેચને ખાટલા નાંખી આપ્યા. ધનશા બિચારે સવારમાં ઉઠીને બેનની રજા લઈ ઘેર જવાનો વિચાર કરતો હતો; પણ તેની બેન તો જો તે ઉઘી જાય તો તેને મારી નાંખવાનો વિચાર કરતી ઘરમાં તેને દાટવાસાર ખાડ ખોદતી હતી. હવે ધનશા ખાટલે સૂતો છે ને પડખે લાણેજ સૂતો છે. ખાટલામાં માકડ ઘણા તેથી ધનશાને ઊંઘ ન આવવાથી સળસળવા માંડ્યો. લાણેજે તે જોઈ મામાને કહ્યું કે, મામા ! તમને માકડ કરડતા હશે તેથી એ ખાટલે ઊંઘ નહિ આવતી હોય માટે આ મારે નવો ખાટલો છે તે ઉપર સુવો. બિચારે અજાણ્યે લાણેજ મામાના સારામાટે મામાને ખાટલે સૂતો. આ વાતની ખબર ધનશાની બેન ખાડો ખોદવામાં રોકાએલી તેથી સમજી શકી નહિ. એ ખાડો ખોદી રહી ત્યાં મામો-લાણેજ ઊંઘી ગયા. આ લાગ

જેઘને ખારણે આવીને જે ખાટલા ઉપર પોતાનો લાઈ
ધનશા સુવાડ્યો હતો તે ખાટલે જઘને પોતાનો પુત્ર છે
તેને ધનશા સમજીને મારવાનો વિચાર કર્યો. મનમાં તો
તે ધનશાને મારવો છે એમ ધારી રહી છે ને તે ઠેકાણે
પુત્ર સૂતો છે તેની તેને ખબર નથી. પેહેલાં ધનશા મોતની
પથારિયે હતો ને હવે તેનો લાણેજ થયો. પણ દૈવની ગતિ
વિપરીત છે. ‘ જોદે તે પડે ’ એ વાત પણ કાંઈ ખોટી
નથી પડતી. જેવી તે ધનશાની ચંડાલ બેન ધનશા જાણીને
પોતાના પુત્રને મારવા જાયછે તેવીજ કોઈ મણિધર કાળા
નાગે ફટકાવી તેથી નીચે પડી મરણ પામી.

વિચાર કરો કે ‘ જો તેને સર્પ ’ કરડ્યો ન હોત તો તે
પોતાને હાથે ધનને માટે અજાણતાં પુત્રને મારત અને કદિ
પુત્રનો ખાટલો ખદલી ન ગયો હોત તો લાઈનું તો જરૂર
મોતજ હતું. આ પ્રમાણે સ્ત્રિયોનાં છાનાં કૃત્યો હોય છે.
કે જેનો પાર નથી પમાતો અને જાણવામાં આવતાં નથી.
‘ એ વિષે આગળ ઘણું કહ્યું છે માટે અહિં ટૂંકામાં સમજી
લેવું. સંબંધિયોમાં કલેશ કરાવવો, લાઈઓને વઢાડી મારવા,
પોતાથી મોટેરાં કે નાનેરાં પાસે કામ કરાવી પોતાને બેશી
રહેવું, પારકી ચોવટ કરવી, પોતાનું પારકું એવો ભેદ રાખવો,
કાંઈનાં કલેજાં બળે તેવાં વેણ બોલવાં, ઝાઝું ઉઘવું, લુગડાં
કે ઘરેણાંસારુ ધણીનું લોહી પીવું, સમ ખાવા, ગાળો
ઢેવી, રાત દિવસ રોવું, મયાંદા મેલીને હસવું, લાજવગરની
વાતો કરવી, અંગે ઉઘાડા ફરવું, નાને મોટે લોહ વડાઈ
નહિ, સાચું બોલવું નહિ, કુસંપ અને બીજાં અનેક દુરા-

ચરણુ તો ઘણી ખરી સ્ત્રીઓમાં સાધારણ રીતે ભરેલાં છે. જેનો વિસ્તાર કરતાં પાર આવે તેવું નથી. આવી સ્ત્રીઓનો સમજી પુરૂષો વિશ્વાસ કરતા નથી; કેમ કે વિશ્વાસપાત્ર થયેલી સ્ત્રીઓથી સાચું કૃત્ય લાગ્યે જ બની શકે છે અને એટલા માટેજ સ્ત્રીને વિશ્વાસપાત્ર કહી નથી. કોઈને શંકા થાય કે, જ્યારે જગતમાં સઘળી એવી સ્ત્રીઓ હશે ત્યારે કોઈ સારી તો હશે જ નહિ ? જેમ જગતમાં સત્પુરૂષો થાય છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ પવિત્ર કેમ ન હોય ? શું ત્યારે જગતમાં કોઈ સ્ત્રી વિશ્વાસ કરવાનું ઠામ નહિ હોય ? એમ હોય તો જગત આવે જ કેમ ? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, અહિં સમષ્ટિ સ્ત્રીઓનેમાટે કહેવામાં આવ્યું છે. એક સ્ત્રીના કાંઈ ગુણદોષ કહ્યા નથી. સઘળી સ્ત્રીઓ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અવિશ્વાસનું પાત્ર હોય છે; પરંતુ તેમાં પણ કોઈ સારી સુપાત્ર નીકળી આવે છે. એક જણસ હોય તેમાં અનેક જાતિ હોય છે. જેમ એક સમષ્ટિ વચ્ચન મોહાર એમ બોલિયે તેમાં રૂપૈયો પૈસા ને કોડી એ બધાં હલકાં ભારે આવી જાય છે. તેમ સ્ત્રી એમ સમષ્ટિ વચ્ચન કહ્યું તેમાં સારી ને નરતી બધી આવી જાય છે માટે તેનું તારણ કરી ઓળખી લેવી જોઈએ. કેટલીક સ્ત્રીઓ સીતાના અવતાર જેવી હોય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પાર્વતીના અવતાર જેવી હોય છે, કેટલીક સ્ત્રીઓ દ્રૌપદીના અવતાર જેવી હોય છે, કેટલીક સદ્ગુણનું પાત્ર હોય છે, કેટલીક મર્યાદાની મૂર્તિ હોય છે, કેટલીક મહાપરાક્રમી હોય છે અને કેટલીક જે બાકી રહી તે ઉપર લખેલી સ્ત્રીઓ જેવી હોય છે. જે સ્ત્રીનો ધણી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરતો હોય અને

પોતે પોતાના ધણીની આજ્ઞા લોપે નહિ, સદાચરણથી આલે, કુટુંબમાં સંપ રાખે, પતિને ઇશ્વરસમાન માને, તેના હિતનેમાટે સદાય વિચારે, સર્વ વાતે તેની સેવા કરે અને ગુરુજનનું માન રાખે, પતિના સુખમાં સુખ માને, પતિના દુઃખમાં દુઃખ માને, પોતાના પતિને ઉદાસ ન થવા દે, ઇત્યાદિ ગુણુવાળી સ્ત્રી સીતાના અવતાર જેવી કેહેવાય. જે સ્ત્રીને કામલોગની ઇચ્છા ન થાય, મન સદાય પરમેશ્વરમાં રહે, સ્વામીને પણ વિષયસુખની વાસના મેલાવી દઇ ઇશ્વરના ભજનમાં વળગાડે, પતિની ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાટે સંલોગ કરે, ભાઈઓમાં સંપ રખાવે, સૌને જમાડીને જમે, સ્વામીની પરમેશ્વર પ્રમાણે સેવા કરે, જેવું હોય તેવું પહેરે; જેવું હોય તેવું ખાય અને સ્વામીને સર્વ વાતે દિલાસો આપે; ઇત્યાદિ ગુણુવાળી સ્ત્રી દ્રૌપદીના અવતાર જેવી કેહેવાય. જે સ્ત્રી સદાય સ્વામીની પાસે રહે, તેની સેવા કરે, સદ્ગુણની ને સદાચારની વાતો કરે, પારકાનું સારું ઇચ્છે, કલેશ કરે નહિ, ગમે તેવો કર્પડો, રોગવાળો કે અપંગ પતિ હોય તો તેને ઇશ્વરસમાન માની કલ્યાણ કાજે સેવા કરે, જેવું મળે તેવું પહેરે, વિષયની વાસના ન રાખે, સ્વામીની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે, સાચું બોલે, સર્વ વાતે સંતોષ રાખે, ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણુવાળી સ્ત્રી પાર્વતી જેવી કેહેવાય. એ વગરની જે બાકી રહી તે ઉપર કહેલા દુર્ગુણુવાળી ને નરકમાં પડનારી હોય તે નિન્દાને પાત્ર સમજવી. જેઓના મનમાં અનેક કામનાઓ ભરેલી હોય છે તે નકારી સ્ત્રિયોથી કશું સારું થતું જ નથી. જીવોને પ્રધાનની સ્ત્રિયે પુત્રીને મારી નાંખી, કેમ કે તે મદનાતુર

હતી. વાણિયાણીએ પોતાના ભાઈ ધનશાને મારી નાખવો ઠરાવ્યો. ને પોતે મુઠ કેમ કે તેને ધનમાં લોભ લાગ્યો. દ્વિતિએ પુત્રની કામના થઈ તો કુટાણે કશ્યપ સાથે સંયોગ કર્યો. માટે એવી કામનાવાળી, હુબટ સ્વભાવની, ઇદ્રિયોને વશ રહેનારી, કલિયુગના કારણરૂપ, દુરાચારના દ્વારરૂપ અને મહા નીચ આચરણવાળી સ્ત્રિયો તો સદાય ઘડીએ ઘડીએ નિંદા કરવા યોગ્ય છે અને તે વિશ્વાસનું પાત્ર નથી એટલુંજ નહિ પણ તે પાપણિયોનું મોહું પણ બેવાથી પાપ લાગે તેવી છે. કહો ભાઈ, એનો વિશ્વાસ તો કેમ થાય ?

तत्त्वं किमेकं शिवमद्वितीयम्

किमुत्तमं सच्चरितं यदस्ति ।

किं कर्म कृत्वा न च शोचनीयः

कामारिकंसारिसमर्चनाख्यम् ॥ ૨૦ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—એક તત્ત્વ કયું કેહેવાય ?

ગુરુ—અદ્વિતીય શિવ

શિષ્ય—ઉત્તમ શું કેહેવાય ?

ગુરુ—સારું ચરિત્ર જે હોય તે

શિષ્ય—કયું કામ કરવાથી પુરુષ શોક કરવા યોગ્ય નથી થતો ?

ગુરુ—શિવ વિષ્ણુની સેવા કરવી એ નામનું કામ કરવાથી.

ટીકા.

જીવ-શિવનો ભેદ ટાળી નાખીને અભેદ એકરૂપ બાણુવું તેનું નામ એકતત્વ કેહેવાય. ૧ ત્રિપુટીમાં મોટા મોટા પુરુષો મોહ પામી ગયા છે. એ ત્રિપુટી અદ્વૈત શિવ બાણુવાથી ટળી જાય છે. જેણે એકતત્વના બોધથી ત્રિપુટી ટાળી નાંખી છે તેને જપ, તપ, દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, અને જ્ઞાન એ સઘળાં પરિપૂર્ણ થયાં છે. પછી કાંઈ પણ સાધન કરવાનું રહેતું નથી. કહ્યું છે કે:—

किं तस्य दानैः किं ज्ञानैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।

यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्धीः ॥

જે પુરુષ નિરંતર અનન્યબુદ્ધિથી નારાયણ દેવનું ધ્યાન કરે છે તેને પછી દાન, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને તપવડે શું પ્રયોજન છે ?

એક નારાયણ દેવ એટલે અદ્વિતીય શિવતત્વને જેણે બાણુવું હોય એટલે જેને અદ્વૈતનો બોધ થયો હોય તેને પછી બીજાં સાધનો જે દાન આદિ છે તેની જરૂર રહેતી નથી, કેમ કે જે સાધનવડે મેળવવાનું છે તે તો મળી ચુકું છે. જે સાધનવડે શિવતત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેજ ખરું સાધન કેહેવાય. એ તત્વ કાંઈ ક્રિયા કરવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી પણ સત્પુરુષની કૃપાથી ને તેના બોધથી મળે છે. કહ્યું છે કે:—

अद्वैतं हि शिवं प्रोक्तं क्रियासर्वावर्जितम् ।

गुरुवक्त्रेण लभते नाधीतागमकोटिभिः ॥

અદ્વૈત એવું શિવતત્વ બ્રહ્મ કહ્યું છે તે સર્વ ક્રિયા

વર્જિત છે તેથી તે ગુરુના મોઢાથીજ ઓળખી શકાય છે. અનેક શાસ્ત્રો ભણવાથી ઓળખી શકાતું નથી.

અદ્વૈત બ્રહ્મ કોઈ ક્રિયા કરવાથી ઓળખાતું નથી. એ બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરૂ અધ્યારોપ-અપવાદના ન્યાયે કરીને ઓળખાવે ત્યારે તે ઓળખાય છે. એ તત્ત્વ જાણીને અનુભવ થયા પછી ખીન્નું કાંઈ જાણવાનું રહેતું નથી અને કશી આશા પણ રહેતી નથી. કહ્યું છે કે:—

તત્ત્વાત્મવોધ એવૈકઃ સર્વાશાતૃણપાવકઃ ।

તત્ત્વનો બોધ એજ એકલો સર્વે આશારૂપ ઘાસનો અગ્નિ છે.

સારાંશ એ કે તત્ત્વનો બોધ થયા પછી આશાના અંકુરો બધા બળી જાય છે અને તત્ત્વના આનંદમાં નિમગ્ન રહેવાય છે. એ અદ્વૈત શિવ શિવાય ખીન્નું કશું તત્ત્વ નથી.

સચ્ચરિત એટલેરું આચરણ કરવું તે ઉત્તમ છે. કામક્રોધાદિકને છૂતી મંદ્રિયો અને મનને વશ કરીને અદ્વૈત શિવ જાણવાની ઇચ્છા કરવી અર્થાત્ અધ્યાત્મવિચારપર પ્રીતિ કરવી, તે સારું આચરણ કહેવાય. સાધુનો સમાગમ કરવો, સદ્ગુરુની સેવા કરવી, નિરંતર સત્શાસ્ત્ર સાંભળવાં, ઇત્યાદિ સાધનોથી અધ્યાત્મવિચારનો ઉદય થાય છે અને તેનો ઉદય થતાંજ જે જ્ઞેય વસ્તુ છે એની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમ કે દૂધમાં જેમ મીઠાશ રહી છે તેમ પ્રાપ્ત થવાની વસ્તુ વિચારમાંજ રહી છે. કહ્યું છે કે:—

વિચારોઽધ્યાત્મવિદ્યાનાં જ્ઞાનં તત્ત્વવિદો વિદુઃ ।

જ્ઞેયં તસ્યાંતરે ચાસ્તિ માયુર્યં પયસો યથા ॥

અધ્યાત્મવિદ્યાનો જે વિચાર કરવો તેનું નામ જ્ઞાન એમ તત્ત્વને જાણનારાઓ કહે છે. જેમ દૂધમાં મીઠાશ રહી છે તેમ વિચારમાં જ્ઞેય વસ્તુ રહી છે.

દૂધ ખાતાં જેમ મીઠાશ મળે છે તેમ વિચાર કરતાં જ્ઞેય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એ પ્રાપ્તિ થતાં સ્વભાવે આનંદનો ઉદય થાય છે. એ આનંદની અવધિ નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ મોટા દેવતાઓની ઉપર પણ એ આનંદ હયા કરાવે છે. વાસિષ્ઠસારમાં કહ્યું છે કે:—

વિચારેણ પરિજ્ઞાતસ્વભાવસ્યોદિતાત્મનઃ ।

અનુકંપ્યા ભવંતીહ બ્રહ્મવિષ્ણુશિવાદયઃ ॥

આત્મવિચારથી જેણે પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે અને અનુભવરૂપ જેનો આત્મા છે એવા તત્ત્વવેત્તાને બ્રહ્માદિ દેવતાઓ પણ અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય જણાય છે.

જાણવાની વસ્તુ જેણે જાણી છે તે આત્મજ્ઞાનીને, દેવતાઓ પણ તે આનંદ નહિ પામતા હોય માટે પામે તો ઠીક એમ અંતરમાં થાય છે. માટે એવા અદ્વૈત શિવના બોધમાટે જે સાધનો કરવાં તેનું નામ સમ્યચિત્ર કેહેવાય અને તેજ સમ્યચિત્ર ઉત્તમ કેહેવાય.

વિષ્ણુ અને શિવની સેવા કરવારૂપ કર્મ કરવાથી સારું થાય છે માટે તે સેવા કરનાર શોચ કરવા યોગ્ય થતો નથી. વિષ્ણુ અને શિવની સેવામાં વિષમભાવ ન રાખવો પણ સમભાવ રાખવો. એ સમભાવવિષે આગળ કહ્યું છે માટે આર્હિ વિસ્તાર નથી કર્યો. વ્યવહારનાં જેટલાં કર્મ છે તેટલાં બધાં હુઃખદાયક છે અને એ કર્મથી

મહાબંધન પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે કર્મનો કરનાર શોચ કરવા યોગ્ય છે; પરંતુ કામ-ક્રોધાદિકને છૂટી મન તથા ઇદ્રિયોને વશ રાખી વણાશ્રમના ધર્મને અનુસરી શિવ-વિષ્ણુની એકલાવે સેવા કરે તે પુરુષ શોચ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે તે કર્મથી કશું બંધન નથી થતું; પરંતુ અંતઃકરણ નિર્મલ થઈને ઉત્તમ બોધ થાય છે, માટે આ પ્રમાણે શિવવિષ્ણુની અર્ચના કરવાથી પુરુષ શોચને યોગ્ય થતો નથી.

शत्रोर्महाशत्रुतरोऽस्ति को वा

કામઃ સકોપાનૃતલોભતૃષ્ણઃ ।

न पूर्यते को विषयैः स एव

किं दुःखमूलं ममताभिधानम् ॥ ૨૧ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—શત્રુથકો પળ મોટો શત્રુ કોણ છે ?

ગુરુ—ક્રોધ, અનૃત, લોભ અને તૃષ્ણાસહિત કામ છે તે.

શિષ્ય—વિષયોવડે શું પુરાતું નથી ?

ગુરુ—ઉપર કહેલા કામાદિક વિકારો છે તે.

શિષ્ય—દુઃખનું મૂલ શું છે ?

ગુરુ—હું અને મારું એવું મમત્વ છે તે.

ટીકા.

ક્રોધ, અનૃત, લોભ અને તૃષ્ણાસહિત જે કામ છે

તે શત્રુ કરતાં પણ મોટો શત્રુ છે. મનમાં જે કાંઈ વિષ-
યાદિકની કામના ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ કામ કેહેવાય.
આગળ એ કામવિષે લખાઈ ગયું છે મોટે વિશેષ કેહેવાની
જરૂર નથી. એ કામ જીતાયો એટલે મોટામાં મોટો શત્રુ
વશ થયો એમ સમજવું. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

મજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞોચ્યતે ॥

હે અર્જુન ! જ્યારે મનમાં ઉત્પન્ન થનારી સર્વ
કામનાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે પોતે પોતાને વિષે સંતુષ્ટ
થયેલો પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

સારાંશ કે મનમાં ઉત્પન્ન થનારી કામનાઓ જે
તબાય નહિ તો તો મોટો શત્રુ જેવી છે.—તેમજ નામ, રૂપ
અને ઇન્દ્રિયના ભોગની વસ્તુ, એ મિથ્યાનેવિષે આસક્તિ
ધરવી તે રાગ કેહેવાય અને કાંઈ ભોગની ઇચ્છામાં
પ્રતિબંધ થતાં રોષ ઉત્પન્ન થાય તે ક્રોધ કેહેવાય છે. એ
ક્રોધ પણ મોટામાં મોટો શત્રુ છે.—તેમજ જે કાંઈ નામ,
રૂપ, દેહ અને ઇન્દ્રિયાદિક છે તે બધાં અનાત્મ કેહેવાય છે.
એ સઘળાં અનાત્મનેવિષે આત્મભાવ બાંધવો તે અનૃત
કેહેવાય. એ અનૃત પણ મોટામાં મોટો શત્રુ છે.—
તેમજ જે આવે ને જાય એવું જૂઠું દ્રવ્ય છે તેનો સંચય
કરવો ને આસક્તિ ધરવી તે લોભ કેહેવાય છે. એ લોભ
પણ મોટામાં મોટો શત્રુ છે.—તેમજ કોઈ નામરૂપવાળા
મિથ્યા પદાર્થમાં વારંવાર મન દોડે અને પાછું વળતાં
પણ તે પદાર્થમાંથી પાછું ન વળતાં લપટાઈ રહે તેનું નામ

તૃણા કહેવાય. એ તૃણા પણ મોટામાં મોટો શત્રુ છે. આ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રને પોતાની ઉપર પાંચ મોટા શત્રુ છે. જેમ લોહું એ મહા કઠણ ધાતુ છે પણ તેમાંથીજ થયેલો કાટ તે લોહાને નાશ કરે છે તેમ એ કામાદિક પાંચ શત્રુઓ પણ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થઈને પોતાનોજ નાશ કરે છે. જેમ સેવાળ જલમાંથી થાય છે પણ તે જ સેવાળ જલને બગાડી નાંખે છે તેમ પોતામાંથી કામ-ક્રોધાદિક સર્વ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે ને પોતાનેજ નાશ કરે છે. માટે એ આપણામાંથી ઉત્પન્ન થઈને પાછા આપણનોજ નાશ કરનારા દુષ્ટ શત્રુઓ જેવો બીજો કોઈપણ મોટો શત્રુ નથી. અને એટલામાટે તેને શમાવી દેવા જોઈએ. જ્યાંસુધી તે શત્રુ શમે નહિ ત્યાંસુધી મહાદુઃખ થાય છે ને પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈ સંસારરૂપ આંધળા કુવામાં ઉતરવા જેવાં કર્મ થાય છે. માટે સુખની ઇચ્છા રાખનારાએ એ કામ ક્રોધાદિકને શમાવી દેવા.

એ ઉપર કહેલા શત્રુઓ ગમે એટલા વિષયો લોગ-વાવ્યા હોય તોપણ તૃપ્ત થતા નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો છે. એવિષે આગળ વિસ્તારથી લખ્યું છે. કામાદિક શત્રુઓ એ વિષયો જેમ જેમ ભોગવે છે તેમ તેમ ઉલટા વધે છે પણ ઘટતા નથી. વિદ્વાનો કહે છે કે, અગ્નિ ઠરવાને માટે ઘી રેડ્યું હોય તો તેથી જેમ અગ્નિ ઉલટો વધે છે તેમ કામાદિકને શાંત કરવા વિષયો લોગવાવ્યા હોય તો તેથી ઉલટા તે વધે છે પણ ઘટતા નથી. એટલામાટે વિષયોથી પૂરાય નહિ એવા પણ એ કામાદિક શત્રુઓજ છે. અગ્નિ ઠરવામાટે જેમ તેમાંથી

કાષ્ટ કાઢી લઈએ ને પછી માંહિ કાંઈ નાખીએ નહિ તો એનીમેળે શમી જાય છે તેમ જો કામાદિકને પણ વિષયોથી તૃપ્ત નહિ કરતાં તેથી ઉલટાં સાધનોથી ક્રમે કરી શમાવ્યા હોય તો તે શમી જાય છે. અને એ કામાદિક શમી ગયા એટલે ત્રિવિધ તાપ ટળીને શાંતિ થાય છે.^૧ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

આપૂર્યમાણમચ્છલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિ-
શંતિ યદ્વત્ । તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ
સર્વે સ શાંતિમામ્નોતિ ન કામકામી ॥

જેમ કોઈ દિવસ ચળે નહિ એવા અને ચોતરફથી ભરપૂર સમુદ્રમાં સઘળાં જુદાં જુદાં પાણી પ્રવેશ કરે છે, તેમ સર્વે કામ પણ જે પુરૂષમાં પેસે છે તે પુરૂષ શાંતિ પામે છે પણ જે કામની કામના કરે છે તે શાંતિ પામતો નથી.

સમુદ્રમાં નદીનાં અને વરસાદ આદિનાં અનેક પાણી આવે છે તોપણ તે પાણી સઘળું મારું છે એમ જાણતો હોય તેમ પોતામાં સમાઈ જવા દે છે ને પોતે વિકાર પામતો નથી, તેમ પુરુષે પણ જે જગત્માં વિષયનો આનંદ છે તે મારા આનંદથી લિન્ન નથી એમ વિચારી તે વિષયાનંદ મેળવવાનું પ્રયત્ન નહિ કરતાં જે કામનાઓ

૧ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એમ છ છે. પણ અહીં મોહ મદ ને મત્સરને બદલે અમૃત અને તૃષ્ણાને લીધેલ છે. એક કામનેજ શમાવી દેવો એટલે બીજા ક્રોધાદિક શત્રુઓ એની મેળે શમી જાય છે કેમ કે તે સર્વ કામથીજ થનારા છે. એક કામ શમી જવાથી સર્વે શમી જાય છે.

થાય તેમને પોતાના આનંદમાં લય કરી વિકાર ન પામવો તો તેથી શાંતિ મળે છે. પણ જો આ પોતાના આનંદથી વિષયનો આનંદ જુદો લેખી તેની ઈચ્છા કરે તો તે કદિ શાંતિ પામતો નથી.

મમતા છે તે દુઃખનું મૂલ છે. આ હું, આ માંડે ઘર, આ મારું કુટુંબ, હું મોટો, હું પટેલ, હું કુલવાન, મારું ધાર્યું કેમ ન થાય, માંડે વચન કેમ લોપાય, માંડે આટલું માન કેમ ન રહે, એમ જે અહંકાર કરવો તે મમતા કેહેવાય. એવી રીતે મમતા રાખે છે તે દુઃખ લોગવે છે અને તે મમત્વ જો ટળે છે તો મોક્ષ થતાં વાર લાગતી નથી. કહ્યું છે કે:—

यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बंधनं तदा ।

જ્યારે હું અને માંડે એવું મમત્વ નથી ત્યારે મોક્ષ અને જ્યારે હું ને માંડે એવું મમત્વ હોય ત્યારે બંધન થાય છે.

મમતા એટલે કાર્યાલિમાન અને અવિદ્યાલિમાન સમજવું. તેમાં કાર્યાલિમાન પણ એક વર્ણાશ્રમનું અલિમાન અને બીજું વય અને વલ્લવનું અલિમાન એમ બે પ્રકારનું છે. હું બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, કે શૂદ્ર છું એમ અહંકાર કરવો તે વર્ણનું અલિમાન કેહેવાય. હું બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી છું એમ અહંકાર રાખવો તે આશ્રમનું અલિમાન કેહેવાય. હું બાળક જીવાન કે ઘરડો એમ અહંકાર કરવો તે વયનું અલિમાન કેહેવાય. હું શેઠ, હું પટેલ, હું રાજા, હું કારભારી, હું લખપતિ કે હું ખાનદાન

એમ અહંકાર કરવો તે વૈભવનું અભિમાન કેહેવાય. એ પ્રમાણે કાર્યાભિમાનના ભેદ થાય છે. અવિદ્યાભિમાન જે ઉપર કહ્યું તે એકજ પ્રકારનું છે. હું છ શાસ્ત્ર લણ્યો છું, હું બધાને હરાવું તેવો છું, મારા જેવો કોઈ વિદ્વાન નથી, મારા જેવો કોઈ સમજી નથી, મારા જેવો કોઈ હાઈ બાણુનાર નથી, હું ગુરુ છું, આચાર્ય છું, હું નાટકચેટક બાણુ છું, હું મહંત છું, હું માનવાયોગ્ય છું, હું વકીલ છું, હું સોલિસિટર છું, હું સિવિલસરવિઝ છું, હું મેડિકલ કૉલેજમાં પાસ થયેલો ડાક્ટર છું, હું, હું જરીફ છું, હું બગોળવેત્તા છું, હું ભુગોળવેત્તા છું, હું પ્રિન્સીપાલ છું, હું એડિટર છું, કે હું જડજ છું, એમ અહંકાર આણુવો તે અવિદ્યાભિમાન કેહેવાય. ઉપર જે અભિમાન શબ્દ કહ્યો છે તેનો અર્થ પણ મમતાજ થાય છે. આવી રીતે આ મમતા અને અભિમાન સર્વ દુઃખનું મૂલ છે, માટે તેને ટાળી નાંખવાં જોઈએ. અષ્ટાવક કહે છે કે:—

અહં કર્તવ્યહંમાનમહાકૃષ્ણાહિદંશિતઃ ।

નાહં કર્તેતિ વિશ્વાસામૃતં પીત્વા સુખી ભવ ॥

હું કર્તા છું એવા અભિમાનરૂપ મોટા કાળા નાગે તને ડસેલો છે માટે હું કર્તા નથી એવા નિશ્ચયરૂપ અમૃત પીને સુખી થા.

કદિ કોઈને શંકા થાય કે, એ મમતા ટળવી તો ઘણી કઠણ છે તે કેમ ટળે? તો તેનું સમાધાન એ છે કે, ઉપાય કરવાથી તે પણ ટળી શકે છે. જેમ એક ખાળનો નળ હોય તેમાં કાંઈ પદાર્થ કે જીવજંતુ ભરાઈ રહેલ

હોય તે એની મેળે તો કેમેય નીકળે નહિ પણ જો તેને ખૂબ જોર લાગે ને પાણીથી કે લાકડીથી ઠેલાય તો નીકળે તેમ આ મમતારૂપ કાર્યાભિમાન ટાળવામાટે કારણ અભિમાન ગ્રહણ કરે તો તે ટળી જાય. હું બ્રહ્મ છું, મારે વર્ણ કે આશ્રમ નથી અને ઈન્દ્રિયાદિકનો સંગ નથી તો અભિમાન કેમ ઘટે? એમ જે જાણવું તે કારણ અભિમાન કહેવાય. અષ્ટાવકમાં કહ્યું છે કે:—

न त्वं विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचरः ।

असंगोऽसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥

બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણ તું નથી, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમ તું નથી, તું ઈન્દ્રિયોથી જણાતો નથી, તું અસંગ છે, તું નિરાકાર છે, અને સર્વનો સાક્ષી છે માટે સુખી થા.

સારાંશ કે ઉપર પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખી કાર્યાભિમાન પણ ઉપાયો કરવાથી ટાળી શકાય છે. સર્વે વિદ્યા ભણવી, કવિતા કરવી, ચાતુરી દેખાડવી, એ મારો ધર્મ નથી પણ બુદ્ધિનો ધર્મ છે એમ જાણવાથી વિદ્યાનું અભિમાન ટળે છે. વિદ્યાવડે ધન આદિક મળે તો પ્રારબ્ધ-પ્રમાણે મળે છે એમ વિચાર કરવાથી તે વૈભવનું અભિમાન ટળે છે. શિષ્ય લોકો ગુરૂ માને છે તે શરીરને માને છે, તેને બોધપણ શરીરવડે થાય છે, ને સેવાપણ શરીરની કરે છે, એમાં મારે કશો સંબંધ છે નહિ એમ વિચારવાથી ગુરુપણાઆદિનું અભિમાન ટાળી શકાય છે. એમ ને એમ જે કાંઈ અભિમાન કરવાનો ગુણ કે પદાર્થ હોય તેનો પોતામાં આરોપ ન કરવો એ તે અભિમાન મટવાનો હેતુ

છે. ખાળના નળામાં ખળુરો ભરાણો હોય તે કાઢવાનેમાટે સાણુશીથી તેને તાણીને ખેંચીયે તો તુટી જાય છે ને નીકળતો નથી, પણ જો દીવો કે અંગારો તેની પાસે ધર્યો હોય તો તેના તાપથી એનીમેજે તરત નીકળી જાય. તેવી રીતે સઘળાં અભિમાન આ ખાળરૂપ દેહમાં ખળુરારૂપે ભરાઈ બેઠાં છે. તેને જોર કરીને તાણીયે તો નીકળે નહિ પણ જો કારણ અભિમાનરૂપ દીવો ગ્રહણ કર્યો હોય તો બીજાં અભિમાન તરત ટળી જાય છે. કાર્ય અભિમાન નીકળી ગયા પછી કારણ અભિમાનને પણ મેલી દેવું; કેમ કે તેને કાર્ય અભિમાન કાઢવા માટેજ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેમ ઘરમાંથી કચરો કાઢવાસારુ સાવરણી લેવી પડે પણ કચરો નીકળી ગયો એટલે પછી સાવરણીને પણ મેલી દેવી જોઈએ, કેમ કે તે કચરો કાઢવા-માટેજ લેવી પડે છે. તેમ કારણ અભિમાન કાર્યાભિમાન કાઢવાને લેવું ને પછી તે નીકળે એટલે મેલી દેવું. આ પ્રમાણે જે કાર્યાભિમાનને ટાળતા નથી તેમજ જે અવિ-ધાના અભિમાનને ટાળતા નથી તે મહા દુઃખ લોગવે છે. અને એટલાજમાટે કહ્યું છે કે મમતા છે તેજ સવ દુઃખનું મૂલ છે.

किं मंडनं साक्षरता स्वस्य

सत्यं च किं भूतहितं तदेव

त्यक्त्वा सुखं किं स्त्रियमेव सम्यक्

देयं परं किं त्वभयं सदैव ॥ २२ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—મુશ્વનું ધરેણું શું કેહેવાય ?

ગુરુ—સાક્ષરતા.

શિષ્ય—સત્ય શું કેહેવાય ?

ગુરુ—જે સર્વના હિતરૂપ હોય તેજ.

શિષ્ય—શું ત્યાગ કરવાથી મુશ્વ છે ?

ગુરુ—સારી રીતે જીનો ત્યાગ કરવાથી.

શિષ્ય—ઉત્તમ દાન કયું કેહેવાય ?

ગુરુ—જે નિરંતર અમય છે તે.

ટીકા.

સાક્ષરતા એ મુખનું ધરેણું છે. અનેક પ્રકારની વિદ્યા બાણીને હુશિયાર થવું એનું નામ સાક્ષરતા કહેવાય છે. બોલવાટાણે તે સાક્ષરતા જણાઈ રહે તેથી તે મોઢાને શોભા આપે છે. એ સાક્ષરતા કરતાં પણ બ્રહ્મવિચારમાં કુશલ થવું એ ઉત્તમ સાક્ષરતા છે. બ્રહ્મના નામસંહિત મુખેથી અહંબ્રહ્માસ્મિ એમ ૬૬ અનુભવપૂર્વક ઉચ્ચાર કરવો તે મોઢાની શોભા છે. બાકી બીજા વાણીના વિલાસમાં મોઢાની કાંઈ શોભા નથી. બ્રહ્મવિચારના ઉચ્ચાર અને તે વિદ્યાવિના બીજું જે કાંઈ ઉચ્ચરવું તે મિથ્યા છે. અને એટલાજમાટે સાક્ષરતાને મુખનું ધરેણું કહ્યું. બાકી કોઈ સોના-રુપાનાં ધરેણાં હોય તો તે શોભા નહિ પણ કેવલ ભાર સમજવો.

ભૂતપ્રાણીનું જેથી હિત થાય તે સત્ય કેહેવાય. સાચું બોલવું એ સંસારમાં સત્ય કેહેવાય છે પરંતુ એથી પણ ઉત્તમ એજ કે જેથી પ્રાણીઓનું હિત થાય. સંસારમાં કોઈ વિષય-લોગ મળે કે અન્નાદિક મળે તે હિત કેહેવાય છે પણ ખરું જોતાં તો તે અહિતરૂપ છે. ખરું હિત તો સંસારથી જે વડે મુક્ત થવાય તેવા ઉપાયનું નામ કેહેવાય. માટે સંસારના દુઃખથી છુટવા માટે પોતાનું રૂપ ઓળખી ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરી જીવન-મુક્ત થવું એજ સત્ય છે. બાકી વાણીથી બોલવું એ સત્ય મિથ્યા છે, કેમ કે વિચારિયે તો વાણી પોતે મિથ્યા છે. એટલામાટે કોઈને સાચો બોલ કેહેવો હોય તો મુક્તિ મળે તેવો ઉપદેશ કરવો.

આગળ સ્ત્રીનું રૂપ કેહેવામાં આવ્યું છે. એવી સ્ત્રીને સારી રીતે તજી દેવાથી સુખ થાય છે. પોતાને પરણેલી હોય ને આગળ લખ્યાપ્રમાણે દુષ્ટ સ્ત્રી હોય તો તજી દેવી ત્યારે પરસ્ત્રી તજવી એમાં તે સંદેહ શાનો ? પોતાની સ્ત્રી સર્વગુણસંપન્ન હોય તોપણ વિષયોમાં નજર રાખી અતિ-આસક્તિ બાંધવાથી દુઃખ થાય છે. બાકી વિષયની વાંચાવિના ગૃહસ્થ હોય તેમણે કલ્યાણના માર્ગમાં વિરોધ ન આવે તેમ પોતાની ગૃહણીમાં અનુરક્ત રહેવું ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઘટે છે. પણ જેણે સંસાર ત્યાગ કર્યો હોય તેને તો સ્ત્રીની આકૃતિનું દર્શન પણ વરજેલું છે. એમને તો પોતાની હોય તે પણ પારકી બરાબર છે. શરીરથી ત્યાગ કર્યો હોય તે ત્યાગ ન કેહેવાય. પણ મનથી કર્યો હોય તે ખરે ત્યાગ કેહેવાય. માટે સુખની ઇચ્છા રાખનારાએ મનથીજ ખરે

ત્યાગ કરવો જોઈએ. મનના ત્યાગ પછી ઉપરનો ત્યાગ સફલ થાય છે.

નિરંતર જે અભય આપવું એજ ઉત્તમ દાન છે. કોઈ પણ પ્રાણિનો પ્રાણ જવાનો વખત હોય અથવા તેને માથે કોઈ મોટી આપત્તિ આવી પડે તેમ હોય તો તેમાંથી તેને ઉગારવો અને ફરીને તેવી સ્થિતિમાં ન આવે તેવું કરવું એ અભયદાન કેહેવાય છે. અનેક પ્રકારની વિદ્યા છે તે વિદ્યા બીજાને શીખવવી, જેથી જીવે ત્યાં સુધી તે તે વિદ્યાવડે કમાઈ ખાય. એ પ્રમાણે વિદ્યાનું દાન હેવું એ પણ અભયદાન કેહેવાય છે. પરંતુ એ કરતાં પણ વધારે આનંદદાયક દાન મુક્તિનું કેહેવાય છે, કેમ કે મુક્તિ પામ્યા પછી કોઈ વાતનો ભય રહેતો જ નથી ને સંસારનાં જન્મ-મરણ ટળી જાય છે. માટે જેઓ અભયદાન આપવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે કોઈથી ન ચોરી શકાય ને કોઈ દિવસ ન ખૂટે એવી મુક્તિનું દાન આપવું. બીજું જે કાંઈ આપવું તેને માથે ભય છે પણ મુક્તિને માથે ભય નથી. એ સદાય નિર્ભયજ કેહેવાય છે. જેને અભયદાન લેવું હોય તેણે પણ યોગ્ય સત્પુરુષ પાસેથી મુક્ત થાય તેવુંજ લેવું. તે શિવાય બીજા દાનમાં સદાય ભયજ ભરેલો છે. ભતૂંહરિ કહે છે કે:—

ભોગે રોગભયં કુલે ચ્યુતિભયં વિત્તે નૃપાલાદ્યયં ।

માને દૈન્યભયં બલે રિપુભયં રૂપે તરુણ્યા ભયમ્ ॥

શાસ્ત્રે વાદભયં ગુણે સ્વલભયં કાયે કૃતાંતાદ્યયં ।

સર્વં વસ્તુ ભયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવાશ્મયમ્ ॥

લોગમાં રાગનો લય, કુલમાં નીચું થઈ જવાનો
લય, ધનમાં રાજનો લય, મોટાઈમાં દીનપણું આવવાનો
લય, ખલમાં શત્રુનો લય, રૂપમાં સીનો લય, શાસ્ત્રો
જાણવામાં વાદ થવાનો લય, ગુણમાં ખલલોકોનો લય,
શરીરમાં કાલનો લય, એમ વસ્તુભાત્રમાં લય છે. માત્ર
એક વૈરાગ્ય છે તેજ અલય છે.

આ પ્રમાણે જે જે દશ્યવસ્તુ છે તે સર્વ લયથી
યુક્ત છે માટે વૈરાગ્યપૂર્વક સંસારના લયથી અન્યને છોડા-
વવો તેજ અલયદાન છે. માટે એ અલયવસ્તુ જેની પાસે
હોય તેણે તેજ કરવાનું છે.

कस्यास्ति नाशे मनसो हि मोक्षः

क् सर्वथा नास्ति भयं विमुक्तौ ।

शल्यं परं किं निजमूर्खतैव

के के उपास्या गुरवश्च वृद्धाः ॥ २३ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—કોનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાય ?

ગુરુ—મનનો નાશ થવાથી,

શિષ્ય—કોઈ પણ દિવસ ક્યાં ભય નથી ?

ગુરુ—મુક્તિને વિષે,

શિષ્ય—અતિ શલ્ય શું કેહેવાય ?

ગુરુ—પોતાનું મૂર્ખપણું.

શિષ્ય—ઉપાસના કોની કરવી ?

ગુરુ—ગુરુની અને વૃદ્ધજનોની.

ટીકા.

મનનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાય છે, કેમ કે ન હોય ને ન ધિછેલું હોય તેવું પણ મનજ ઉત્પન્ન કરે છે. હર્ષ, શોક, પાપ, પુણ્ય, સ્વર્ગ, નરક, ળંધ, મોક્ષ એ આદિ અનંત વિકારો મનના છે. એ મન ટળે એટલે પછી મોક્ષ કોને જોઈએ ? કેમ કે આત્મા તો પોતે નિત્યમુક્તજ છે. એ નિત્યમુક્ત આત્માને મન પોતાને ળંધને ળંધન માને છે બાકી આત્માને કશું ળંધન નથી. જેમ કોઈ માણસને તાવ આવ્યો હોય તેમાં સાકર ખાવા આપી હોય તો તે સાકર મીઠી છતાં પણ તાવના જોરથી કડવી લાગે છે, પણ તાવ ન હોય તો સાકર તો સ્વભાવે મીઠીજ છે. તેમ મનને લીધે આત્માને ળંધન જણાય છે પણ મન ટળ્યું એટલે આત્મા સ્વભાવે મુક્તજ છે. માટે એ મનને ટાળવું જોઈએ. પેહેલાં મનના ધર્મ સંકલ્પવિકલ્પને ટાળવા પછી સંયમન કરવાથી મન વશ થાય છે. બાર માત્રિકાએ પૂરક, બાર માત્રિકાએ કુંભક અને બાર માત્રિકાએ રેચક, એ પ્રમાણે પ્રાણાયામથી પ્રણવ સાધવો એ સંયમ કેહેવાય છે. એ પ્રમાણે સંયમ કરવાથી એની મેળે મન નાશ પામે છે. જેમ કોઈ સર્પ હોય તેના દરમાં તેલ ઉકાળીને રેડ્યું હોય તો તે તરત મરી જાય છે, તેમ બાર બાર માત્રિકાથી

પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામથી પ્રભુવ સાધતાં મન નાશ પામે છે. પણ આ વાત પોતાની મેળે સમજાવી કઠણ છે તેથી કોઈ મનને મારી જાણનાર સત્પુરુષ પાસેથી તે શીખવું જોઈએ. સંકલ્પ વિકલ્પ ગયા એટલે મન મરેલું છે. ગુરુકૃપાથી મનને માર્યું કે પછી મોક્ષ જ છે. અને એટલા માટે મનના નાશથી મોક્ષ છે એમ કહ્યું છે.

મુક્તિને વિષે કાંઈ લય નથી. તે શિવાયના જેટલા પદાર્થ કે જેટલાં ઠેકાણાં છે તેમાં લય છે. કેમ કે જેને વિષે પામવાપણું છે તેમાં લય રહ્યો છે અને એ લય મુક્તિનો સિદ્ધાંત થયેથી નાશ પામે છે. જન્મ-મરણનો લય પણ પછી રહેતો નથી એ મુક્તિ થવાને ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન થવું જોઈએ. જ્યાં સુધી હું અને આ એમ બેપણું છે ત્યાં સુધી લય છે. એ બેપણું જ્ઞાનથી મટે છે. એ જ્ઞાન પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ કોઈ ક્રિયા કરવાથી પણ મળતું નથી, કેમ કે તે મન અને વાણી જેને ન પોચે એવું છે, માટે જ્ઞાનવાન ગુરુના બોધદ્વારા મેળવી લેવું; અર્જુનને શ્રી ભગવાને પણ કહ્યું છે કે:—

ઉપદેશ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદોશનઃ ॥

તત્ત્વને જાણનારા જ્ઞાનિઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

જે પોતાની મેળે જ્ઞાન થતું હોત તો શ્રી ભગવાન એમ કહેત નહિ. માટે જ્ઞાનવાન તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને ગુરુ કરી તેને શરણુ જઈ જ્ઞાન લેવું અને તે જ્ઞાનથી સ્વરુપ-પ્રાપ્તિ થતાં જેમાં કશો લય નથી એવી મુક્તિ થાય છે.

પોતાની મૂર્ખતા એ મોટું શલ્ય^૧ છે. અનેક પ્રકારનાં સંસારમાં શલ્ય છે તેના કરતાં મૂર્ખતા એ મોટામાં મોટું શલ્ય છે. કેમ કે બીજાં શલ્યથી તો થોડું દુઃખ થાય છે પણ આ મૂર્ખતારૂપ શલ્યથી તો અનેક બલિનાં દુઃખ થયા કરે છે. મહા ડાહ્યો પુરુષ સારાં શાસ્ત્ર ભણ્યો હોય, ઇતિહાસ જાણ્યો હોય, મહા ચતુર કેહેવાતો હોય, રસાયન જાણ્યો હોય કે વિદ્વાન કેહેવાતો હોય પણ જ્યાં સુધી બ્રહ્મવિદ્યા ન જાણી હોય ત્યાંસુધી તે મૂર્ખ કેહેવાય છે. મૂર્ખ જેમ પોતાનું હિત સમજતો નથી અને દુઃખ મટાડી શકતો નથી. તેમ બીજી બધી વિદ્યાવાળો પણ પોતાનું હિત સમજતો નથી અને જન્મ-મરણ વિગેરે દુઃખ મટાડી શકતો નથી. કેમકે બ્રહ્મવિદ્યાના જ્ઞાન વિના પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી એટલે અનેક દુઃખ અને ઉપાધિ કેમ મટે ? ગમે તેવું ડહાપણ કે બીજી વિદ્યાઓ શિખવામાં આવી હોય પણ તે, તે વખતે અળગી થઈ રહે છે. માટે બીજી વિદ્યા કે ચતુરાઈથી સંસારમાં ડાહ્યો કેહેવાતો પુરુષ બ્રહ્મ વિદ્યા ભણીને પોતાનું સ્વરૂપ ન ઓળખ્યો હોય તો તે મૂર્ખ છે. અને એવા મૂર્ખને પોતાની મૂર્ખતાથી સઘળે ઠેકાણે દુઃખજ ભોવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે:—

અજ્ઞસ્ય દુઃસ્તૌષમયં જ્ઞસ્યાનંદમયં જગત્ ।

જે અજ્ઞાની છે તેને આ જગત્ દુઃખના ઢગલા રૂપ છે અને જે જ્ઞાની છે તેને આ જગત્ આનંદમય છે.

૧ બાણુનું ફલ કે બંદુકની ગોળી કે લાકડાંની ફાંસ વાગે અને તે નીકળે તેવું ન હોય તે શલ્ય કેહેવાય.

આ પ્રમાણે જેને જ્ઞાન નથી તે મૂર્ખતાથી દુઃખ જોગવે છે અને એ દુઃખોનો આરો આવતો નથી તેથી તે મોટા શત્રુ કરતાં પણ મોટું શત્રુ છે. જે જ્ઞાન થયું હોય તો એ શત્રુનો નાશ થઈ જવાથી સુખ મળે છે. માટે એ મૂર્ખતા મટાડીને જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. પોતાની ચતુરાઈનો કે બીજી વ્યવહારની ભાષા ભણ્યાનો કે બુદ્ધિની ચંચલતાનો ઉપયોગ એજ છે કે જે બાણવાનું છે તેને બાણી લેવા તરફ પોતાની વૃત્તિ વાળવી. જે મનુષ્યજન્મ છતાં, અનેક સાધનો છતાં અને બીજી વિદ્યાની તથા બુદ્ધિની સહાયતા છતાં જ્ઞાન તરફ લક્ષ ન લાગ્યું તો તે સઘળાં નિષ્ફળ ગયા બરોબર છે; કેમ કે ફરી ફરીને તેવો યોગ નહિ આવે કે અવિદ્યારૂપ શત્રુનો નાશ કરી શકાય.

ગુરુ^૧ અને વૃદ્ધજનોની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ગુરુ અનેક પ્રકારના કેહેવાય છે. પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર પિતા ગુરુ કેહેવાય, વેદ અને વિદ્યાનું અધ્યયન કરાવનાર ગુરુ કેહેવાય અને સંસારના બંધનથી છૂટી જવાય તેવું જ્ઞાન આપનાર ગુરુ કેહેવાય. વ્યવહારની રીતિમાં અને પરમાર્થની રીતિમાં એ સઘળાની ઉપાસના એટલે સહુસહુની યોગ્ય સેવા-આકરી કરવી જોઈએ. તેમજ જે પોતાથી વિદ્યામાં અધિક હોય, દ્રવ્યમાં અધિક હોય, ગુણમાં અધિક હોય, કુલમાં અધિક હોય, અધિકારમાં અધિક હોય અને વયમાં અધિક હોય તે સઘળા વૃદ્ધ કેહેવાય. તેમને યથા-યોગ્ય સ્નેહ અને વ્યવહારના સંબંધ પ્રમાણે આકરી બરહાસ

કરવી બેઠ એ. ગુણથી, વયથી, વિદ્યાથી, કુલથી, અનુભવથી અને બીજા અનેક પ્રકારથી એક માણસ વૃદ્ધ હોય તો તે પોતાના કરતાં વધારે માનને ચોગ્ય છે. એવા અનુભવી પુરૂષોના વિચારો, તેની વાતો અને તેના દેખાવો બોધ લેવાલાયક હોય છે. અને એટલા માટે ગુરુઓની અને વૃદ્ધોની સેવા કરવાનું કહ્યું છે.

‘ગુસ્ત્રવ વદ્ધાઃ’ એ પદમાં બીજી રીતે એવો અર્થ છે કે, - વૃદ્ધ એવા ગુરુનું સેવન કરવું. ગુરુ વૃદ્ધ કદા તેથી એમ ન સમજવું કે બીજા જીવાન ગુરુ પણ હશે. પણ તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. એક પિતા, બીજા કુલ-ગુરુ, ત્રીજા વિદ્યાગુરુ, ચોથા મંત્રગુરુ અને પાંચમો બ્રહ્મગુરુ [જ્ઞાનગુરુ] એમ પાંચ પ્રકારના ગુરુ કેહેવાય છે. જેમ ગુરુ પાંચ છે તેમ શરીરની અવસ્થા પાંચ છે. તે બાહ્યાદિ હરેક અવસ્થાનો પિતા ગુરુ, પૌગંડ અવસ્થાનો કુલગોર ગુરુ, કિશોર અવસ્થાનો વિદ્યા આપનાર ગુરુ, યુવાવસ્થાનો મંત્ર આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થાનો બ્રહ્મને ઓળખાવનાર ગુરુ. આ પ્રમાણે પાંચ ગુરુ કેહેવાય છે. પિતાએ સર્વ સાધન કરી શકાય એવો દેહ આપ્યો અને જન્મ્યા પછી પણ તેને પાળી પોશી મોટો કર્યો માટે તે ગુરુ કહેવાય છે. પણ તે ગુરુ એ દેહ આપીને સંસારના દુઃખમાં નાંખે છે.^૧

૧ જો ખરું સમજાય તો મનુષ્યદેહથી મુક્તિ મળે છે માટે મુક્તિનું દ્વાર તેણે આપ્યું છે અને જોઈતી સંભાળ પણ રાખી છે. પરંતુ તે પ્રમાણે થતું નથી માટે અને પિતા તરફનો બોધ પણ મળતો નથી માટે દુઃખમાં નાંખે છે એમ કહ્યું છે.

કુલ્લગુરુ એ અનેક કર્મના અધિકારી કરી વર્ણપ્રમાણે કર્મ કરાવી તેના બંધનમાં નાંખે છે. વિદ્યાગુરુએ વિદ્યા લાણાવી પણ અજ્ઞાન ટળે એવી ન લાણાવી તેથી અજ્ઞાનના બંધનમાં નાંખે છે. મંત્રગુરુ એ કાન કુંકીને પોતાના મતમાં લાવીને બીજા દેવમાં દ્વેષબુદ્ધિ કરાવી આડે માર્ગે અથડાવે છે. એ પ્રમાણે એ ચાર ગુરુ તો ઉલટા અવિદ્યામાં નાંખે છે તેથી તે કહ્યાણુ થવા દે નહિ. પરંતુ પાંચમા ગુરુ જે બ્રહ્મગુરુ [જ્ઞાનગુરુ] છે તે તો ઉત્તમ જ્ઞાન આપી સંસારનું બંધન કાપી નિજસ્વરૂપ ઓળખાવી મુક્ત કરે છે. માટે આવા ગુરુ તેજ વૃદ્ધ ગુરુ કેહેવાય. માટે તે બ્રહ્મ બાણનાર વૃદ્ધ ગુરુની શુદ્ધ મનથી સેવના કરવી. પેહેલા ચાર ગુરુઓ છે ખરા પણ તેનાથી સંસારના બંધનથી છોડાવી શકાય નહિ. બંધનથી તો બ્રહ્મગુરુ મળે ત્યારેજ છોડાવે છે. જેમ અંધારી રાત ચાર પોહોરની હોય, તે રાતનું અંધારું સૂર્ય ઉગે ત્યારે જ મટે છે, તેમ ઉપર જે ચાર ગુરુ કહ્યા તે અંધારી રાતના ચાર પોહોર જેવા સમજવા અને પાંચમા જે ગુરુ કહ્યા તે સૂર્ય જેવા સમજવા. એ ગુરુ મળે એટલે અજ્ઞાન એની મેળે નાશી જાય છે. અને તે શિવાય બીજા કોઈ અજ્ઞાનને મટાડી શકતા નથી.^૧ જેમ સૂર્ય ઉગે ને અંધારું જાય ને પછી કમલ ઉઘટે તેમ બ્રહ્મગુરુ મળે તો તેના બોધથી અજ્ઞાન જાય છે ને પછી જ્ઞાનરૂપ કમલનો ઉદય થાય. શ્રીગુરુગીતામાં કહ્યું છે કે:—

૧ એ ચાર ગુરુમાંનો કોઈ અથવા ચારેય અજ્ઞાનને ટાળનાર હોય તો પાંચમાની અપેક્ષા જ રહેતી નથી.

સર્વશ્રુતિચિરોરત્નનીરાજિતપદાંબુજઃ ।

વેદાંતાં પ્રાપ્ત્વાય તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

સર્વ મોટી મોટી શ્રુતિયો જેને ચરણે છે અને વેદાંત-
રૂપી કમલને ઉઘાડવામાં સૂર્ય જેવા છે તે ગુરુને હું
નમસ્કાર કરું છું.

સારાંશ એ કે એવા અજ્ઞાનને મટાડી જ્ઞાનને આપનારા
વેદાંત બાણનાર ગુરુની કલ્યાણ માટે ઉપાસના કરવી. કહું
છે કે:—

વિદલયતિ કુબોધં बोधयत्यागमार्थं

सुगतिकुमतिमार्गौ गुण्यपापे व्यनक्ति ।

अद्वयमयતે कृत्याकृत्यभेदं गुरुर्यो

भवजलनिधिपोतस्तं विना नास्ति किंचित् ॥

આપણના મનમાં જે નઠારા બોધ બેસી ગયા હોય
તેને ટાળી નાંખે, શાસ્ત્રનો અર્થ સમજાવે, સારી ગતિ
[મોક્ષ] અને નરતી ગતિ [બંધ] એ બેયનો માર્ગ જુદો પાડી
સમજાવે, પાપ અને પુણ્ય એ બેયને જુદાં જુદાં કરી
સમજાવે તથા કરવાનું અને ન કરવાનું તેનો ભેદ જણાવી
દે. એવો જે ગુરુ છે તેના વિના સંસારરૂપ સમુદ્રને તરવાનું
વહાણ કેઈ નથી.

સમજવાનું એ કે જે નઠારા બોધને ટાળે નહિ,
શાસ્ત્રનો અર્થ જે સત્ય હોય તે સમજાવે નહિ, સારી ગતિ
એટલે મોક્ષ અને નરતિ ગતિ એટલે બંધનનો માર્ગ જુદો
પાડી દેખાડે નહિ, પાપ અને પુણ્યને સમજાવે નહિ અને
આ કરવાનું છે અને આ કરવાનું નથી એમ જે સમજાવે

નહિ તેવા ગુરુ હોય તો પણ તે કશા કામના નહિ. કેમ કે તે કાંઈ સંસારસમુદ્રમાંથી તારી શકતા નથી. જેઓ તેવા નથી પણ ઉપરના રહોકમાં લખ્યા છે તેવા હોય તો તે સંસારમાંથી તારી શકે છે માટે તેવા જ્ઞાનવાન ગુરુની સેવા કરવી. તેવા ગુરુની સેવાથી જે બોધવાન થયેલા હોય તેને કશું બાકી રહેતું નથી. કહ્યું છે કે:—

પ્રપાદ્ય ગૃહાંગણં સહચરી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીઃશુભા ।

સૌભાગ્યાદિગુણાવલિર્વિલસતિ સ્વૈરં વપુર્વેષ્મનિ ॥

સંસારઃ સુતરઃ શિવં કરતલક્રોડે લુઠત્યંજસા ।

યઃશ્રદ્ધાભરમાજનં નિજપતેઃ પૂજાં વિધતે જનઃ ॥

ઉપર કહ્યા તેવા પોતાના ગુરુની જે શ્રદ્ધાથી સેવા કરે છે તે માણસને સ્વર્ગ ધરનાં આંગણાં જેવું છે, સારી ચક્રવર્તિ રાજ્યની લક્ષ્મી દાસી જેવી છે, સૌભાગ્યાદિ ગુણની પંક્તિ પોતાની મેળે દેહરૂપ ધરમાં આવી રહે છે, સંસાર તરવો સેહેલ છે અને મોક્ષ વગર મહેનતે હાથમાં લેાટે છે.

સમજવાનું એ છે કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી તારનાર ખરો બ્રહ્મવેત્તા હોય તેજ ગુરુપદને યોગ્ય છે. અને તેવાની સેવાથી સારી ગતિ મળે માટે તેની સેવા કરવી એમ કહ્યું છે. એટલે આ સ્થળે યાદ રાખવાનું છે કે પિતા આદિ ગુરુએ જો કે જ્ઞાન કદિ ન આપ્યું હોય તોપણ જ્યાંસુધી શરીર હોય ત્યાંસુધી ગૃહસ્થે તે તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. જે તેનો તલભાર પણ તિરસ્કાર કરે કે સેવા ન કરે તે મહા પાપી થાય છે. માટે શાસ્ત્રોની

આજ્ઞા પ્રમાણે અને શ્રેષ્ઠ લોકોની પરંપરા પ્રમાણે તે ગુરુઓ સર્વ પ્રકારે માન આપવા યોગ્ય અને સેવવા યોગ્ય છે. તેઓ કદિ બોધવાળા ન હોય ને તેના વિચારો સારી ગતિને અનુકૂલ ન હોય તો તે તેને દુઃખ ન લાગે તેમ સાંભળી લઈને પેટમાં શમાવી દેવા પણ તેનું અપમાન ન કરવું અને બોધના વિચારો જે સર્વ સાધનવાળા બ્રહ્મ-વેત્તા ગુરુ હોય તે પાસેથી લેવા. એમ સર્વ રીતે કરીને પોતાનું કલ્યાણ થાય તેમ કરવું.

उपस्थिते प्राणहरे कृतांते

किमाशु कार्यं सुधिया प्रयत्नाः ।

वाक्कायचित्तैः सुखदं यमघ्नम्

मुरारिणादांलुप्तः च चिंत्यम् ॥ ૨૪ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—પ્રાણને હરનારો કાલ આવે ત્યારે રૂઢી બુદ્ધિવાળા તરત શું પ્રયત્ન કરવું ?

ગુરુ—સુખને આપનારાં અને યમને નાશ કરનારાં પરમેશ્વરનાં ચરણારવિંદનું વાળી શરીર અને ચિત્તવડે ચિંતવન કરવું.

ટીકા.

પ્રાણને હરનારો કાલ કોઈને મેલતો નથી. જે જે નામરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અવશ્ય નાશ થાય છે. મોટા મોટા મહીપતિઓ અને ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને મોત એકસરખી

રીતે અસર કરે છે. જ્યારથી શરીરનું બીજ બંધાયું ત્યારથી તેને માથે મોતનો નિશ્ચય થઈ ચુકે છે. જન્મવાળા પદાર્થ જ્યાંસુધી ન મરે ત્યાંસુધીજ આશ્ચર્ય માનવા જેવું છે. બાકી મરે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કેમ કે મોત તો જન્મની સાથેજ જન્મેલું છે. ભાગવત દશમસ્કંધમાં વસુદેવજીએ કંસને કહ્યું છે કે:

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ જાયતે ।

અથ વાન્દક્ષતાંતે વા મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥

હો વીર ! જન્મ લેનારાં પ્રાણીઓને મૃત્યુ દેહની સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે. આજ અથવા સો વરસ પછી પણ પ્રાણીઓનું મૃત્યુ ખરોખર છેજ.

આ વાત પ્રત્યક્ષ છે. આપણી નજરે પશુ પક્ષી ઝાડ અને મનુષ્યોનાં મૃત્યુનો આપણને અનુભવ થાય છે. કોઈ તાવથી કે કોઈ ઉધરસથી સુવો એમ કેહેવાય છે પણ તે તો માત્ર નિમિત્તરૂપ છે, બાકી ખરું જોતાં પ્રારબ્ધ પ્રમાણે કાલ સહુનો નાશ કરે છે. આ કાલ જ્યારે ઓર્થિતો આવે ત્યારે બુદ્ધિમાન માણસે વાણી મન અને શરીરથી ઇશ્વરનું ચિંતવન કરવું કેમ કે મોતના ભયથી સુકાવનાર અને સુખને આપનાર એજ સાધન છે. શરીર, વાણી અને મનને એક કરીને પરમેશ્વરનું જે રટણ કર્યું હોય તે ઉત્તમ સુખ આધ્યાવગર રહેતું નથી. અંતકાલ આવે ત્યારે બંધન તથા ઉપાધિ આપનારા વ્યાવહારિક સ્ત્રીપુત્રમિત્રાદિ પદાર્થો અને ભારે ભારે વૈભવો કે ઉદ્યોગોને અંતઃકરણમાંથી કાઢી નાંખીને મોઢેથી ઇશ્વરનાં નામ જપવાં, મન ઇશ્વરમાંજ

લગાડયું અને શરીરની ક્રિયા પણ મન-વાણીને અનુકુલજ રાખવી. અર્થાત્ સદ્ગુણાં ઇદ્રિયોને મનસહિત ઇન્દ્રિયમાં બેઠી દેવાં. એ મરવા વખતનું યુદ્ધિમાનનું તરત કરવાનું કામ છે, જેથી ઉત્તમ સુખ થાય છે. આવી રીતે જે ઇન્દ્રિયની લક્ષિત નથી કરતા અને “હાય ફેલાણું રહી ગયું, હાય હવે બધું પડ્યું રહેશે” એમ મોઢેથી ને મનમાંથી હાય વોય કરે છે ને મરતાંસુધી મમત્વની શિક્ષાને ગળે બાંધી રાખે છે તેને મોત કાંઈ છોડતું નથી. આવા અમૂલ્ય શરીરને ઇન્દ્રિયની લક્ષિત કર્યાવગર સ્ત્રી, પ્રજા અને ધનની હાય વોય કરતાં છોડી દેનારા ગમે તેવા યુદ્ધિમાન હોય પણ તે યુદ્ધિમાન ન કેહેવાય અને તેને ઇન્દ્રિયભજન વિના સુખ કે સારી ગતિ પણ ન થાય. માટે અંતકાલે જે કાંઈ સારો બોધ સાંભળ્યો હોય તેનું મનન કરવું, પોતાના રૂપનો અનુભવ કરવો, મોઢેથી ને મનમાંથી ઇન્દ્રિયનાં તક્ષીનપણેથી નામ લેવાં અને તેજ રટણ રાખવું એજ કર્તવ્ય છે.

આ શિવાય અનેક પ્રકારનાં દાન આપવાં અને પ્રાણિયોને સંતોષ ઉપજાવવો, ઇત્યાદિ કર્તવ્ય છે તે સ્વસ્થ શરીર હોય ત્યાંસુધી કરી લેવાનાં છે.

के दस्यवः संति कुवासनाख्याः

कं: शोभते यः सदसि प्रविद्यः।

शातेव का या सुखदा सुविद्या

किमेधते दानवशात् सुविद्या ॥ ૨૫ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—ચોર કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—નઠારી વાસનાઓ હોય તે.

શિષ્ય—સમામાં કોણ શોમે ?

ગુરુ—અતિ વિદ્યાવાળો હોય તે.

શિષ્ય—શાંતિના જેવું સુખ આપનાર કોણ છે ?

ગુરુ—સુવિદ્યા.

શિષ્ય—દાન આપવાથી શું વધે છે ?

ગુરુ—સુવિદ્યા.

ટીકા

સઘળી ઉપાધિ તજી બેઠેલા પુરુષને કુવાસના એ કાંસી હઠને મારી નાંખનારા ચોરના જેવી છે. મહાસાની પુરુષને કોઈ પદાર્થમાં દેખવાથી કે સાંભળવાથી વૃત્તિ ચોટી જાય તો, હોય તે દેહ છૂટ્યા પછી જ્યાં વૃત્તિ ગઈ હોય ત્યાં અવતાર આવે. આવી રીતે જ્ઞાનીને પણ અવતાર દેવરાવે તેવી વૃત્તિનું નામ વાસના કેહેવાય. એ વાસના મોક્ષ થયો તો રહ્યો પરંતુ વચમાં લટકાવી રાખે છે. બોધવાનને એમ થાય છે ત્યારે હજારો વાસનામાંજ ખુંચી રહેલાની તો વાત પણ શી કરવી ? આર્થ એક યોગીનું દષ્ટાંત લખિયે છિયે.

એક કોઈ મોટો યોગીશ્વર હતો. તેણે પોતાને મૃત્યુકાલ આવ્યો જાણી શિષ્યને આસન પવિત્ર કરવાનું કહ્યું. શિષ્યે આસન પવિત્ર કરી આખું તે ઉપર સમાધિ

ખાંધવા બેઠો. સામે એક આંખાના વૃક્ષમાં શાખ વળગેલી હતી તેમાં દૃષ્ટિ પડવાથી ત્યાં વાસના લઈ ગઈ. આવી રીતે શાખમાં વાસના જવાથી તે મહાયોગીને દેહ છુટતાં તેમાં કીડાનો અવતાર લેવો પડ્યો.

આ પ્રમાણે, ચારલોકો જેમ ઘણું ધન કમાઈને દેશ લઈ જતા હોઈએ તેને માર્ગમાં લુટી બીચ છે ને વાટમાં રખડતા કરી મેલે છે તેમ હુષ્ટ વાસના પણ ઘણી મેલેનતે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને નિષ્ફલ કરી પરમપદ નહિ પામવા દઈને વચમાં અવતાર લેવરાવી રખડાવે છે. માટે એના જેવો કોઈ હુષ્ટ શત્રુ નથી. મહાપુરુષને કેરી બેવામાં આટલું બંધન થયું તો પછી બીજાં કૃત્યોને તે કેમ કરેજ ? કોઈ એમ કેહે કે “ દેહનાં કૃત્ય દેહ કરે છે એમાં આત્માને કાંઈ બાધ નથી, ” તો તેવી રીતે બોલનારાની સાથે વાત પણ કરવી નહિ. કેમ કે એમ જે બોલે છે તે ખરેખરા જ્ઞાની નહિ પણ અજ્ઞાની સમજવા. દેહનાં કૃત્ય દેહ કરે છે એવું બોલીને નરકમાં પડવા જેવાં ને જન્મ-મરણનાં દુઃખ ભોગવવા જેવાં કર્મ કરનારનો મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ સંગજ કરવો નહિ, ને એવાની વાતો પણ સાંભળવી નહિ, પોતપોતાની મેળે સમજીને વાસનામાત્રનો ત્યાગ કરવો. કદિ વાસના પરાણે ખેંચી બીચ તોપણ તેને રોકી રાખવી. જો તે રોકાય નહિ તો પછી મોક્ષને માટે બીજો ઉપાય નથી. કેમ કે ગમે તેટલા ઉપાયો સાધ્યા હોય પણ જો કુવાસના થાય તો સઘળા નકામા થાય છે. કોઈની સાથે વાદ કરવામાં, કોઈને વાદે હરાવી દેવામાં કે

મોટી મોટી કથાઓ કેહેવાથી મુક્તિ નથી થતી પણ મુક્તિ તે સંશય, વાસના અને અજ્ઞાન ટળે ત્યારે એની મેળે થાય છે. એટલામાટે તે ટાળીને અહંગ્રંથી^૧, કર્મગ્રંથી^૨ તથા સંશયગ્રંથિથી^૩ છુટાયું એટલે પછી મોક્ષજ છે. કહ્યું છે કે:—

મોક્ષસ્ય નહિ વાસોસ્તિ ન ગ્રામાંતરમેવ વા ।

અજ્ઞાનદ્વયગ્રંથિનાશો મોક્ષ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

મોક્ષનો ક્યાંઈ વાસ નથી કે કોઈ ગામ પણ નથી. અર્થાત મોક્ષ એટલે કોઈ રહેવાની જગ્યા કે ગામ નથી પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ હૃદયની ગાંઠ ગળી જવી તેનું નામ મોક્ષ કેહેવાય છે.

સમજવાનું એજ કે હૃદયમાંની અજ્ઞાનરૂપ ગાંઠ ગળે એટલે મોક્ષજ છે. માટે અહંગ્રંથિ કર્મગ્રંથિ અને સંશયગ્રંથિ ટાળીને તથા વાસનારૂપ ચોરને અળગા રાખીને મુખેથી મુક્ત થયું. અંતઃકરણનો સંશય જ્યાંસુધી ન મટે ત્યાંસુધી મુક્ત થયું કેહેવાય નહિ. કહ્યું છે કે:—

ન મોક્ષો નભસઃ પૃષ્ઠે પાતાલે ચાન્યભૂતલે ।

સંશયસ્ય ક્ષયે ચિત્તક્ષયો મોક્ષ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

આકાશમાં, પાતાળમાં અથવા પૃથ્વીના પડ ઉપર મોક્ષ નથી. પરંતુ સંશય ટળી જાય અને તેથી ચિત્ત ચિદ્માં લય પામે તે મોક્ષ કેહેવાય.

સમજવાનું એ કે સંશય ટળે અને મન સ્થિર થાય એટલે સહજ મોક્ષ છે. વાસના થવાનું કારણ પણ ચિત્તનું અસ્થિરપણું છે માટે વાસના ન ઉઠે એમ ચિત્તને ચિદ્માં

હાય કરી દેવું. કોઇને શંકા થાય કે ‘ નઠારી વાસના જ્યારે કહી ત્યારે સારી વાસના પણ હશે ’ તો તે વાત સત્ય છે. નિર્મલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ પોતાના સ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થઇ ‘ અહંબ્રહ્માસ્મિ ’ એવી અખંડાકાર વૃત્તિ રહે તેનું નામ સુવાસના છે. આત્મબોધમાં કહ્યું છે કે:—

एवं निरंतराभ्यस्ता ब्रह्मैवास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥

એ રીતે અહંબ્રહ્માસ્મિ [હું બ્રહ્મ છું] એવી નિરંતર અભ્યાસ થયેલી વાસના, રસાયન જેમ રોગોને નાશ કરે છે તેમ અવિદ્યાના વિક્ષેપોને નાશ કરે છે.

એ શિવાય જે કાંઈ હોય તે સઘળી કુવાસના સમજવી. અહંબ્રહ્માસ્મિ એવી અખંડાકાર વૃત્તિ થયા પછી શરીરના ધર્મ રહે ખરા પણ તે દેખવામાત્ર છે. જેમ કે લોઢાનું તીખા દાંતાનું દાતરડું હોય તે નિત્ય ઘાસ કાપે છે, પણ જ્યારે તેને પારસમણિ અડચો ત્યારે તે લોઢાનું મટી સોનાનું થઈ જવાથી તે ઘાસ કાપવા આદિ ક્રિયા કરતું નથી, માત્ર આકૃતિ દાતરડા જેવી દેખાય છે; તેમ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થઈ એટલે પછી તેવા પુરુષને ઇંદ્રિયો દેહ હોય ત્યાંસુધી દેખવામાત્ર છે. બીજા અજ્ઞાનિનાં ઇંદ્રિયોની પેઠે આવા પુરુષનાં ઇંદ્રિયો ક્રિયા નથી કરતાં, કેમ કે એવા પુરુષો તો બધું બ્રહ્મમય દેખે છે. તેમને બીજી ભાવના કશી રહેતી નથી. કેમ કે જેને સાક્ષાત્કાર થયો તેમને વ્યવહારનું કાર્ય કાંઈ સ્પુરતુંજ નથી. જે મુમુક્ષુ સાધક હોય તેમણે તો પ્રમાણુમાત્ર પ્રવૃત્તિથી સાધનાકારવૃત્તિ રાખવી

જોઈએ અને તેજ પ્રમાણે વાણી રાખવી જોઈએ. સાધનાકાર-
વૃત્તિ વિના પરમ લક્ષ્યને પોહોંચાતું નથી. જેમ કોઈ પુરુષને
સેતુબંધરામેશ્વર જાણું હોય તો તે પોતાના ગામમાં બેઠો
બેઠો, મજલ, ગામ, ઠામ, ઠેકાણું, તળાવ, નદી, ડુંગર
આદિ બધાં કાગળમાં લખ્યાં હોય તે વાંચી જાય ને સંભારી
રાખે તેથી શું દર્શનનું ફલ થાય ? જો ગામમાંથી ચાલીને
તે પ્રમાણે મજલ કરી કરી તે બધાં પાછળ મૂકતો જાય
તો દર્શનનું ફલ થાય. તેમ શાસ્ત્ર ભણ્યો હોય, શબ્દ
સાધ્યા હોય, સલા જીતી હોય, એથી જ્ઞાનનું ફલ ન થાય.
જ્ઞાનનું ફલ તો બધાં સાધનોમાં અવળી રીતે ગુંથાય નહિ
તો થાય. સારાંશ સમજવાનો એ કે પુરુષે જ્ઞાન થવામાટે
સારાં સાધનો કરવાં અને જ્ઞાન થયું એટલે પ્રવૃત્તિ એની-
મેળે ટળે છે. કદી કોઈ પ્રમાણુમાત્ર પ્રવૃત્તિ રહે તો તે
પણ ટળી જવાને મનમાં વિચારવું, અને મનન કરવું
કે આટલાં આટલાં સાધનો કરિયે છિયે માટે આ
જરા પ્રવૃત્તિ છે તે ક્યારે ટળશે ? આમ કરતાં પણ
એટલી પ્રવૃત્તિ ન ટળે તો બીજો મનુષ્યદેહ પામી
તેમાં તેટલી પ્રવૃત્તિનો નાશ કરી મુક્ત થવું. જેણે
અનેક સાધનો કર્યાં હોય તો તેને કાંઈક ન્યૂનતા રહી હોય
તો સ્વર્ગાદિકમાં સુખ ભોગવીને પાછો પવિત્ર અને શ્રીમંત
મનુષ્યને ત્યાં અવતરે છે. એ વિષે [શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે]
એ ગીતાજીના શ્લોકથી આગળ પણ કેહેવાઈ ગયું છે.
સમજવાનું એ કે બ્રહ્માકારવૃત્તિમાં કાંઈક ન્યૂનતા રહી હોય
તો મુક્ત નહિ થતાં અવતાર લેવો પડે છે, માટે તેવી

વૃત્તિ થઈ જવા પ્રયત્ન રાખવું. પૂર્ણ બ્રહ્માકારવૃત્તિ ન થઈ હોય ને ‘હું જ્ઞાની છું’ એમ કહે તેને પૂર્ણ જ્ઞાની સમજવો નહિ. એવાઓને જ્ઞાન થતું નથી ને અનેક અવતાર ધરે છે. એ વિષે અપરોક્ષાના [કુશળા બ્રહ્મવાર્તાયાં] એ વચનથી કેહેવાઈ ગયું છે તે આહિં સ્મરણમાં લેવું.

સમજવાનું એ છે કે બ્રહ્માકારવૃત્તિ થયા પછી કુવાસના રહેવી જોઈએ નહિ. ખાવું, પીવું, વસ્ત્ર, આભૂષણ, પ્રભા, નાત, જાત આદિ અનેક પદાર્થો કુવાસનાના છે. તેનેવિષે જો મૃત્યુકાલે વૃત્તિ રહે તો તે કુવાસના કેહેવાય. એ કુવાસના ન થાય તેનેમાટે પૂર્ણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘મરણે યા મત્તિઃ સા ગતિઃ’ [મરણ સમયે જેવી મતિ થાય તે મતિ પ્રમાણે ગતિ થાય છે.] આ વાત ઘણી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજવાની છે. લણવાથી ને શીખવાથી કદી નિરંતર સારી વૃત્તિ રહેતી હોય તો પણ બહુ હરખાઈ જાવું નહિ. જ્યાંસુધી વાસના પૂર્ણ રીતે શમી ન હોય ત્યાં સુધી તેને શમાવવાનાં સઘળાં સાધનો કયાં કરવાં, કેમ કે એ સાધનવડે જો વાસના વીરામ પામી હોય તો દેહ પડ્યા પછી જન્મ-મરણનું દુઃખ રહે નહિ. માત્ર ઉપર ઉપરના બોધથી ને વાતો સાંભળીને ‘હું જ્ઞાની છું’ એમ કહે તો તેને પછી જ્ઞાન થતું નથી. યોગવાસિષ્ઠ-માં લખ્યું છે કે, વાસના શમ્યાવિના જે પોતાને જ્ઞાન થયું છે એમ માને છે તે કુતરાં જેવો સમજવો. કેમ કે જ્ઞાની થયો એમ માની ખેસે પછી જ્ઞાન થવાનાં સાધન કરે નહિ અને સાધન ન કરે પછી વાસના કેમ ટળે? એ

વાસના એવી તો ઝીણી છે કે તેને ટાળતાં ઘણી મહેનત લાગે છે. તે જો રહી જાય છે તો સારી હોય તો સારું ફલ આપે ને નરતી હોય તો નરતું આપે છે. મંડનમિશ્રની સ્ત્રીને શંકરસ્વામીએ કહ્યું છે કે:—

વાસના यदि भवेत्फलदात्री किं करिष्यति

पुरी मम काशी । व्यापको भवति चेत्पर-

मात्मा तारकं किमपि नोपादेयेनः ॥

જો વાસના ફલને આપનારી છે તો કાશી પુરી મને શું કરશે ? અને પરમાત્મા જો વ્યાપક છે તો સંસારને તારવાના મંત્રનો અમને ઉપદેશ નહિ કરે ?

સમજવાનું એ છે કે, ઉપરના શ્લોકમાં સુવાસનાનું રૂપ દેખાડ્યું છે. જો કે સુવાસના પણ ટળી જાય તો ઉત્તમ પ્રહ્લાકારવૃત્તિ કેહેવાય, તો પણ કદિ ન ટળે તો કુવાસનાની પેઠે દુઃખ દેતી નથી. કુવાસના તો ઘણી દુઃખ દે છે અને કર્યું કારણ્યું ધૂળ મેળવે છે. વળી બીજું એક દૃષ્ટાંત સમજવાને લખિયે છિયે.

કોઈ શહેરમાં બે મિત્ર રહેતા હતા. તેમાં પેહેલાના મનમાં વૈરભાવ હતો અને બીજો તો શુદ્ધભાવથી વરતતો હતો. પેહેલો મિત્રે વૈરભાવથી ‘હુ મરીશ તો મારો મિત્ર પણ મારી વાંસે મરશે’ એવું વિચારી ભેરવજપ આધો. બીજો મિત્ર જે ખરા ભાવવાળો હતો તેણે વિચાર્યું કે ‘મારો મિત્ર ભેરવજપ ખાવાનો હોય તો કહ્યા વગર ન રહે, માટે જરૂર તે અન્નભૂતાં લપશી પડ્યો હશે. એ અચાનક

મુવો તેથી તેને વાસના રહી ગઈ હતી માટે તેને મોક્ષ થઈ. 'આમ વિચારી બીજા ભલા મિત્રે પણ 'મારા મિત્રને મોક્ષ થશે' એમ બોલતાં બોલતાં ભેરવજી પાધો. આમાંથી એમ થયું કે જે પહેલો કપટી મિત્ર પોતાના મિત્રને મારવા માટે મુવો હતો તેને પોતાના મિત્રે મરીને મોક્ષ આપ્યો તેથી તેની નકારી વાસના પડી રહી ને તે પોતે મોક્ષ પામ્યો અને બીજો સાચો મિત્ર મુવો હતો તેને વાસના તો મોક્ષની હતી પણ બીજાને માટે હતી તેથી તેને મોક્ષ ન થયો પણ પહેલા કપટી મિત્રની વાસના તેને વળગી.

આવી રીતે વાસના બંધનકારક છે. એ વાસના શરીર બંધ એટલે પછી અન્ન વસ્ત્ર આદિ માટે દોડવું પડતું નથી. માટે છેવટ સમજવાનું એ છે કે, જે કુવાસના જન્મ-મરણ આદિ અનેક દુઃખ અપાવનારી ને જ્ઞાનને નિષ્ફળ કરનારી છે તેનો સમૂલ નાશ કરવો. કેમ કે એ વાસના શિવાય બંધનમાં નાખનાર બીજું કંઈ નથી. મન-ઇન્દ્રિયને વશ કરી પ્રથમથી વાસનાથી દૂર રહેવાનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ, નિકર અંતઃકાલે પછી તે ટાળવી કઠણ થઈ પડે છે.

સત્યુપદેશની સલામાં જે ઉત્તમ વિદ્યા બાળનાર હોય તે શોભે છે; તે ઉત્તમ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા સમજવી. બીજી સઘળી વિદ્યા કરતાં તે અધિક છે ને બંધનમાંથી છોડાવનાર છે માટે તે ઉત્તમ છે. એ વિષે આગળ લખાઈ ગયું છે. એ વિદ્યાવાળાવિના સત્યુપદેશની સલામાં બીજો કંઈ શોભતો^૧ નથી.

તેવીજ રીતે શાંતિના સરખી સુખ આપનારી પણ તેજ સુવિદ્યા એટલે બ્રહ્મવિદ્યા છે. આત્મા સુખરૂપ છે, અવિદ્યાને લીધે તે જીવ થઈ દુઃખ લોગવે છે, પણ તેજ આત્મા બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ કે જીવબુદ્ધિ તજીને શાંતિ પામે છે. નામરૂપ એ બધું સાચું છે એમ માનવામાં આવતું હોય તે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રભાવથી મિથ્યા ભાસે એટલે શાંતિ થાય છે. કેમ કે નામરૂપ ખોટું જાણ્યું એટલે ખોટા ઉપર મન જાય નહિ. જેમ કોઈ આકડાનું આકોલિયું પડ્યું હોય તે ઉપર કેરી છે એવું ભાન થવાથી લેવાની અને ખાવાની લાલચ થાય, પણ કમેથી જણાયું કે તે આકોલિયું છે એટલે પછી તે લેવાની કે ખાવાની ઇચ્છા એની મેળે ટળી જાય; તેમ બ્રહ્મવિદ્યાથી સર્વ મિથ્યા જાણ્યું એટલે પછી એમતેમ ભટકવું ટળી જાય છે. મિથ્યા ભાન થયા પછી શરીર રહે તોપણ તે પ્રારબ્ધપ્રમાણે આવી મળે તે લોગવે પણ તેમાં સત્યબુદ્ધિ થાય નહિ.

કોઈ ભીખારણ હોય તે અનેક પ્રકારથી કાલાવાલા અને ચેષ્ટા કરતી હોય પણ જો તે રાજાને ગમે ને તેની રાણી થાય^૧ તો પછી પોતાની પૂર્વ અવસ્થાના ચાળા ને ચેષ્ટા તજી દે છે ને અતિ આનંદ લોગવે છે, તેમ જેવી વૃત્તિ અજ્ઞાનદશામાં ચેષ્ટા કરતી હોય તેવી પછી જ્ઞાન-દશામાં ઠરેજ નહિ અને પરમ શાંતિને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રભાવથી પામે.

૧ કામનાથી આંધળા થયેલાઓ તેમ કરે તેમાં આશ્ચર્ય ન હોય, પણ આ તો દ્રષ્ટાંત છે.

તેમજ દાન આપવાથી પણ સુવિદ્યા^૧ એટલે પ્રહ્લવિદ્યા વધે છે. અન્ન હોય પણ તેમાંથી આપિયે તો ખૂટી જાય, દ્રવ્ય હોય ને તેમાંથી આપિયે તો ખૂટી જાય, વસ્ત્ર હોય ને આપવા માંડિયે તો ખૂટી જાય, તેમ જ કાંઈ નામ રૂપવાળા પદાર્થ આપવા માંડિયે તો ખૂટી જાય, પણ પ્રહ્લવિદ્યા તો જેમ જેમ આપિયે તેમ તેમ વધતી જાય છે. વાસિષ્ઠસારમાં લખ્યું છે કે:—

सर्वा एव कला जंतोरनभ्यासेन नश्यति ।

इयं ज्ञानकला नित्यं सञ्ज्याताए वर्धते ॥

સર્વ જેટલી કલાઓ છે તે સઘળી અભ્યાસવિના નાશ પામે છે અર્થાત તેનો નિરંતર અભ્યાસ રાખવો જોઈએ છીએ, પણ આ જ્ઞાનકલા તો એકવાર ઉત્પન્ન થાય તો પછી નિરંતર વધ્યા જ કરે છે.

સમજવાનું એ કે લખવું, લણવું, ચીતરવું એ આદિ જેટલી કલા કે વિદ્યા છે તે જો નિરંતરનો અભ્યાસ ન રાખ્યો હોય તો ક્રમે ક્રમે નાશ પામી જાય છે, પણ તત્ત્વ-જ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ કલા તો એક ફેરે ઉદય થઈ કે પછી ક્રમે ક્રમે વધતી જાય છે, માટે એ પ્રહ્લવિદ્યાનું દાન કરવું જેથી નિરંતર વધ્યા કરે. પૃથ્વીને અન્ન આપિયે તે જેમ વધે છે તેમ પાત્રે આપેલી પ્રહ્લવિદ્યા પણ વૃદ્ધિ પામે છે. માટે જે વૃદ્ધિ પામતી જાય તેજ સુવિદ્યા અને તેનું દાન તેજ ખરું દાન છે.

^૧ વ્યવહારમાં પણ સર્વ વિદ્યાઓ ખીજાને શીખવવાથી વૃદ્ધિ પામે છે.

કુતો હિ ભીતિઃ સતતં વિધેયા

લોકાપવાદાદ્ભવકાનનાચ્ચ ॥

કો વાસ્તિ બંધુઃ પિતરૌ ચ કૌ વા

વિપત્સાયઃ પરિપાલકૌ ચૌ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—નિરંતર બીક કોનાથી રાખવી ?

ગુરુ—લોકોના અપવાદથી અને સંસારરુપ અરણ્યથી.

શિષ્ય—બંધુ કોણ કેહેવાય અને માતા—પિતા કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે વિપત્તિ આવી પડે તેમાં સહાય કરે તે બંધુ અને જે પાલન પોષણ કરે તે માતા—પિતા કેહેવાય.

ટીકા.

ગમે તે સારી ક્રિયા ઉપર અથવા ગમે તે ગુણ ઉપર, ઉપરથી કુતર્ક બાંધીને વિચાર વગરના લોકો બીજા-ઉપર બૂઠી આળ ચડાવેછે તેનું નામ લોકાપવાદ કેહેવાય. એ લોકાપવાદથી નિરંતર બીક રાખવી જોઈએ. મનમાં એમ સમજવું જોઈએ કે ‘આ નિર્દોષ કામ છે તોપણ રખે ને તેમાં લોકો ખોટો અપવાદ મૂકે.’ એમ બીક રાખવાનો મૂલ હેતુ એજ છે કે જેથી લોકાપવાદ લાગે તેવી કોઈ પણ દેહભૂષણ ઠરણી રાખવી નહિ. કહ્યું છે કે:

યદપિ શુદ્ધં લોકવિરુદ્ધં ના કરણીયં નાચરણીયમ્ ।

જો કે સ્વાય શુદ્ધ હોય તો પણ જો લોકને વિરુદ્ધ હોય તો તેવું કામ પણ કરવું નહિ અને તેવું આચરણ પણ કરવું નહિ.

આ વાત વ્યવહારીને અને જ્ઞાનીને બેયને સમાન છે. આ ઠેકાણે કદી શંકા થાય કે જ્ઞાનીને તો નિર્ભય^૧ કદ્યો છે ત્યારે પછી તેને શા માટે અને કોની ખીક હોય? તો તેનું દુકામાં સમાધાન એટલું છે કે જ્ઞાનિયોનાં સારાં આચરણ ઉપરથી બીજાઓએ બોધ લેવાનો છે માટે એવા પુરૂષોએ તો જરૂર લોકાપવાદનો ભય રાખી રહેણી કરણી સારી રાખવી જોઈએ. જેમ કોઈ એક લટકતો ભીખારી હોય તે ગમે ત્યાં ભીખ માગીને ખાતો હોય કે ગમે તેમ જ્યાં ત્યાં પડ્યો રહેતો હોય અને ગમે તેવો મલીન હોય પણ તેનાં આચરણ જોઈને કોઈ તે પ્રમાણે ચાલતું નથી, પણ જ્યારે તે લિલ્લુક મટીને કોઈ રાજા થાય છે ત્યારે પછી તેણે પ્રથમની પેઠે જ્યાં ત્યાં પડી રહેવાય નહિ, ઘેર ઘેર ભીખ મગાય નહિ અને ભીખ માગીને આણેલા પદાર્થો વેચવા જવાય નહિ. રાજા થયો પછી કોયનો ભય તેને ન હોય તો પણ તે વિચારે છે કે ‘હું રાજા થયો માટે જ હવે હું તેવાં આચરણ રાખું તો ખોટું લાગે.’ આટલો ભય લોકો ચરચા ન કરે તેનેમાટે અને બીજા કોઈ રાજા

૧ નિર્ભય છે એટલે મૃત્યુ વગેરેનો પણ ભય નથી એમ સમજવું, પણ તે નિર્ભય થયો માટે અપવાદ આવે એવાં આચરણ કરે એમ તો સ્વપ્ને પણ સમજવું નહિ. પણ જો કાંઈ કરે તો લોકસંગ્રહ માટે સારાંજ આચરણ કરે એમ સમજવું.

થઈને તેવું ન કરે તેનેમાટે રાખવો જોઈએ. તેમજ હોય પુરુષ અજ્ઞાન દશામાં ગમે તેવાં આચરણ કરતો હોય પણ જ્યારે તેને જ્ઞાન થયું ત્યારે પછી જેથી લોકાપવાદ લાગે તેવાં આચરણ તણ દેવાં જોઈએ. જ્ઞાનીએ એમ વિચારવું જોઈએ કે ‘હું સદૈવ નિર્મલ છું, મારામાં કશો વિકાર નથી, તેમ છતાં પણ સ્ત્રિઓનો પ્રસંગ થવાથી લોકો દોષ દે એવું શા માટે મારે કરવું જોઈએ? નિર્મલપણથી પણ સ્ત્રિઓનો જરાક પ્રસંગ થશે કે લોકો ઉપરના ખોટા તર્કથી મારી નિંદા કરી ચર્ચા ચલાવીને પાપ બાંધી નરકમાં પડશે. માટે જ્યારે મારે કોઈ સ્ત્રીઓ સાથે મતલબ નથી ત્યારે શા માટે પ્રસંગ રાખવો જોઈએ? એવું વિચારીને જો ચાલે તો લોકાપવાદ આવતો નથી. જીવોને રામચંદ્રજી જેવા મહાપરાક્રમી મહારાજાએ લોકના અપવાદથી પોતાનાં પવિત્ર પત્નિ સીતાજીનો ત્યાગ કર્યો હતો. મૂર્ખ લોકો અવિચારી હોય છે તેથી જે તે વાતમાં પાત્ર જોયા વિના અપવાદ મેલી દે છે માટે વિદેહમુક્ત જ્ઞાનીએ કશો દોષ દષ્ટિવાળો સંબંધ ન હોય તોપણ પરસ્ત્રીઓ સાથે બીલકુલ પ્રસંગ રાખવો નહિ. લોકો એવા અણસમજી છે કે ગમે તેવા જ્ઞાનીને પણ જરા પણ સ્ત્રીનો પ્રસંગ જીવે તો એમ વાતો ઉઠાવે કે જો તેના મનમાં કંઈ દગાબાજી ન હોય તો સ્ત્રીનો સંગજ શું કરવા રાખે? આવી રીતે અપવાદ ન આવવા દેવા સ્ત્રિઓનો મુદ્દલ પ્રસંગજ રાખવો ન જોઈએ. સ્ત્રીઓના સંગ સાથે દ્રવ્યનો પણ સંગ કરવો નહિ. મનમાં એમ વિચારવું જોઈએ કે, ‘મારે એ માટી જેવાં મિથ્યા દ્રવ્યનું શું કામ છે?’ ખાવાને અન્ન અને પહે-

રવાને વસ્ત્ર આદિ જે કાંઈ જોઈએ તે એની મેળે વખત
 થયે મળી રહે છે અને કદિ ન મળે તો જેવાં દેહનાં પ્રા-
 રબ્ધ હશે તેમ થશે. દ્રવ્ય રાખવું એ મારો ધર્મ નથી;
 પરંતુ સંસારીનો ધર્મ છે. કદી પ્રારબ્ધયોગે એનીમેળે પ્રાપ્ત
 હોય તોપણ સારા કામમાટે જો સંગ કરીશ તો લોકો
 તેથી ઉલટો અર્થ લેશે અને ઉલટા ચાલશે માટે સંગજ
 કરવો નહિ. આવી રીતે સ્ત્રી અને દ્રવ્યનો સંગ તજ
 દેવો. કેટલાક જે મિથ્યા જ્ઞાનીઓ હોય છે તે પોતે
 પોતાના લણતરને બલે જ્ઞાની કેહેવાતા હોય તે બેચ સંગ
 તજતા નથી અને કોઈ સંગ તજવાનું કહે તો સંમતિનાં
 પ્રમાણે સંભળાવી ઉલટા કેહેનારને લોઠો પાડી દેછે.
 એવા મિથ્યા જ્ઞાનીઓને ધિક્કાર છે. જે વિદેહી થયો
 હોય છે તે તો સ્ત્રીની કે દ્રવ્યની વાત પણ સંસારીને
 યોગ્ય સમજ સંભળતાં પણ લય ધરે છે. અને વિચારે
 છે કે, ‘હું જેવાં આચરણે ચાલીશ તે પ્રમાણે બીજા દેખી
 દેખીને ચાલશે. મારે તો કાંઈ પ્રયોજન નથી પણ બીજા
 મૂર્ખજનો મારું જોઈને કરશે તો ખુદી મરશે. અને સર્વા-
 ત્મપણાવડે તે હુંજ છું માટે એવાઓના કલ્યાણને અર્થે
 સારાં આચરણથી મારે ચાલવું જોઈએ.’ જે પ્રમાણે
 મહાપુરુષો ચાલે છે તેનું જોઈને તે પ્રમાણે બીજા લોકો
 ચાલે છે. તે વિષે શ્રી ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

યદ્યદાચરતિ શ્રેયસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥

મહાપુરુષ જે જે આચરણ કરે છે તેનું જોઈને

બીજાઓ પણ તે તે આચરણ કરે છે, અને મહાપુરુષે જે પ્રમાણ કર્યું હોય તે પ્રમાણે લોક વર્તે છે.

લોકનો આવો સ્વભાવ છે માટે એના હિતને માટે નિર્મલ આચરણ પણ લોકને કલ્યાણનો માર્ગ સુખડે તેવાં ન હોય તો જાનિયો તણ દે છે. જેઓ ખરા જ્ઞાની હોય તેની સ્ત્રી-ધનાદિકના સંગમાં વૃત્તિ થતીજ નથી અને તેમને પોતાની ઇન્દ્રિય પણ વશ હોય છે. દત્તાત્રેય કહે છે કે:-

अद्यात्तपुं हित्वा ह्यभिन्नं मोक्षमव्ययम् ।

कुतो विद्वान् प्रवर्तत काकवन्नरकं प्रति ॥

જે સર્વવ્યાપક, મોક્ષસ્વરૂપ, નાશરહિત અને અમૃતરૂપ આત્મા છે તેને મેલીને વિદ્વાન પુરૂષ કાગડાની પેઠે નરકપ્રત્યે કેમ વૃત્તિ રાખે ?

કાગડાની વૃત્તિ જેમ વિષ્ણુ અને માંસ ઉપર જાય છે તેમ જેઓ જ્ઞાનવંત નથી તેની વૃત્તિ સ્ત્રિયો ઉપર જાય છે. પરંતુ જ્ઞાનિઓ તો આત્માના ખરા આનંદને જાણનાર હોવાથી તેમની વૃત્તિ તેવી થતીજ નથી. જેમ ખિલાડી આવે એટલે ઉદર એનીમેળે નાશી જાય છે તેમ જ્ઞાન થાય એટલે એવી નકારી વૃત્તિ એનીમેળે નાશ પામી જાય છે. તોપણ લોકના અપવાદમાટે ભય રાખીને ‘મારે આમ કરવું ન ઘટે’ એમ વિચારી સંગ તજવો જોઈએ. જેમ ભવાઈઓ રાજાનો વેશ લઈ આવે તે રાજા જેવા આળા કરે ને રાજાના જેવી રીતભાત દેખાડે; પરંતુ ઘડિક થાય કે ‘માખાપ’ કહીને પૈસા માગવામાટે હાથ ધરે છે, કેમ કે તે કાંઈ સાચો રાજા નથી; તેમ શાસ્ત્રને ખલે જ્ઞાની

થઈને અથવા વેશ પેહેરીને વાતોવડે જ્ઞાની થઈ ફરનારા અને અનુભવ વગરના દંભીઓ જ્ઞાનીના જેવો રાજા રાખે અને જ્ઞાનીના જેવું બોલે પણ વખત આવે કે સ્ત્રીનો ને ધનનો સંગ કરે છે, કેમ કે તેઓ ખરેખરા જ્ઞાનવાળા હોતા નથી. એમ જાણ્યાપછી કદી એમ શંકા થાય કે સુકા તળાવમાં જેમ પાણી આવે એટલે માછલાં આદિક પેદા થાય તેવો દ્રવ્યનો સંગ જ્ઞાનિયોને છે તો તે ન કરવો તે ઠીક, પરંતુ સ્ત્રીનો સંગ શામાટે ન કરવો ? શું એમાં આત્મા નથી ? સત્પુરૂષનો સ્ત્રીને સમાગમ ન થાય તો તેને બોધ કોણ કરે ? કેમ થાય ? તેનું સમાધાન એટલુંજ કે સ્ત્રીમાં આત્મા છે, પણ તેનો પ્રસંગ રાખવો યોગ્ય નથી. કદી કોઈ સ્ત્રીને બોધ લેવાની ઇચ્છા થાય ને બોધ કરવો હોય તો પણ એવો નિયમ રાખવો જોઈએ કે દિવસે પણ એકલાં બેસવું નહિ, પ્રસિદ્ધ રીતે ખારણે બેસીને બોધ આપવો અને તે પણ બીજાઓ! જે વખતે બોધ લેતા હોય તે વખતે તેને આપવો. વધારે શું કેહેવું ? સારાંશ એ કે અનુભવી હોય તો એ પ્રમાણે તેમણે બોધ કરવામાં હરકત નથી. તોપણ એટલા પ્રસંગથી પણ લોકોના અપવાદથી ડરતા રહેવું જોઈએ, કેમ કે સારું કરતાં લોકો તેનો હેતુ નઠારે સમજે છે ને તેથી પરિણામ નઠારું નીપજે છે.

જેમ લોકોપવાદથી બીક રાખવી જોઈએ તેમ આ સંસારરૂપ વગડાનાં દુઃખો ભોગવવાસંબંધી પણ બીક રાખવી જોઈએ. વિદેહી હોય તેણે એમ વિચારવું જોઈએ કે જે

મિથ્યા વસ્તુ દેખાય છે તેમાં ખોટું જગતનું ભાન થયું છે, કિંચિત્ માત્ર પણ તે સત્ય નથી, માટે મારે સંસારની વાત કરવી પણ શા માટે અને સાંભળવી પણ શા માટે જોઈએ ? ઇશ્વરની માયા મોહ પમાડે એવી છે. સંસારને જોવાથી અને તેની વાતો સાંભળવાથી તે ખોટો છે છતાં મોટા મોટા પુરૂષો બંધન પામી ગયા છે. જરતકાર સરખા ઋષિ સંસારને સાંભળીને મોહ પામ્યા હતા, અને સૌભરી ઋષિ માછલીનો સંગમ જોઈને મોહ પામ્યા હતા, માટે એવા બંધન કરનારા સંસારને મારે શામાટે જોવો કે સાંભળવો જોઈએ, અને તેમ કરવાનું મારે શું પ્રયોજન છે ? આવી રીતે સંસારમાં ન ફસાઈ જવા માટે ભય રાખવો જોઈએ, એવી રીતે ભય રાખવાથી નિરંતર નિર્ભય રહેવાય છે. ખરું વિચારિયે તો ભય તો માત્ર કેહેવાનોજ છે, બાકીતો યશ ઘટે અને વગોણું થાય માટે ભય રાખવો. આગળ દષ્ટાંતમાં કહેવાઈ ગયેલો ભિખારી ચક્રવર્તિ રાજા થયો હતો અને તેની ઉપર કોઈનો ભય નહોતો તોપણ તેનાથી પેહેલી અવસ્થાના જેવાં યશ ઘટે ને રાજપણાનું વગોણું થાય માટે અયુક્ત આચરણ થાયજ નહિ, તેમજ વિદેહીને માથે કોઈ શિક્ષા આપનાર નથી તોપણ પોતાનો યશ ઓછો થાય ને જ્ઞાનનું વગોણું થાય માટે અયુક્ત આચરણ તણ દેવાં જોઈએ અને મુક્ત છતાં પણ રખે ને સંસારમાં બંધાઈ જશું એમ ભય રાખવો જોઈએ.

જે વિપત્તિમાં પોતાને સહાય કરે તે બંધુ કેહેવાય. પોતાનો માનો જણ્યો ભાઈ હોય અને ખોટાં ખોટાં તર્કદ ઉઠાવીને કે સ્ત્રિઓની વાતો સાંભળીને દુઃખ દે કે શત્રુભાવ

રાખે તો તે ભાઈ કેહેવાય નહિ. એક મૃગના શરીરમાંથી કસ્તુરી પણ નીકળે અને લીંડીયો પણ નીકળે, પરંતુ તે બેય શું ભાઈ કેહેવાય ? ભાઈ તો તેનું નામ કેહેવાય કે વિપત્તિ આવે ત્યારે આડો આવીને ઉભો રહે. કોઈ વખતે નાણાંની ભીડ આવી પડે તો તે વિપત્તિ કેહેવાય, કોઈ વખતે વઢવાડ થાય કે કોઈ મારવા આવે તે વિપત્તિ કેહેવાય અને તેમાં બંધુ હોય તે સહાયતા કરે છે. પણ આ સઘળી બ્યવહારસંબંધી આપત્તિ કેહેવાય. સંસારના દુઃખની આપત્તિ આગળ ઉપલી આપત્તિ કશા હિસાબમાં નથી, માટે જે સંસારનું દુઃખ ટાળે ને ટાળવાની સહાયતા કરે તેજ આપત્તિને ટાળનારો ખરો બંધુ સમજવો. સંસારના દુઃખરૂપ વિપત્તિ મહાશાની પુરુષોના બોધથી ટળે છે. માટે તેવા પુરુષોને મેળવીને ઉત્તમ સદ્ગુણોને માર્ગે ચઢાવે ને પોતે સાથે આવે તે ખરી સહાયતા કરનાર કેહેવાય, જેથી કોઈ દિવસ બીજી વિપત્તિયો નડતી નથી. સંસારનું દુઃખ કાંઈ સાધારણ નથી. પણ, પક્ષી, વૃક્ષ, માંછલાં આદિ ચોરાશી લાખ અવતાર ધરીને તેમાં અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે કે જે વખતે ખોટાં સંબંધીઓ કશી પણ સહાયતા કરી શકતાં નથી. શ્રીશંકર-ભગવાન કહે છે કે:—

દુઃખમૂલો हि संसारः स यस्यास्तीति दुःखितः ।

तस्य त्यागः कृतो येन स सुखी नापरः प्रिये ॥

દુઃખનું મૂલ સંસાર છે, એ સંસાર જેને હોય તેજ દુઃખિયો છે. હે પાર્વતી ! તે સંસારનો જે ત્યાગ કરે છે તેના જેવો બીજો કોય સુખી નથી.

પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે સંસાર દુઃખરૂપ છે. પશુપક્ષી આદિના અને કીડા-મંકોડા આદિના અવતારમાં તો દુઃખરૂપ છે; પરંતુ જે મનુષ્યદેહ કેહેવાય છે તેમાં પણ અતિદુઃખરૂપ છે. સોનાના પલંગપર ચડી શયન કરનારા, ફૂલ જેવાં કોમલ વસ્ત્ર પહેરનારા, હબરો લોકોને વશ રાખનારા અને લક્ષ્મીથી ભરપૂર ભંડારવાળા પુરૂષો પણ એવા તો દુઃખી છે અને એવા તો દુઃખી થવાના છે કે જેનો વિચાર કરતાં તેનો અંત આવતો નથી. એ દુઃખરૂપ સંસાર તજવામાટે પણ શ્રીશંકરનું પાર્વતી પ્રત્યે વચન છે કે:—

મમત્વં સર્વદુઃખનામાશ્રયં સફલાપદા ।

આલયં સંપાપાનાં સંસારં વર્જयेત્પિયે ॥

હે પ્રિયા ! સર્વ દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ આપ્તિઓનું રહેવાનું ઠેકાણું અને સર્વ પાપોનું ઘર એવો આ સંસાર તજવો જોઈએ.

જેટલાં દુઃખો, જેટલી આપત્તિઓ, અને જેટલાં પાપો કહિએ તેટલાં બધાં સંસારમાં છે. એવા સંસારનો ત્યાગ થયાવગર સુખની આશા સ્વપ્નમાં પણ રાખવી ખોટી છે. સંસાર નહિ તબીય તો કેવી સ્થિતિ થાય છે તે વિષે કહે છે કે:—

અવંધં વંધનં ધોરં સ્ત્રીશરીરં મહાબેષ ।

અક્ષસં સંહનં દેવિ સંસારાસક્તવતસા ॥

હે દેવિ ! સંસારમાં જેનું ચિત્ત આસક્તિવાળું હોય

તેવા મનુષ્યોને સ્ત્રીનું શરીર છે તે આંધ્યાવિનાશનું અંધન છે, મહાજેરૂપ છે અને કથિયાર વગરનું છેદન છે,

ખીજાં અંધનો તો અંધાવાણી થાય છે પણ સ્ત્રીરૂપ અંધન અંધવગરનું અંધન છે. સ્ત્રીમાં આસક્તિને લીધે ક્ષમાય જવામ નહિ, પરમાર્થનો વિચાર થાય નહિ, નિરંતર વિષમત્તી ને વ્યવહારની વાતોમાં દિવસો વાદ્ધા જાય અને ક્રોધ કરતાં કરતાં મરણ થાય અને વાસના રહી જાય એટલે બહુ વાર જન્મવું ને મરવું પડે છે. માણસને કોઈ શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર લાગે છે ત્યારે તે ધાયલ થાય છે અને રડામીટ કરે છે પણ સંસારમાં મમતાને લીધે થતાં દુઃખો તો શસ્ત્રવચ્ચર ધાયલ કરનારાં છે. કોઈ હાનિ થાય કે સ્ત્રી પુત્ર આદિ કોઈ મરી જાય તો હાય હાય કરીને છાતી ફૂટે છે, પછ-ડાટિયાં ખાય છે અને રોધ રોધને આંધળો થઈ શરીરનું ભાન ભૂલી જાય છે. આવી રીતે સંસારમાં આસક્તિવાળાને અંધન ને દુઃખ છે. સ્ત્રી અને ધનમાં આસક્તિ રાખનાર વિષે આગળ પણ કહેલ છે અને અહીં પણ તે લખિયો છિયે કે:-

લોહ-ત્વયઃ પ્રતિજ્ઞાને વિમુચ્યતે ।

સ્ત્રીધનાદિષુ સંસક્તો મુચ્યતે ન કદાચન ॥

લોહાની કે લાકડાની ખેડીથી કે પાશથી દૈવ અંધા-યેલો માણસ કોઈ દિવસ પણ છૂટે છે, પરંતુ સ્ત્રી અને ધનઆદિને વિષે આસક્તિ થયેલો પુરુષ તો કોઈ દિવસ છૂટતો જ નથી.

અર્થાત્ સમજવાનું એ કે સ્ત્રી-ધનાદિકમાં આસક્તિ

રાખનારને જન્મ-મરણ ટળતાં નથી તેથી અનેક સંસારનાં દુઃખ ખમે છે. કોઈ પણ સંસાર થવાના સાધનમાં આસક્ત ન થતાં જો સંસાર તજવાનાં સાધનો સંપાદન થાય તોજ સુખ છે. કહ્યું છે કે:—

આદિમધ્યાવસાનેષુ સર્વે દુઃસ્વપ્નયં યતઃ

તસ્માત્સંત્યજ્ય સંસારં તત્ત્વનિષ્ઠઃ સુત્ત્વી ભવ ॥

આદિમાં મધ્યમાં અને અંતમાં આખો સંસાર દુઃખમય છે; માટે સંસાર તજીને [આસક્તિરહિત થઈને] અને તત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખીને સુખી થા.

જન્મથી તે મરવા સુધી મમત્વને લીધે સંસાર સદા દુઃખદાયક છે. કોઈ પણ વખતે સુખ નથી અને એટલા માટે તત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખી સંસારને તજવો જોઈએ. સંસાર જ્યાંસુધી તજાયો નથી ત્યાં સુધી મહાવિપત્તિમાં પડ્યા છિયે એમ સમજવું. આ મહાવિપત્તિમાંથી છુટવામાં સહાય કરે તે જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખરો બંધુ છે. તે શિવાય બીજા બંધુઓ તો સ્વાર્થના સગા અને કેહેવામાત્ર છે. માટે બંધુ કરવા તો મહાવિપત્તિમાંથી છોડાવે તેવા કરવા.

જે જન્મ આપીને અને અન્ન-વસ્ત્ર પૂરાં પાડીને ઉછેરી મોટા કરે તે માતા-પિતા કેહેવાય. એ માતા-પિતા બાલકના સુખને માટે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવા હોય તો પણ કરી દે તેવાં હયાલુ હોય છે. છોકરાંની પીડાથી વગર પીડાએ તેઓ પીડાય છે. આવાં માતા-પિતાનો ઉપકાર શરીરના આમડાનાં પ્રગરખાં શીવડાવી પેકેરાવવાથી પણ વૃણતો નથી. પરંતુ તે સંસાર સંબંધી લાલન-પાલનમાં

સુખ દેવાનાં માતા-પિતા છે. સંસારીએ પોતાનાં માતા-પિતાની પરમેશ્વરની પેઠે સેવા કરવી એ તેમનો સ્વધર્મ છે, તે વાત બૂલવી જોઈએ નહિ, નિકર નકંના અધિકારી થવાય છે. જ્યારે સૂક્ષ્મ નજરથી વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે પરમાર્થ પક્ષમાં એમ દીસે છે, કે જેથી અખંડ સુખમાં રહિયે અને દુઃખ કશું ન આવે એવું કરી આપે તેજ ખરાં માતા-પિતા છે. વ્યવહારનાં માતા-પિતા વખતે અનેક અંધન આપનારાં થાય છે; પરંતુ જેથી સર્વની ઉપર થઈ બેસિયે એવું જ્ઞાન આપનાર માતા-પિતા તો સદૈવ મુક્ત જ રાખે છે. આવી રીતે પાલન-પોષણ કરી અંધન-માંથી છોડે તેજ માતાપિતા સમજવાં. માતા-પિતાનો ધર્મ એવો છે કે, બાલકને દુઃખમાંથી છોડાવી સુખી કરવું તો તેવી રીતે સંસારરૂપ મહા દુઃખમાંથી છોડાવનાર મહા સદાચરણી બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ છે. માટે ખરૂં જોતાં અંધુ પણ તેજ ગુરુ છે અને માતા-પિતા પણ તેજ ગુરુ છે. માટે તેનો આશ્રય કરી સંસારની વિપત્તિને તરી જવી જોઈએ. જો સંસારની વિપત્તિમાંથી ગુરુ પણ ઉદ્ધાર ન કરે તો તે ગુરુ અંધુરૂપ કે માતા-પિતારૂપ નથી, પરંતુ શત્રુરૂપ છે એમ સમજવું.

बुद्ध्या न बुद्धं परिशिष्यते किं

शिवं प्रशांतं सुखबोधरूपम् ।

ज्ञाते तु कस्मिन्विदितं जगत्स्यात्

सर्वात्मके ब्रह्मणि पूर्णरूपे ॥ ૨૭ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—બુદ્ધિબદ્ધે ન જણાય એવું છેવટ શું રહે છે ?

ગુરુ—સુખરૂપ અને બોધરૂપ એવું જે શાંત શિવતત્ત્વ છે તે.

શિષ્ય—કોને જાણવાથી આ જગત્ જાણવામાં આવે ?

ગુરુ—સર્વના આત્મારૂપ સદૈવ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ જાણવાથી.

ટીકા.

પોતાના સ્વરૂપનો જે યથાર્થ બોધ થાય છે તેનું સુખ બુદ્ધિથી જણાતું નથી અને બુદ્ધિવડે ઓળખાતું પણ નથી, કેમ કે બુદ્ધિ પોતે જડ છે. બુદ્ધિનો ધર્મ અવલંબનવાળી વાત ગ્રહણ કરી શકવાનો છે અને પરમાત્મસ્વરૂપ નિરાલંબ છે માટે તે બુદ્ધિનો વિષય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—

યતો વાચો નિવર્તેતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

વાણી જેને પોત્યાવિના મનસહિત પાછી વળે છે.

પરમાત્મસ્વરૂપ વાણીથી વર્ણવી શકાતું નથી, મનથી ચિંતવન કરી શકાતું નથી, સૂર્ય તેને પ્રકાશ કરી શકતો નથી, ચંદ્ર તેને પ્રકાશ કરી શકતો નથી અને અગ્નિ તેને પ્રકાશ કરી શકતો નથી. સૂર્યાદિક તેજસ્વી પદાર્થ નિરંતર જેની સત્તાથી પ્રકાશે છે તે સ્વરૂપને ઓળખ્યા પછી સંસારમાં જન્મ-મરણ ધરવાં પડતાં નથી. નિરાલંબ એ આત્માનો બોધ બીજા કશાથી નથી થતો પણ માત્ર અનુભવથી થાય છે. જેમ કેટલાક પુરુષોએ બીજનો ચંદ્ર ઉગેલો દીઠો તે બીજને બતાવે ત્યારે કોઈ કેહશે કે બે પેલાં આડની લાંબી ડાળ ઉપર, કોઈ કેહશે કે બે પેલા

મોટા ઘરના મોભારા ઉપર, કોઈ કેહશે કે જો પેલું પક્ષી ઉડે છે તેની જોડે, કોઈ કેહશે કે જો પેલી ઉડી આંખલી ઉપર, કોઈ કેહશે કે જો મારી આંગળી ઉપર અને કોઈ કેહશે કે જો પેલાં વાદળાંની ઉપર ચંદ્ર છે. વિચારિયે તો એ જેટલાં ઠેકાણાં કહ્યાં તેમાં એકે ઠેકાણે ચંદ્ર નથી; પરંતુ તેથી જુદો છે. પણ ખતાવેલા સ્થલ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી અનુમાનથી કલ્પના કરી, બુદ્ધિને વધારે પ્રવેશ કરાવે તો ચંદ્રને દેખે અને એટલેજ અટકે તો દેખે નહિ; તેમ શાસ્ત્રો અને તેના મત જુદા જુદા છે, તેના શબ્દના અર્થો ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખવાથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. જો શબ્દનો વાચ્ય અર્થ તજીને લક્ષ્યને ગ્રહણ કરે તો શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય. લક્ષ્યની લક્ષણા વિના કેવળ બુદ્ધિથી પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમ કે બુદ્ધિ તો જડ છે અને તે આત્માની સત્તાવડે જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે, પણ તે આત્માને જાણી શકતી નથી. જેમ સૂર્યવડે નેત્ર દેખે છે પણ નેત્ર સૂર્યને દેખતાં નથી. જો સૂર્યને જોવા જાય તો તેજમાં તેજ શમી જાય અને એકતા થઈ જાય એટલે દેખાય નહિ, કેમ કે પોતે સૂર્યરૂપ થઈ જાય છે. તેમ બુદ્ધિ આત્માને દેખતી નથી અને જોવા જાય તો આત્માને સન્મુખ થવાથી તેરૂપ થઈ જાય છે તેથી તેને દેખવાપણું રહેતું નથી. કોઈ નદી સમુદ્રને મળવા માટે સમુદ્ર તરફ ધસે છે પણ દૂરથીજ સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે એટલે સમુદ્રને જાણવાપણું જેમ તેમાં રહેતું નથી, તેમ બુદ્ધિ આત્માને જાણવા તરફ ધસે છે ત્યાં દૂરથી આત્મારૂપ થઈ જવાથી તેનામાં જાણવાપણું રહેતું નથી; કેમ કે એકતા

થઈ એટલે પોતે પોતાનું શું કેહે ? આટલામાટે શિવરૂપને બુદ્ધિથી ન જણાય તેવું કહ્યું છે. અને સઘળું દૂર કરતાં માત્ર એજ એક અવશેષ પૂર્ણ રહે છે.

સર્વાત્મા પૂર્ણબ્રહ્મ બણ્યું એટલે પછી બીજું કાંઈ બાણવાનું રહેતું નથી; કેમ કે જે કાંઈ છે તે સઘળું આત્માને વિષે છે. અને આત્માને બણ્યા વિના જ કાંઈ બીજું બણ્યું હોય તો તે બધું ન બણ્યા બરોબર છે. જેમ ભોજન થયું એટલે સર્વ પ્રકારની રસોઈ થઈ ચૂકી અને જે ભોજન ન થયું તો રસોઈ થઈ હોય તોપણ તે ન થયા બરોબર છે, તેમ આત્માને બણ્યો હોય તો સર્વ બણ્યું છે, ને તેને ન બણ્યો તો કશું બણ્યું નથી. પંચ^૧ કોશની ઉપાસના કરવાથી એ આત્મા બાણવામાં આવે છે. એ સૂત્રાત્મા સર્વ ઠેકાણે સરખા બાણવામાં આવે છે. તે બ્રહ્માથી માંડીને કીકીપર્યંત સર્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તે હિરણ્યગર્ભ કેહેવાય છે, તેમાં જગત અને જગતમાં તે આત્મા એમ તાણાવાણાની પેઠે છે, તે કૂટસ્થ છે, તે સર્વનો સાક્ષી છે, એટલું અનુભવથી ખરી રીતે બણ્યું એટલે સઘળું બણ્યું કેહેવાય. એ આત્માના જ્ઞાનથી જગતનું જ્ઞાન થાય છે. એ આત્માનું જ્ઞાન ન હોય તો જગત બાણવામાં આવતું નથી.

किं दुर्लभं सद्गुरुस्ति लोके

सत्संगं तिर्ब्रह्मविचारणा च ।

૧ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય.

ત્યાગો હિ સર્વસ્ય નિજાત્-બોધઃ

કિં દુર્જયં સર્વજનૈર્મનોજઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—જગતમાં દુર્લભ શું છે ?

ગુરુ—સદગુરુ, સત્સંગી અને બ્રહ્મવિચાર.

શિષ્ય—સર્વનો ત્યાગ એટલે શું ?

ગુરુ—પોતાના આત્માનો બોધ.

શિષ્ય—માણસોથી ન જીતાય એવું શું છે ?

ગુરુ—મનોજ એટલે કામ.

ટીકા.

સદ્ગુરુ, સત્સંગતિ અને બ્રહ્મવિચાર એ ત્રણે વાનાં ત્રિલોકીમાં મળવાં કઠણ છે. કેમ કે સ્વર્ગ અને પાતાલમાં તો તે મળતાંજ નથી, માત્ર મૃત્યુલોકમાં કોકળ સમયે અને કોકળ સ્થલે મળે છે. અહીં એમ શંકા થાય કે ઘણા લોકો ‘અમને ગુરુ મળ્યા છે અને અમે બ્રહ્મવિચાર કરીએ છિયે’ એમ કહે છે તે કેમ કહેતા હશે ? તો તેનું સમાધાન એટલુંજ છે કે આ પૃથ્વી ઉપર માણસો પોતાની મેળે એમ માની લે તેને કોઈ રોકતું નથી; પરંતુ સદ્ગુરુ મળવા અને બ્રહ્મવિચાર થવો એ સહેલી વાત નથી. કોઈ પૂર્વ-પુણ્યના યોગથીજ તેવો સંયોગ બને છે. સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ નીચેના ધ્યાનમાં લખ્યું છે તેવું છે. એવાં સદ્ગુરુ મળે તો પછી ભવનો ફેરો રહેતો નથી.

બ્રહ્માનંદં પરમસુખં કેવલં જ્ઞાનમૂર્તિં
 દ્વંદ્વાતીતં ગગનસદૃશં તત્ત્વમસ્યાદિલક્ષ્યમ્ ।
 એકં નિત્યં વિમલમચલં સર્વદા સાક્ષિભૂતં
 ભાવાતીતં ત્રિગુણરહિતં સદ્ગુરું તં નમામિ ॥

જે સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદરૂપ છે, પરમ સુખ આપનાર છે, કેવલ જ્ઞાનમૂર્તિ છે, હર્ષ શોક આદિથી રહિત છે, આકાશના સરખા નિર્લેપ છે, તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોથી જાણાય એવા છે, એક છે, નિત્ય છે, વિમલ છે, અચલ છે, નિરંતર સાક્ષીરૂપ છે, કળવામાં આવે નહિ એવા છે અને ત્રણ ગુણથી રહિત છે, તે સદ્ગુરુને હું નમસ્કાર કરું છું.

રાગ-દ્વેષ અને સુખ-દુઃખાદિ રહિત તથા બ્રહ્મરૂપ ઉપર લખેલા ગુરુ કવચિત જ મળે છે. એવા ગુરુ મળે તો પછી સારો બોધ થાય છે. ઉપરથી આછા રેહેનારા પરંતુ અંતરમાં રાગદ્વેષાદિકથી ભરેલા અને પોતાનું રૂપ નહિ જાણનારા જગતમાં ઘણા વેશધારીઓ ગુરુપણું ધારણ કરે છે, પણ તેવા ગુરુ કશું કહ્યાણ કરતા નથી પણ ઉલટા નરકમાં નાખે છે. આવા દંભી ગુરુઓ જગતમાં ઘણા નજરે દેખાય છે, માટે તેવાઓના ઢોંગ ઉપરથી ફસાઇ જવું ન જોઇએ. જ્યારે શુદ્ધ જ્ઞાનવાન સમદૃષ્ટિવાળા સંત મળે ત્યારેજ તેનો સદ્બોધ લઇ બ્રહ્મવિચાર કરવો જોઇએ.

સારાં શાસ્ત્રો સાંભળવાં અને સત્પુરૂષોનો બોધ સાંભળવો, બેસવું ઉઠવું સત્પુરૂષોમાં રાખવું, સદૈવ સંસારમાં વૈરાગ્યદૃષ્ટિ રાખવી અને ઈશ્વરનો વિચાર ક્ષણે ક્ષણે કર્યા

કરવો એ સત્સંગ કેહેવાય. એવો સત્સંગ પણ પૂર્વપુણ્યથી થઈ શકે છે. સત્પુરુષોનો સમાગમ રહે તો સત્સંગ થાય પણ તે સત્પુરુષો પણ વિરલા મળે એટલે સત્સંગ દુર્લભ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સત્સંગ ચિંતામણિ જેવો છે. તે જેવું જોઈએ તેવું સુખ આપે છે માટે નિરંતર એ દુર્લભ સત્સંગને ગ્રહણ કરવો, કેમ કે મનુષ્યજન્મનું કર્તાવ્ય પણ એજ છે.

નિરંતર સંસારમાં વિરાગી રહીને આત્મ અનાત્મ વસ્તુનો વિચાર કરી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણી તેનાં શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનમાં મગ્ન રહેવું તે બ્રહ્મવિચાર કેહેવાય. અનેક પુણ્યકર્મ અને અનેક સાધનોથી તે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી એ દુર્લભ છે તેમ મૃત્યુલોક શિવાય બીજા લોકમાં થઈ શકતો નથી તેથી પણ દુર્લભ છે. પોતાના કલ્યાણરૂપ એ દુર્લભ બ્રહ્મવિચાર નિરંતર કરવો જોઈએ.

ઉપર કહેલાં સદ્ગુરુ, સત્સંગતિ અને બ્રહ્મવિચાર એ અતિ દુર્લભ છે અને તેને મેળવનારાઓ પણ દુર્લભ છે, તેમાં પણ ઈશ્વરનું ખરું રૂપ જાણ્યે એવો તો હજારમાં એકાદ પણ નીકળવો કઠણ છે. એ વિષે ‘મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ’ એ ગીતાજીના વચનથી આગળ પ્રમાણ અપાઈ ગયું છે તે સ્મરણમાં લેવું. અનેક પ્રકારની ભાષા ભણવાથી કે શાસ્ત્રોના અર્થના જ્ઞાનથી કે વ્યવહારના કુશલપણથી કે શબ્દાદિકના જ્ઞાનથી તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન થતું નથી; પરંતુ તેની સાથે જો અનુભવ થતો હોય તો તેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભણવાથી જો તત્ત્વ જાણવામાં આવતું હોય તો તો મોટા મોટા

પંડિતો થઈ ગયા છે ને થાય છે તેમને થઈ જાત, પણ તેમ નથી થતું. જેમણે અઢાર પુરાણો કર્યા હતાં એવા મહાવિદ્વાન બ્યાસજી પણ કેવલ પોતાની વિદ્યાથી નિશ્ચિંત થયા ન હતા. જ્યારે નારદમુનિ તેને બોધ આપનાર મળ્યા ત્યારે તેમને ચિંતા ટળી. આવી રીતે જો વિદ્યા હોય તેમાં બોધ આપનાર મળી જાય અને તે ઉપર અનુભવ કરાય તો બોધ થતાં વાર લાગતી નથી. ઉત્તમ બોધ આપનાર પૂર્વનાં પુણ્ય અને ઇશ્વરકૃપા હોય તો મળી શકે છે. અને એ ઇશ્વરકૃપા અંતઃકરણને નિર્મલ કરનારાં શુભ કર્મ અને ઉપાસનાદિકથી થાય છે. વાસિષ્ઠસારમાં કહ્યું છે કે:-

યાવન્નાનુગ્રહઃ સાક્ષાજ્જાયતે પરમેશ્વરાત્ ।

તાવન્ન સદ્ગુરું કશ્ચિત્છાસ્રં વાપિ નો લભેત્ ॥

જ્યાંસુધી પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્ અનુગ્રહ થયો ન હોય ત્યાંસુધી કોઈને સદ્ગુરુ અથવા સારું શાસ્ત્ર પણ મળતું નથી.

આ જુહું જગત જુઠો પરમેશ્વર માને છે, અને અસત્યને સત્ય કરી માને છે. માયાને પરમેશ્વર કરી માનવી તેજ અસત્યને સત્ય માન્યું કેહેવાય, કોઈ માણસને દ્રવ્યની, પુત્રની, સ્ત્રીની કે બીજા કોઈ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો તે પરમેશ્વરની કૃપા થઈ એમ માને છે. એ પદાર્થો પાછા કાલેકરીને નાશ થઈ જાય છે ત્યારે પરમેશ્વરની અકૃપા થઈ એમ માને છે. એક પૃથ્વીનો રાજા હોય ને તે એકાદ પટ્ટો આપે તો તે પણ એકદમ જતો નથી તો ઇશ્વરના આપેલા પદાર્થો કેમ જતા રહેવા જોઈએ ? એમ કોઈ પણ વિચારતું નથી. સ્ત્રી-પુત્રાદિક પદાર્થો બોધ

માયાના છે. એ માયા પોતે ખોટી હોય એટલે તેનાથી રચાયેલા જગતના પદાર્થો સાચા ક્યાંથી હોય? જેમ કોઈ કુંભાર હોય તે માટીનાં અનેક વાસણુ કરે છે, પણ જ્યારે એ કુંભારજ બુઠો અને નાશવાન છે તો પછી તેનાં બનાવેલાં વાસણુ તે સત્ય ક્યાંથી થાય? તેમજ માયા પોતે બુઠી હોય એટલે તેનું બનાવેલું જગત અને તેના પદાર્થો સત્ય ક્યાંથી હોય? માટે એવી રીતે જે સ્ત્રી-પુત્રાદિક મળવાથી ઈશ્વરની સાક્ષાત્ કૃપા થઈ એમ માને છે તે મિથ્યા છે અને તેથી કરીને કાંઈ પોતાના પદને પમાતું નથી. સાક્ષાત્ કૃપા તો જ્યારે સદ્ગુરુ અને સત્શાસ્ત્ર મળે ત્યારે થઈ એમ કેહેવાય. કોઈ માણસને મુનસફની જગ્યા મળી હોય તે જતી રહી હોય ને પાછી મેળવવી હોય તો કામદાર આદિ અધિકારીઓની કેટલીક પ્રાર્થના કરે અને તે કામદાર આદિ લોકો પાછા રાજને વિનવે ત્યારે રાજ પેલા મુનસફને તેની પ્રથમની જગ્યા આપે છે; તેમ પુરુષ પોતાના રૂપથી ખસી ગયો છે તે જ્યારે વ્રતનિયમાદિક પાળી પોતાના ઇષ્ટદેવની ઉપાસના કરે અને તે ઇષ્ટદેવ પરબ્રહ્મની પ્રાર્થના કરે ત્યારે તેને સદ્ગુરુ અને સત્શાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઈ સ્વપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી રીતે પોતાના પદની પ્રાપ્તિ થાય તોજ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરની કૃપા થઈ એમ સમજવું. જેમ એક પાણીનો લોટો ભરીને નદીમાં રેડિયે કે તરત તે પાણીની નદીના પાણી સાથે ને સમુદ્ર સાથે એકતા થતાં વાર લાગતી નથી, તેમ અધિકારીને સદ્ગુરુ મળે કે તરત પરમેશ્વરમાં એકતા થાય છે. આવી રીતે ઈશ્વર સાથે એકતા કરાવનારા સદ્ગુરુ કે જે ઘણા દુર્લભ

છે તે મળે તો પછી સત્સંગતિ અને બ્રહ્મવિચાર કાંઈ દુર્લભ નથી. માટે પ્રથમ તો તેવા સદ્ગુરુને માટે પ્રયત્ન કરવું. નિરપૃહી મહાપુરુષો ઉપદેશ ન આપે તો પણ તેની વાતો ઉપદેશથીજ ભરેલી હોય છે. તે વિષે ‘સદાસંતોભિર્ગતવ્યા’ એ શ્લોકથી કેહેવાઈ ગયું છે. જેઓ વિવેકવિચારથી યુક્ત હોય, જે નિરામય હોય, જે નિષ્પ્રપંચ હોય, જે ક્રોધરહિત હોય, જે લોભરહિત હોય, જે નિરાશ હોય, જે નિષ્પરિશ્રદ્ધ હોય, જે સદા સંતોષી હોય, જે શાંત હોય, જેને કશી ઉપાધિ ન હોય, જેને ઇચ્છા અનીચ્છા કાંઈ ન હોય, અને જેને સુખ-દુઃખ કે રાગ-દ્વેષ ન હોય એવા ઉત્તમ પુરુષો પર-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા છે. અને એ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું નામ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કેહેવાય. આવા ઇશ્વરને પામનારા પુરુષો મળે તો જરૂર કલ્યાણને માર્ગે ચડાવે છે. અહીં એમ શંકા થાય કે કોઈ દ્રવ્ય લાવીને એવા પુરુષોની આગળ મૂકે અથવા તેવો કોઈ સંસારનો વિષય પ્રાપ્ત થાય તો શું તેને ન રાખે ? તો તેનો ટુંકામાં એ જ ઉત્તર છે કે એવા સમ-દર્શી પુરુષોને જગતના પદાર્થો ઉપર કાગડાની વિશ્વાના સરખો વૈરાગ્ય હોય છે અને ઉપાધિમાત્રથી તેઓ બંધન થાય એમ જાણે છે, તેથી તેવા પદાર્થો એની મેળે પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેની સામું જોવાને પણ ઇચ્છતા નથી. એ તો સદાય પોતાના સદ્વિચારમાં મગ્ન રહે છે. માટે એવી શંકા સાવ ખોટી છે. શ્રીશુકદેવે પરીક્ષિત રાજાને, શ્રીઋષભદેવને સાક્ષાત્કાર થયાની અને સાક્ષાત્કાર થવાથી અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ એની મેળે પ્રાપ્ત થતાં તેને તજ દીધાની

વાત કહી ત્યારે પરીક્ષિતે, ‘ જ્ઞાનીને તો આ ગ્રહણ કરવાનું અને આ ત્યાગ કરવાનું એમ ભેદ હોય નહિ ને તેમને કશી ઇચ્છા પણ હોય નહિ, માત્ર એની મળે આવે તે ભોગવે છે ત્યારે ઋષભદેવે સિદ્ધિયોને શા માટે તણ?’ એવું પ્રશ્ન પુછ્યું, ત્યારે શુકદેવે જવાબ આપ્યો કે અનિત્ય તણને નિત્યરૂપ પોતે થયો એટલે હેયોપાદેયપણું તજ્યું કેહેવાય. તેમ છતાં પણ જેથી અનર્થ થાય છે એવા પદાર્થોનો જ્ઞાની સંગ કરતાજ નથી. માટે સમજવાનું એ કે ઉપર કેહેવાઈ ગયેલા પરમાત્મારૂપ થયેલા ગુરુ ઉપાધિનો સંગ નથી કરતા. ઋષભદેવ જ્ઞાની હતા તેણે સર્વ ઉપાધિ તણ હતી અને દત્તાત્રેય જ્ઞાની હતા તેણે પણ ઉપાધિ તણ હતી. સારાંશ એ કે સ્ત્રી અને ધન આદિ જે અનર્થના મૂલરૂપ ઉપાધિ તજે તેજ ખરો જ્ઞાની કેહેવાય. કાંઈ ભણવાથી કે શાસ્ત્રાર્થથી જ્ઞાની કેહેવાય નહિ. માટે એવા ઉત્તમ જ્ઞાની મળે તો સંસારમાત્રથી છોડાવે છે. અને પ્રારબ્ધ યોગથી, કોઈ ઢોંગી માત્ર શબ્દ બાણનાર મળે તો ઉપર ઉપરના સ્લોક શીખવે અને સંસારથી છોડાવે નહિ. જેને જ્ઞાન થવાની ઇચ્છા હોય તે એવો વાદાવાદનો ધંધો છોડી કેવલ જ્ઞાનમાં જ ઉતરે છે. જે કેવલ પ્રજ્ઞના જ્ઞાનમાં લીન હોય તે વાદ કરી શકતો નથી ને જ્યાં ત્યાં ઢોંગિયો કેઈ પ્રશ્ન પૂછે તો હારી જાય છે. અને જે વાદ કરવા માટેજ પોપટની પેઠે શીખ્યા હોય તે અને દષ્ટાંત અને સંમતિ

૧ ત્યાગી હોય તો સર્વ ત્યાગ અને ગૃહસ્થ હોય તો સત્તી અનાસક્તિ, એમ કાંઈક વાચનારે કારણપરતે ભેદ રાખવો ઘટે, તેમાં પણ અધિકારની વાત વિચિત્ર છે.

કાંઈ આવી સામાને હરાવે છે. કોઈ સારો માણસ ઘેર પેરેણા આપ્યો હોય તેને સાંકળ વાસી મેલિયે કે ઉઠા રહો કહિયે તો બિચારો ઉભો રહે; પણ કોઈ ચોર ખાતર પાડવા આપ્યો હોય તો તે ચોર ચારેકોર ભેતો આવે, નાસવાનો માર્ગ શોધતો આવે અને ખખર પડવાથી કદી ધણા જણ ઘેરી લે તો પણ નાશી જાય છે. તેવી રીતે જે મોક્ષને માટે લણ્યો હોય તે પરોણા જેવો ગરીબ થઈ રહે છે અને વાદને માટે લણ્યો હોય તે ઢાંગી વાદવિવાદ કરી ખીજને છોડે છે. પણ ચોરને જેમ રાજા પકડીને શિક્ષા કરે છે તેમ આ મિથ્યાવાદી જેને અંતરમાં દગો હોય છે તેને પરમેશ્વર નરકની શિક્ષા કરે છે. ઢાંગી મિથ્યાજ્ઞાની ‘આપણે શું છે? એ તો શરીરપણું રહ્યું અને શરીરપણું રહ્યું એટલે જીવપણું પણ રહ્યું અને તેથી બધું લણતર ફાકટ થયું એમ સમજવું. જેઓ શુદ્ધ જ્ઞાની પુરુષો હોય તેમાં પોતામાં પણ તે પ્રપંચ હોતો નથી, અને પોતાની પાસે આવે તેમાં પણ તે પ્રપંચ રહેવા દેતા નથી. પણ આવા પુરુષો જગતમાં ઘણાજ થોડા છે. અને એટલાજ માટે સદ્ગુરુ, સત્સંગતિ અને બ્રહ્મચિંતાર એ ત્રણે દુર્લભ કહ્યાં છે.

પોતાના સ્વરૂપનો જે બોધ થવો તેનું નામ સર્વજ્ઞ ત્યાગ કહેવાય. પણ જ્યાંસુધી પોતાના સ્વરૂપનો બોધ ન થયો હોય ત્યાંસુધી ગમે તેટલા જગતના પ્રહારનો ત્યાગ કરે તોપણ તે ત્યાગ કહેવાય નહિ. કોઈ એક ભિક્ષુક હોય તેને જો રાજ્ય મળે તો અનેક માણસોનો તેને સંગ થાય છે અનેક ઉપાધિ વળગે છે. તેજ પાછો જો ભિક્ષુક

થઈ જાય તો પોતાના પ્રથમના રૂપને પામવાથી તેને કોઈનો સંગ થતો નથી અને કશી ઉપાધિ વળગતી નથી રાજપણું મળે તો મોટાં મોટાં જનવરોનાં શિકાર કરી પાપ ખાંધે, હાથી ઘોડા અને પાયદલ આદિની મોટી ફાજ રાખે, વખત પડે તો લડાઈ કરે અને અનેક પ્રકારના વિષયલોગ લોગવે, પણ જો લિક્ષુકદશામાં હોય તો તે કાંઈ ન કરતાં જે મળ્યું તે ખાઈ, પાણી પીને ગમે તે ઠેકાણે તાપરહિત થઈ સુઈ રહે છે. એ પ્રમાણે લિક્ષુક અને રાજપણામાં ફેર છે. આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે, અનાદિ જે નિઃસંગ શિવ છે તેણે અનંત સંગ કર્યા છે તે જીવપણામાં હોય ત્યાં સુધી તજતા નથી પણ પાછો શિવપણામાં આવે તો તજાય છે. દેહ ઈન્દ્રિય મન બુદ્ધિ પ્રાણ અહંકાર એ ષડ્વર્ગ, કામ-ક્રોધાદિક છ શત્રુ તથા અજ્ઞમય આદિ પંચ કોશ, એ સર્વમાં ધણીપણું હોય ત્યાંસુધી સંગ અને જીવપણું કેહેવાય અને સર્વમાં કંટાળો અને ઉપાધિરૂપપણું લાગે અથવા એ સર્વ અસંત્યથી હું નિરાળો છું એમ અનુભવમાં આવે ત્યારે શિવપણું કેહેવાય. સારાંશ એ કે જગતના સર્વ વિષયાદિક પદાર્થોનો તેમજ આ શરીર અને શરીરસંબંધી પદાર્થોનો ત્યાગ થાય અને તેથી બુદ્ધ પોતાનું નિર્મલ સ્વરૂપ ઓળખાય તેનું નામ પોતાના સ્વરૂપનો બોધ કેહેવાય. જેને પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થાય છે તે જગતની પેઠે આચરણ કરતા નથી. જગતમાં ઘરબાર લુટાવી દે એવા ઉદ્ધાર પુરુષો ઘણા હશે, પરંતુ કામ-ક્રોધાદિકનો તથા શરીરમાં બંધાયેલી મમતાનો ત્યાગ કરનારા ઘણાજ વિરલા છે. માટે એવી

રીતે મમતાનો ત્યાગ કરી શરીરથી જીવું પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખી અસંગ થઈ રહે તેજ ખરો સર્વનો ત્યાગ છે. તે શિવાય બાકીના સર્વ ત્યાગ હલકા છે.

કોઈથી ન જીતાય એવો કામ છે. કેમકે ન જીતાય એવો છે તેથીજ શિવરૂપ પોતે તેને વશ થઈને જીવ-પણાને પામે છે. કામને વશ થવાથી આ લક્ષ ચોરાશીમાં ફરતાં એને દુઃખ પામવું પડે છે. કામને આધીન ન થાય તો લક્ષ ચોરાશીમાં પડવું પડતું નથી; પણ કામને વશ થવાથી પોતાનું શિવસ્વરૂપ ભૂલાઈને જીવસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય એટલે કાંઈ જોર ચાલતું નથી. જેમ કોઈ વાઘ હોય તેને કોઈ માણસ પકડીને વશ કરી મેલે તેથી ઘેર ઘેર ખારણે નચાવે તેમ નાચે છે અને પીઠપર લાકડિયોના માર ખાય છે; પણ ખરું જોતાં વાઘ તો ઘણો મોટા મોટા હાથીને હરાવી દે એવા જોરનો હોય છે, તેની આગળ કોઈ પણ જઈ શકતું નથી, તોપણ તે માણસને વશ થઈ જવાથી તેનું જોર જતું રહે છે. તેમ જીવ પણ કામને વશ થઈ આશાને આધીન થતાં પોતાનું પરાક્રમ અને સ્વરૂપ ભૂલી ગયો છે. પણ ખરું જોતાં તો તે જીવ-નિર્વિકાર શિવસ્વરૂપ અને ચોરાશીના ફેરાને પણ નાશ કરનાર છે. મોટી વાતો કરનારા તો જગતમાં ઘણાજ પુરુષો છે, પરંતુ એ અનર્થરૂપ કામને જીતનારા જગતમાં ઘણા જ થોડા છે; કેમકે કામને જીતી લીધો એમ કેહેવામાં કાંઈ વાર નથી લાગતી પણ તે કામનું પુરણું અંતઃકરણમાં ઉગે જ નહિ એવી રીતે તેને જીતી લેવો એ વાત ઘણીજ કઠણ છે. કોઈ મહાપુરુષોના ઉપદેશથી અને પૂર્વપુણ્યથીજ

તથા શાસ્ત્રસંગના શુભ વિચારથીજ હબ્બરમાં એકજ કામને જીતનાર મળે છે. મનમાં જે કાંઈ ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ કામ [કામના] કહેવાય. એ કામને જીતનારાઓ કેવા કહેવાય, તેવિષે શ્રીભગવાન કહે છે કે:—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

હે અર્જુન ! જ્યારે મનમાં રહેલી સર્વે કામનાઓને તજી દે છે અને પોતાવડે પોતાનેવિષે સંતોષ પામે છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ [સ્થિર બુદ્ધિવાળો] કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે મનમાં ઉત્પન્ન થતી કામનાઓને મોટા મોટા વિદ્વાનપણાનો ડોળ ઘાલનારા પણ તજી શકતા નથી. અને એમ ન થવાથી આત્માનેવિષે સંતોષ પામતા નથી. એટલાસાડું કામનાઓને ન જીતાય એવી કહી છે. તે ન જીતાય એવી છે તેટલામાટેજ તેને જીતવામાં બહા-દુરી છે અને પોતાનું કલ્યાણ છે.

पशोः पशुः को न करोति धर्मं

प्राधीतशास्त्रोपि न चात्मबोधः ॥

किं तद्विषं भाति सुधोपमं स्त्री

के शत्रवो मित्रवदात्मजाद्याः ॥ २९ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—પશુથી પશુ કોણ કેહેવાય ?

ગુરુ—જે ધર્મ કરતો નથી અને જેને શાસ્ત્ર મળ્યા છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપનો બોધ નથી તે.

શિષ્ય—અમૃતજેવું જાણાય એવું ક્ષેર તે કયું ?

ગુરુ—હી.

શિષ્ય—મિત્રજેવા લાગે એવા શત્રુ કોણ છે ?

ગુરુ—પુત્રઆદિ સંબંધીઓ.

ટીકા.

વર્ણુ અને આશ્રમ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના મનુષ્યોના ધર્મ છે. તે ધર્મ પ્રમાણે સદાચારથી ન વર્તે તે પશુ કરતાં પણ નહારે કેહેવાય. તેમ જ પોતાના સ્વરૂપને ન જાણે તે પણ પશુ કરતાં નહારે કેહેવાય. ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાને અને આત્મસ્વરૂપ ઓળખવાને મનુષ્યશરીરમાં કેાઈ ચમત્કારિક શક્તિ વિશેષ છે. પશુ આદિકનાં શરીરમાં તે નથી, એટલામાટે તેના કરતાં મનુષ્ય ઉત્તમ છે; પરંતુ તે શક્તિ જો કામે ન લાગે તો પછી મનુષ્યદેહ મળ્યા છતાં તેનું સાક્ષ્ય નહિ થવાથી પશુ થકી પણ વિશેષ પશુપણું પ્રાપ્ત થાય છે. શિવ-પાર્વતીના સંવાદમાં કહ્યું છે કે:—

નિદ્રામૈથુનાહારાઃ સર્વેષાં પ્રાણિનાં સમાઃ ।

જ્ઞાનવાન્માનવઃ પ્રોક્તો જ્ઞાનહીનઃ પશુઃ પ્રિયે ॥

નિદ્રા, લય, મૈથુન અને આહાર, એ તો સર્વ પ્રાણિ-યોને સરખાં છે. માટે મનુષ્યને જ્ઞાન હોય તો તે મનુષ્ય કેહેવાય ને જ્ઞાન ન હોય તો તે પશુજ છે.

સારું—માહું સમજવાને, ધર્મ જાણવાને અને આત્મ-

સ્વરૂપ ઓળખવાને આ મનુષ્યજન્મ છે. અને એ જાણ-
વાથીજ મનુષ્યનું મનુષ્યપણું છે. કેમકે નિદ્રા વગેરે તો સર્વ
પ્રાણીઓને હોયજ છે. જો સારું-માઠું સમજે નહિ અને
આત્મસ્વરૂપ ઓળખે નહિ તો જ્ઞાન વિનાનો માનવજન્મ
પશુના કરતાં પણ હલકો છે. કેમકે કેટલાક પશુઓ
તો પોતાના શરીરથી પારકાનો ઉપકાર પણ કરે છે, પણ
મનુષ્યથી તો તે પણ થતું નથી. માટે ધર્મ પાળીને અને
જ્ઞાન સંપાદન કરીને મનુષ્યદેહ સફલ કરવો જોઈએ.
અહીં એમ શંકા થાય કે જ્ઞાની તો પરમેશ્વરરૂપ કેહેવાય
છે, અને અહીં જ્ઞાનીને મનુષ્ય કેમ કહ્યો? તો તેનું
સમાધાન એ છે કે, જેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય તે જ્ઞાની
પરમેશ્વર કેહેવાય ને જેને વિવેકનું જ્ઞાન થયું હોય તે
જ્ઞાની મનુષ્ય કેહેવાય. અને તે શિવાયનું જે કોઈ ખીન્નું
જ્ઞાન ધરાવતો હોય તે પશુજ્ઞાની કેહેવાય. આ જે છેલ્લું
પશુજ્ઞાન કહ્યું તે સર્વ પ્રાણિયોમાં સરખું હોય છે. પશુ,
પક્ષી, હાથી, ઘોડા, સર્પ, દેડકાં, કુતરાં, શિયાળ, વાઘ,
નોળિયાં, ઉંદર, ગિલાડાં, ગધેડાં, ઊંટ, અને ખીન્ન જે
પ્રાણિયો છે તેને આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુન એ સમાન
છે, કેમકે સઘળાં ઊંઘે છે, લય પામે છે, મૈથુન કરે છે
અરે આહાર પણ કરે છે. મનુષ્યમાં જ્યાંસુધી માત્ર આ
ઉપરનાં ચાર જ્ઞાન હોય ત્યાંસુધી તે પશુના સરખા જ્ઞાન-
વાળો હોવાથી પશુજ્ઞાની કેહેવાય છે. કોઈ માણસ એમ
જાણે કે ‘હું મહા ખણિયો છું’ અને મારી સામું કોઈ ચાલી
શકતું નથી માટે હું મનુષ્ય છું’ તો તે જાણવું જોઈ છે,
કેમ કે ઘણા ડાઘિયા કુતરાઓ ખણિયા હોવાથી સર્વને

ધુરકાવે છે અને તેથી કોઈ તેની સામું જઈ શકતું નથી. કોઈ એમ જાણે કે ‘હું અમુક માણસનું ધન કે માલ છીનવી લઉં છું એવો ચતુર છું મારે હું માણસ છું.’ તો તે જાણવું પણ જોઈ છે; કેમકે ઘણાએ કુતરાઓ ખીજાં કુતરાના મોઢામાંથી રોટલાના કટકા તાણી જાય છે. કોઈ એમ જાણે કે ‘મેં મારી નાતને ઘણી વાર જમાડી છે મારે હું મનુષ્ય છું’ તો તે જાણવું પણ જોઈ છે; કેમ કે પોતાની નાતને તો પક્ષીઓ પણ લેખી કરી નિરંતર કહોલ કરે છે, તેથી શું તે મનુષ્ય કેહેવાય? કોઈ માણસ એમ જાણે કે ‘હું મહા કારીગરી કરનાર અને મોટો હુન્નરી છું મારે મનુષ્ય છું’ તો તે જાણવું જોઈ છે; કેમ કે કેટલાક નાના જંતુ એવા તો કારીગરી ને હુન્નર બનાવે છે કે તેવો મનુષ્યથી તો થઈ પણ શકતો નથી, તો તેથી શું તે મનુષ્ય કેહેવાય? કોઈ એમ જાણે કે ‘મારો રાગ ઘણો મીઠો છે મારે હું મનુષ્ય છું’ તો તે જાણવું જોઈ છે; કેમકે મધુર સ્વર તો કોયલ આદિ ઘણા પક્ષીનો છે, તેથી શું તે મનુષ્ય કેહેવાય? કોઈ એમ જાણે કે ‘હું ઘણો પુટડો છું મારે મનુષ્ય છું’ તો તે જાણવું જોઈ

૧ રેશમના કીડા એવી ચતુરાઈથી રેશમ બનાવે છે કે જેમાંથી લક્ષ્મીવાનનાં ઘર શોભે એવાં વસ્ત્રો બને છે. કરોળીઓ એવી ઝીણી લાળની જળ બાંધે છે કે દરેક પોતાના લક્ષ્યને તે સહજવારમાં લપેટી લે છે. સૂધરી જાતની ચરકલી એવો માણે ગુંથે છે કે તે ધી ગળવાના કામમાં અતિ ઉપયોગી થાય છે. મધમાખિયો એવો મધપુટો રચે છે કે જેમાં ઉત્તમ મીઠાશયાળું મધ બને છે, તે બાકીના ભાગમાંથી મીણ બને છે. આવા ઘણા દાખલા છે.

છે, કેમ કે કુટડા તો મોર આદિ ઘણાં પક્ષીઓ હોય છે જેઓ જોતાંવેત મનને હરણુ કરે છે, તેથી શું તે મનુષ્ય કેહેવાય ? કોઈ એમ જાણે કે ‘ હું અંગે રુદ્રપુષ્ટ છું તેથી મનુષ્ય છું ’ તો તે જાણવું ખોટું છે; કેમ કે ઘણાએ ઘોડા ને ગધેડા અંગે રાતા-માતા થઈ ગયેલા હોય છે, તેથી શું તે મનુષ્ય કેહેવાય ? ઘણા દ્રવ્યને લીધે કોઈ માણસ મોહોલ ચણાવી તેમાં સુવાનેમાટે મખમલના ગાદી તકીયા બિછાવી સુવાળું કરી એમ જાણે કે, એ ક્રિયાથી ‘ હું માણસ છું ’ તો તે જાણવું ખોટું છે; કેમકે પક્ષિયો પણ પોતાના માળા મખમલ કરતાં પણ કોમળ કરી શકે છે, તો તેથી શું તે મનુષ્ય કેહેવાય ? આમ આહારના જ્ઞાનથી, નિદ્રાના જ્ઞાનથી, ભય લાગવાથી અને મૈથુનના જ્ઞાનથી થતી સઘળી ચતુરાઈઓ પશુ-પક્ષી આદિમાં હોય છે, માટે તે જ્ઞાનની ચતુરાઈવાળું માણસ અન્યજ્ઞાની કેહેવાય, અર્થાત્ તે પશુ-સરખું કેહેવાય. હજારો કે લાખો રૂપૈયાની પ્રાપ્તિ થતી હોય તોપણ અધર્મનું આચરણ નહિ કરતાં તેવા લાલને વેગળો રાખી શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્ણાશ્રમનાં કર્મ કરે, અને તે પ્રમાણે કરતાં રણાય તેટલું રળીને ધર્મનાં આચરણથી ધર્મ સાચવે તે વિવેકજ્ઞાની કેહેવાય. જેને વિવેકનું જ્ઞાન થયું તેજ મનુષ્ય કેહેવાય. એ વિવેકજ્ઞાન સાંભળવાથી પશુજ્ઞાનિયો પણ જે સમજે તો મનુષ્યપણું પામે છે. જેણે સારી રીતે જીવપદ જાણ્યું હોય, જેને જીવનું કૃત્ય કાંઈ ન રહ્યું હોય, જેણે ઇશ્વરપદ સારી રીતે જાણ્યું હોય, જે ઇશ્વરકૃત્યમાં લપટાતો ન હોય, અને જે શારીરિક ભાષ્યઆદિ સાંભળી વૈરાગ્ય પામી જીવપદ જાણી

પંચીકરણથી પિંડને શોધી પંચકેશે પિંડને વહેંચી પોતે ફૂટસ્થ સાક્ષી થઈ બ્રહ્મપદમાં વિરામ પામ્યો હોય તે તત્ત્વજ્ઞાની કેહેવાય. એવા તત્ત્વજ્ઞાની તે પરમેશ્વર જેવા છે, વિવેકજ્ઞાની તે મનુષ્ય છે અને અન્યજ્ઞાની તે પશુ છે. જે આહાર, ભય, નિદ્રા અને મૈથુન એ ચાર જાતનાં પશુજ્ઞાનથી વર્તે અને ફરીફરીને ન મળે એવો મનુષ્યદેહ એજે જવા દે તે પશુ કેહેવાય; પરંતુ જે પુરુષ પશુજ્ઞાનપ્રમાણે ચાલે છે અને જગતને બોધ કરવા સારૂ વેદશાસ્ત્ર લાણીને મોટી મોટી શીખામણુ દે છે અને પોતે તે પ્રમાણે ચાલતો નથી તે પશુ કરતાં પણ પશુ કેહેવાય, કેમ કે પશુ તો બિચારાં શાસ્ત્રોની વાત કે ધર્મ, અર્થ, પાપ અને પુણ્ય કાંઈ સમજતાં નથી. તેમ તે પશુ જેવા પુરુષો પણ સમજતા નથી, પરંતુ આ લણેલો પુરુષ તો બધું સમજે છે તેમ છતાં તે પ્રમાણે કરતો નથી, તેથી તેનું સમજવું મિથ્યા છે. શ્રીશંકર કહે છે કે:—

वेदागमपुराणज्ञः परमार्थं न वेत्ति यः ।

विडम्बनं तु तस्यैव तत्सर्वं काकभाषितम् ॥

જે પુરુષ વેદ શાસ્ત્ર અને પુરાણ જાણે છે પણ પરમાર્થને જાણતો નથી તે પુરુષનું તે બધું કાગડાની બોલી-જેવું છે અને ઢાંગજેવું છે. [એ વચન પ્રથમ પણ કહેવાઈ ગયું છે.]

બોલીને વાદ-વિવાદ કરવો એ તો કાગડા જેવાં પક્ષીઓ પણ કરે છે. વેદ શાસ્ત્ર કે પુરાણ જાણીને જે પોતાનું કદયાણુ સાધતો નથી તેનું તે જાણવું ફાકટ છે.

જાણી ગણીને વિવેકજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવું એજ તેનું સફલપણું છે. જો તેમ ન થાય તો જમી તેવી સમજણ હોય તો પણ તે વૃથા થાય છે. આટલા હેતુથી જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવાથી વિવેક ન હોય તેને પણ કહેલ છે અને જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તે છતાં આત્મબોધ ન હોય તેને પણથી પણ પશુ એટલે તે કરતાં પણ અણુ-સમજી કહેલ છે. એવા ખોટા ડાળધાલુની શી ગતિ થાય છે તેવિશે અપરોક્ષના વચનથી આગળ કહ્યું છે કે:—

કુશલા બ્રહ્મવાર્તા યા વૃત્તિહીનાઃ સુરાગિણઃ ।

તેપ્યજ્ઞાનતયા નૂનં પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥

પ્રદ્ધની વાતો કરવામાં કુશલ હોય પરંતુ તદ્દાકારવૃત્તિ ન થઈ હોય તથા સંસારમાં પ્રીતિવાળા હોય તેઓ અજ્ઞાનપણાથી વારંવાર જન્મે છે અને મરે છે.

જેમ કોઈ ન કરવાનું કામ અજાણતાં કરે તેના કરતાં જે ન કરવાનું કામ જાણીને કરે તે વધારે અપરાધી અને શિક્ષાનું પાત્ર થાય છે તેમ જે કશું ભણ્યા નથી તેના કરતાં જે ભણ્યા છે ને જાણે છે તે પુરુષો તત્ત્વ-જ્ઞાનને ન જાણે તો તે વધારે અજ્ઞાની અને વધારે જન્મ-મરણની શિક્ષાને લાયક છે. ભણેલાઓ ખોતાના મનમાં ખોટું અભિમાન રાખતા હોય પણ તેમને બોધ ન હોય

કેવા સમજવા તેવિધે ભાગવત એકાદશસ્કંધમાં શ્રી-ભગવાને પણ કહ્યું છે કે, વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણ ભણ્યો હોય તે છતાં પણ જો જ્ઞાન ન થયું હોય તો તેનું ભણવું નિષ્ફલ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં વાત છે કે વૃષકેતુ રાજાએ ગૌતમ

ઋષિના પુત્રને ‘ શું લખ્યા છો ? ’ એમ પુછ્યું ત્યારે તેણે વેદ પુરાણ અને શાસ્ત્ર સર્વ લખ્યો છું એમ કહ્યું. ત્યારે રાજાએ તેને કહ્યું કે બ્રહ્મવિદ્યાવિના સઘળું લખતર ઉપાધિ-રૂપ છે. જ્ઞાનવગર સઘળી વિદ્યા ભારરૂપ છે એ વાત સત્ય છે. કહ્યું છે કે:—

यथा खरश्चंदनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवद्रहंति ॥

જેમ ગર્દભ સુખડનો ભાર ઉપાડે છે પણ તે પોતાને માથે ભાર ભર્યો છે એમ જાણે છે પણ ચંદન ભર્યું છે એમ જાણતો નથી, તેમ ઘણાં શાસ્ત્રોને જાણીને તેના અર્થને નહિ સમજનારાઓ ગર્દભની પેઠે કેવલ ભારજ ઉપાડે છે. સારાંશ કે તત્ત્વ ન જાણે ત્યાંસુધી સઘળું લખતર ભારરૂપ છે.

જાણવાની સફલતા જ્ઞાન છે. જ્ઞાન ન થાય તો જાણ-તર વૃથા છે. માત્ર જાણીના વિદ્યાસથી કશું ફલ નથી. જેમ કોઈ નાણાવાળો હોય તે છતાં પગરખાં ન પેહેરે ને પગે બળે તો તે દરિદ્રીનો પણ દરિદ્રી કેહેવાય; કેમ કે દરિદ્રી તો નાણું ન હોવાથી ન પેહેરતો પણ ધનવાળો તો જાણી જોઈને નથી પેહેરતો. તેમજ જે જાણી જાણીને ન સમજે તે પણ કરતાં પણ વધારે પણ સમજવો.

સ્ત્રી છે તે ઉપરથી અમૃત સરખી લાગે છે પણ તે પરિણામે વિષ જેવી છે. સ્ત્રીનું મુખ જોઈને પુરૂષ રાજ થાય છે અને તેના સંયોગમાં અત્યંત સુખ માને છે, પરંતુ વિચાર કરતાં તેવી રીતે લાલચ લગાડી પોતાને પેટે

જન્મ લેવરાવે છે. માણસો લુગડાં-ઘરેણાં આદિ જે કાંઈ સ્ત્રીને કરે છે તે ભોગ ભોગવવારૂપ પોતાના સ્વાર્થને લીધે કરે છે. તે શિવાય બીજું કશું નથી. એમ ને એમ સ્ત્રીમાં ને સ્ત્રીમાં વૃત્તિ રહેવાથી મૃત્યુ થાય તો પણ તેને પેટેજ અવતાર આવે છે. કેમ કે ' મરણે યા મતિઃ સા ગતિઃ ' । [મરવા ટાણે જેવી મતિ થાય તેવી ગતિ થાય છે.] એ પ્રમાણુ પ્રસિદ્ધજ છે. સ્ત્રીનું ળંધન એવું મજબૂત છે કે એમ ચોરાશીનો ફેરો ફરવો પડે છે અને વિષાના કીડાની પેઠે વિષયમાં આસક્ત થઈ રહેવાય છે. આવી રીતે ઉપરથી તો રૂપાળી અને પ્રસન્ન કરે એવી સ્ત્રી લાગે છે પણ પરિણામે મહા દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી, જન્મ-મરણુ લેવરાવનારી અને હાડકાંચામડાં આદિ દુર્ગંધી પદાર્થની કોઠીરૂપ છે તથા ઉપરથી સારી સારી લાગે છે, એટલાજ-માટે તેને અમૃત જેવાં વિષની ઉપમા આપી છે.

પુત્ર આદિ સઘળાં સંબંધિયો પરિણામે વિચાર કરતાં શત્રુરૂપ છે તેમ છતાં તે મિત્ર જેવાં લાગે છે. સ્ત્રીને અને છોકરાંને જોઈ પુરુષનું મન બહુજ હરખાય છે. સ્ત્રી ને છોકરાંની આપદામાં ધર્મકર્મમાં ધ્યાન રહેતું નથી અને તેનું પાલન-પોષણુ કરવામાં અનેક અવળા-સવળા ઉપાયો કરવા પડે છે. પાળી-પોશી મોટાં કર્યા પછી પોતાનાં છોકરાંને પરણાવવાં પડે છે અને તેમાટે ત્રેવડ ન હોય તો મોટું કરજ કરી દુઃખ વેઠવું પડે છે. એટલું થયા પછી છોકરાં મોટાં થાય પણ મૂર્ખ રહે કે કહ્યું ન માને તો તેથી પણ મહાકષ્ટ થાય છે અને તેમાં વળી પોતાની પેઢેલાં

પરલોકમાં જાય તો રડાપીટ થાય. આમ ને આમ તેમાં આસક્તિ રહે છે, તેનાથી જે દુઃખ આવે તે સહન કરવું પડે છે ને મુવા પછી મહા નરકમાં પડવું પડે છે; કેમ કે જીવતાં સુધી એ ઉપાધિને લીધે કાંઈ સારું સાધન થતું નથી. આવી રીતે વહાલાં છોકરાં પણ છેવટ તે શત્રુના જેવું ફલ આપે છે. એવીજ રીતે બીજાં સગાં પણ સ્વાર્થથી ટોળે વળી રહ્યાં હોય તે વખતે વહાલાં લાગે છે, અથવા પોતાને ગરજ હોય ત્યાંસુધી વહાલાં લાગે છે, અથવા જીવતાં સુધી વહાલાં લાગે છે, પણ છેવટ તેઓના પાશમાં બંધાવાથી કાંઈ કલ્યાણનું સાધન નહિ થઈ શકવાથી બંધનનું કારણ થાય છે. અને એટલામાટે તે પણ દેખીતાં મિત્રજેવાં પણ ખરેખરાં શત્રુ છે. સગર રાજાને સાઠ હજાર પુત્રો હતા તો તેથી તે શું સુખ પામ્યા? ગાંધારીને સો પુત્ર હતા તો તેથી તે શું સુખ પામ્યા? સુખને બદલે ઉલટું દુઃખ થયું હતું. આટલા હેતુથી છોકરાં અને તે આદિ બીજાં સંબંધી સર્વ વહાલાં લાગે છે પણ તે પરિણામે સમજે નહિ તેને શત્રુરૂપ છે એમ કહ્યું છે.

વિદ્યુચ્ચલં કિં ધનયૌવનાયુ-

દાનં પરં કિં ચ સુખદલ્ભનં ।

કંઠં ગતૈરપ્યસુભિર્ન કાર્યં

કિં વા વિધેયં મલિનં શિવાચા ॥ ૩૦ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—વીજળીના જેવું ચંચલ શું શું છે ?

ગુરુ—ધન, યૌવન, અને આયુષ્ય.

શિષ્ય—ઉત્તમ દાન કયું કેહેવાય ?

ગુરુ—સુપાત્રને આપ્યું હોય તે.

શિષ્ય—કંઠે પ્રાણ જાય તોપણ શું ન કરવું ?

ગુરુ—પાપકર્મ ન કરવું.

શિષ્ય—કંઠે પ્રાણ જાય ત્યાંસુધો પણ શું કરવું ?

ગુરુ—શિવાર્ચન કરવું.

ટીકા.

વીજળી જેમ ઉત્પન્ન થઇને ક્ષણવારમાં નાશ થઈ જાય છે તેમ ધન યૌવન અને આયુષ્ય પણ ક્ષણવારમાં નાશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ વીજળી જેવી ચપલ છે તેવાં તે ચપલ [અસ્થિર] છે. આવિષે આપણે ઘણું સાંભળ્યું છે અને જોયું છે. જેઓને ઘેર વારંવાર માગણ લોકોની ભીડ થતી, જેઓ સોનાના પલંગોમાં પોઢતા, જેઓને ઘેર ઘોડા-હાથી ઝુલતા, અને જેઓને ઘેર અનેક નોકરલોકો પેટ ભરતા એવા સમર્થ મહારાજાઓની લક્ષ્મી વીજળીની પેઠે નાશ થઈ ગઈ છે. જેઓ નિરંતર દૂધ ચોખા ને સાકર જમતા, જેઓ અતિ ખલવાળા કેહેવાતા અને જેઓની સામે કોઈ પણ ટકી શકતું નહિ એવા જીવાનોની જીવાની વીજળીની પેઠે નાશ થઈ ગઈ છે. તેમજ જેઓ નિરંતર અમર રહેશું એમ જાણતા, જેઓ ખીનઓને

પોતાના બુદ્ધિબલથી ડરાવતા અને જેઓ દેવતાઓને પણ ન ગણકારતા એવાઓનું ઉપયોગી આયુષ્ય વીજળીની પેઠે નાશ થઈ ગયું છે. આમ ત્રણે પદાર્થ બહુ ચંચલ છે.

આજ જેઓએ પૃથ્વીપર પગ પણ મૂકેલો નહિ તે અણવાણે પગે રખડે છે; જેઓને મોઢે મૂછો નહોતી આવી અને જેઓ વડિયા સાથે વઢવાને સળવળ્યા કરતા તેઓને અંગમાં ખળખળી ગયેલા બેઠાંએ છીએ; અને જેઓને હજારો લાખો માણસ ચાકરી કરનારા હતા, જેઓને જગતના લોકો બહુ ઇચ્છતા હતા અને જેઓએ જન્મીને કશું દુઃખ ભોગવ્યું નહોતું તેવાઓને પરલોકમાં જતા ભેગા છે. આવી રીતે આ ત્રણ વસ્તુ ચંચલ છે; પરંતુ જેને ઈશ્વરકૃપાથી મળે તેમણે પોતાનું કલ્યાણ થાય તેવું સાધન કરી લેવું તથા બનતા સુધી પરોપકાર કરી લેવો. એમ ન થયું તો ધન, યૌવન અને આયુષ્ય કાંઈ કામનાં નથી. એ અતિ ચંચલ છે એટલા માટેજ ‘જ્યાંથી જાગ્યા ત્યાંથી સવાર’ એમ સમજી તે મળેલા પદાર્થોનો તરત ઉપયોગ કરવો; કેમ કે જેમ વજળી હાથમાં નથી રહેતી તેમ તે પણ આવ્યા પછી હાથમાં રહેતાં નથી, અથવા વીજળીની પેઠે ન જણાય તેમ જવાનાંજ છે. વળી ક્યારે જશે તે પણ જાણી શકાતું નથી માટે જેમ બને તેમ તેનાવડે કલ્યાણનું સાધન કરી લેવું. પોતાના કલ્યાણનું સાધન થયા પછી ગમે તેવા તે ચંચલ છે અને નાશ થનારા છે તો પણ તેની સફલતા થઈ ચૂકી છે એમ સમજવું. વીજળીના અજવાળાથી જેમ આપણે જોવાનું હોય

છે તે બેઠ લઈએ છિએ પણ તેના ગયાનો શોક કરતા નથી તેમ ધન, યૌવન અને આયુષ્યની સત્તામાં જે સુકર્મ થાય તે તુરત કરી લેવું અને સ્વાભાવિક જનારા તે પદાર્થમાટે શોચના કરી રહવું નહિ. સમજી અને અણુ-સમજીનાં બન્નેનાં તે જાય છે, પણ સમજીનાં સફલ જાય અને અણુસમજીનાં નિષ્ફલ જાય છે એટલોજ ફેર છે.

સુપાત્રને જે દાન આપ્યું હોય તે ઉત્તમ કેહેવાય છે. કુપાત્રને ઉત્તમ દાન આપ્યું હોય તો પણ તેથી વિપરીત ફલ થાય છે અને સુપાત્રને થોડું દાન આપ્યું હોય તો પણ તેથી સારું ફલ થાય છે તથા થોડું આપતાં આજું થઈ પડે છે. જે સદ્ગુણી, સદાચારી અને જેને તત્ત્વનું જ્ઞાન હોય તે સુપાત્ર કેહેવાય છે. તેવાઓને દાન આપવું તે શ્રેષ્ઠ છે. શિવગીતામાં કહ્યું છે કે:-

જ્ઞાનિભ્યો દીયતે કિંચિત્ તત્કોટિગુણિતં ભવેત્ ।

જ્ઞાનીને થોડું આપ્યું હોય તોપણ તે ઘણું થઈ પડે છે.

સત્પાત્રે દાન આપ્યું હોય તો તે થોડામાંથી ઘણું થાય છે ને તે સારું ફલ આપે છે અને કુપાત્રે દાન આપ્યું હોય તો ઉલટો નાશ કરે છે. માટે પાત્રનો વિચાર કરીને દાન આપવું. અહીં એક આખ્યાયિકા છે:-

એક કોઈ વાણિયો, પરદેશ વેપાર કરવા જવાને વાણે ચઢતો હતો ત્યાં કોઈ એક ફકીર અને એક કોઈ બ્રાહ્મણ બેઘજણે આવીને તેની પાસે ચાચના કરી. વાણિયે તો પોતાના ખીસામાંથી કાઢીને બેઘને એકેકે પૈસો આપી દીધો અને પોતે પોતાને માર્ગે ચાલતો થયો. ફકીરને જે

પૈસો મળ્યો તેમાંથી તેણે અરધા પૈસાનો લોઢાનો આંકડો લીધો, પા પૈસાની દોરી લીધી અને પા પૈસાનો લોટ લીધો. એ ત્રણ વાનાં ભેળાં કરીને તેણે હબરો માછલાં મારી નાખ્યાં. બ્રાહ્મણને જે પૈસો મળ્યો હતો તેમાંથી તેણે અર્ધા પૈસાનો પ્રસાદ લીધો અને અરધા પૈસાનાં ફૂલ, કેસર, ચંદન, આદિ પદાર્થો લીધા. એ સાધનો ભેળા કરીને તેણે શુદ્ધ લાવથી શંકરની પૂજા કરી. ફકીરે માછલાં મારી નાંખ્યાં તેથી સમુદ્રનો મોટો મધરમચ્છ ‘મારા કુલનો વાણિયે ઘાણુ કઢાવ્યો’ એમ વિચારી તેનું વાણુ બોળી દેવાને નીચે પેઠો. આ વાત શંકરે જાણી તેથી ‘એણે પૈસો આપ્યો તેથી બ્રાહ્મણે મારી પૂજા કરી’ એમ વિચારી પોતાના સાઠ હબર ગણુ મોકલી મધરમચ્છ વાણુ બોળી દેતો હતો ત્યાંથી અધર ઉપડાવી કાંઠે પોચાડી દીધું.

આ ઉપરથી આપણે સાર સમજવાનો એટલો છે કે સુપાત્રને દાન આપ્યાથી સારું ફલ થાય છે ને કુપાત્રને આપ્યાથી નઠારું ફલ થાય છે. માટે સુપાત્ર-કુપાત્રનો વિચાર કરીને દાન આપવું. કોઈને શંકા થાય કે, ધર્મનું કામ કરતાં અનર્થ થાય તો તેનું શું કારણ હશે? તો તેનું સમાધાન એ કે વિચાર્યા વગર કરે તો તે અવિચાર તેનું કારણ છે. શિવગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-

ब्राह्मं मुहूर्तमारभ्यामध्याह्नं प्रजपेन्मनुम् ।

अत उर्ध्वं कृते जाप्ये विनाशो भवति ध्रुवम् ॥

જે ઘડી રાત હોય ત્યાંથી માંડીને મધ્યાહ્ન કાલ સુધી મંત્રનો જપ કરવો. અને તેથી ઉપર જો મંત્રનો જપ કરે તો નક્કી નાશ થાય છે.

જે કાંઈ કામ કરવું તેમાં વિચાર હોય છે. જેમ નૈમિત્તિક કર્મમાં સમયને! વિચાર છે તેમ દાન દેવામાં પાત્ર સારું નરતું જોવાનો વિચાર છે. તે જોયા વગર કૃપાત્રને અપાય તો તેથી ઉલટી લાભને બદલે હાનિ થાય. અચુક્ત પત્યામૃત જમવામાં આવ્યું હોય તો વમન થાય છે તેમ કૃપાત્રે દાન આપ્યું હોય તો વિપરીત પરિણામ થાય છે. આવી રીત દાનની છે. દાન કાંઈ એક લક્ષ્મીનું નથી પણ બીજાં અનેક દાન છે. અન્નદાન, વિદ્યાદાન, ભૂદાન, ગૃહદાન, કન્યાદાન, વસ્ત્રદાન, પાત્રદાન, ક્ષેત્રદાન અને પુસ્તકદાન. એમ ઘણાં દાન જગતમાં અપાય છે, તે સઘળાં તેવાં તેવાં પાત્ર જોઈને આપ્યાં હોય તોજ કલ્યાણ કરે છે. અન્નદાન આપવું હોય તો તેને તેનો લેનારો શું ઉદમ કરીને પચાવશે તે વિચારવું જોઈએ; કેમકે અન્ન ખાઈને કાંઈ પાપ કર્મનો ઉદ્યોગ કરી અન્ન પચાવે તો તેનું પાપ દાન આપનારને લાગે છે. કોઈને ઘરનું દાન આપવું હોય તો એમ વિચારવું જોઈએ કે એ ઘરમાં તે કેવું કામ કરશે; કેમ કે જો તે ઘરમાં પાપનું કામ થાય તો તેનો દોષ આપનારને લાગે છે. કોઈને કન્યાદાન આપવું હોય તો વિચારવું જોઈએ કે કુલ જાતિ સ્વભાવ અને વિદ્યા કેવાં છે? કેમ કે તે ન વિચારે તો તેના ઘરમાં કન્યા જઈને દુઃખી થાય તો તેનું પાપ કન્યાદાન આપનારને લાગે છે, તેમજ દ્રવ્યના દાનમાં પણ હજાર ગણો વિચાર કરીને પાત્ર જોઈને આપવું જોઈએ; કેમ કે દ્રવ્ય છે તે અનર્થનું મૂલ છે માટે આપેલા દ્રવ્યથી જો કાંઈ અનર્થ થાય તો તેનો દોષ આપનારને લાગે છે.

કોઈને એમ શંકા થાય કે બીજાં દાન કદી પાત્ર જોઈને આપવાં તે ઠીક પણ કોઈ ભૂખ્યો આવીને ઉભો રહે તેને અન્ન આપવું એમાં શું વિચારવાનું છે ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે તેમાં પણ વિચારવાનું છે; કેમ કે કોઈ મચ્છી-માર ભૂખ્યો તરફડતો હોય તેને હયા લાવી અન્ન આપિયે તો તે તૃપ્ત થઈને માછલાં મારવા જાય તેથી શું પુણ્ય થાય ? કોઈ પારાધી ભૂખ્યો પડ્યો હોય તેને અન્ન આપિયે તો તે ખાઈને શક્તિ આવે કે તરત પક્ષીઓ મારવા જાય તેથી શું પુણ્ય થાય ? એવાં ઘણાં ઉદાહરણો છે. પણ તેથી સમજવાનું એ છે કે અન્નદાન પણ પાત્ર જોઈને આપવું જોઈએ. કદી કોઈને એમ શંકા થાય કે ઘેર આવે તે અતિથિ કેહેવાય ત્યારે અતિથિને અન્ન આપ્યા વિના જવા દેવો તેનો દોષ ન લાગે ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે જો ગૃહસ્થ વિવેકી હોય તો કમલના પાનને જેમ પાણી ન લાગે તેમ તેને દોષ લાગતો નથી. જે અવિવેકી છે તેને દોષ લાગે છે. કેમ કે વિવેકી હોય તો કદી કોઈ આંગણે આવી ઉભો રહે ને પાત્ર ન હોય તો તેને એવી રીતે સમજાવે અને એટલું અન્ન આપે કે તે મરી જતો હોય તો મરે નહિ અને ઉઠીને હિંસા કરવા પણ જઈ શકે નહિ. વધારે બોલવાની જરૂર નથી, કેમ કે વખત અને કાલને જોઈ તથા પાત્રને જોઈ તે વખતે યોગ્ય હોય તેમ કરવાનું છે. જે વિચારવાનું હોય છે તે સમગ્રું વિચારીનેજ આપે છે અને તેથી તે અતુલ ફલ પામે છે. જેઓને ફલની ઇચ્છા નથી તેવાઓએ પણ વિચાર્યાવિના દાન આપવું ઘટિત નથી.

કંઠે પ્રાણુ આવ્યા હોય તો પણ પાપ થતું હોય તેવું કામ ન કરવું જોઈએ, પરંતુ ઉલટી શિવાર્ચના કરવી જોઈએ. ગમે તેવી અપવિત્ર દશામાં શિવાર્ચના કરી હોય તે અતિ કલ્યાણકારક છે. સઘળા પ્રાણીમાત્રમાં ઇશ્વર એક છે એમ જાણી સમભાવ રાખવો અને એ ઇશ્વર મારામાં છે એમ જાણી તેની સાથે એકતા કરી તેમાં લીન થઈ જવું તે શિવાર્ચના કેહેવાય. એ વિષે કહ્યું છે કે:—

સંવીતો યેન કેનાપિ યેન કેનચિદાશિતઃ ।

શ્યાનો યત્રકુત્રાપિ મુચ્યતે સર્વદાત્મદક્ ॥

ગમે તેનાથી વસ્ત્રથી ઢંકાયેલો હોય, કોઈએ ગમે તે સાંઝે માઠું ખવરાવેલો હોય, અને ગમે તે ઠેકાણે સૂતો હોય એવો સર્વાત્મદૃષ્ટિવાળો થયો હોય તે સંસારથી છુટી જાય છે.

સમજવાનું માત્ર એટલું છે કે બીજાં કાંઈ ધર્માચરણ ન થઈ શકે એવી અશક્ત સ્થિતિમાં શરીર હોય અને મરવાની તૈયારી હોય તો પણ જેને ઇશ્વરમાં એકનિષ્ઠા બંધાણી હોય ને જેણે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખ્યું હોય તેને નહારી ગતિ થતી નથી. આ વખતે કર્તવ્ય પણ એજ છે. તે શિવાય સંસાર તરફ નજર કરી જે કરવું તે બંધન આપનાર છે. કદી પ્રાણ્તાંત સ્થિતિ ન હોય ને સ્વસ્થ શરીર હોય તો પણ સદાચરણમાં ચાલી વર્ણાશ્રમના ધર્મપ્રમાણે વર્તી ઇશ્વરમાં નિષ્ઠા રાખી પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખી મનુષ્ય-જન્મ સફળ કરવો.

કિં કર્મ યત્પ્રીતિકરં મુરારેઃ
 વ્રાસ્થા ન કાર્યા સતતં ભવાન્ધૌ ।
 અહર્નિશં કિં પરિચિંતનીયમ્
 સંસારમિથ્યાત્વશિવાત્મતત્ત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ.

શિષ્ય—કર્મ શું કેહેવાય ?

ગુરુ—મુરારિ ભગવાનને જે પ્રીતિ ઉપજાવે તે.

શિષ્ય—નિરંતર આસ્થા ક્યાં ન કરવો ?

ગુરુ—સંસારરૂપો, સમુદ્રમાં.

શિષ્ય—નિરંતર શું ચિંતવ્યા કરવું ?

ગુરુ—સંસારનું મિથ્યાપણું અને શિવરૂપ આત્મતત્ત્વ.

ટીકા.

જે કર્મથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય તેજ્ઞ ખરૂં કર્મ
 કેહેવાય. ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવા શિવાયનાં બીજાં જે જે
 કર્મ છે તે કર્મ કેહેવાય નહિ. માટે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય
 તેવું કર્મ કરવું. જે જે ^૧કામ્ય કર્મ છે તે તે કરવાથી
 પરમેશ્વર પ્રસન્ન થતા નથી; પરંતુ ^૨અકામ્ય કર્મો કરવાથી
 પ્રસન્ન થાય છે. કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર કોઈ ફકીર આવી માથું
 ફેાડીને પૈસો લે તે પૈસો ગૃહસ્થ રાજી થઇને નહિ પશ્ચ

૧ ફલની ઇચ્છાથી કરવામાં આવે તે.

૨ ફલની ઇચ્છાવિના કરવામાં આવે તે.

રીસ કરીને આપે છે તેમ કામ્ય કર્મનું ફલ પણ પરમેશ્વર કોપ કરીને આપે છે. એવા કામી પુરુષો ફલ મળવાથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થયા એમ માની એસે છે પણ પોતે ઉત્તમ ગતિથી હીન થયા અને જન્મ-મરણના તથા સુખદુઃખ આદિ દ્વંદ્વ ધર્મના અધિકારી થયા તે સમજતા નથી. સંસારમાં બંધન થાય તે ઇશ્વરનો કોપ અને તેમાં બંધન ન થાય તે ઇશ્વરની કૃપા. જેઓ અકામ્ય કર્મ કરે છે તેની ઉપર ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે. કેમ કે અકામ્ય કર્મ કરનારા મુક્તિને પણ માગવાની ઇચ્છા કરતા નથી. માટે પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મપ્રમાણે અનન્યભક્તિ કર્યા કરવી. તેથી ઇશ્વર એનીમેળે ઉત્તમ ગતિ આપે છે. શ્રીભગવદ્-ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

અનન્યાશ્ચિત્યંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

જે પુરુષો બીજા કોઈને નહિ ઉપાસતાં મારું ચિંતવન કરતાં મને ભજે છે તે ભજનારા પુરુષોના યોગ ક્ષેમને હું વહું છું.

એક મન અને એક નેષ્ટાથી પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાથી પરમ પદ મળે છે. એવાઓને પછી કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી. જ્યાંસુધી આવી રીતે કરવામાં નથી આવતું ત્યાંસુધી કાંઈ પણ કર્યું નથી અને ઇશ્વર પણ પ્રસન્ન થવાના નથી. પરમાત્મારૂપ આ બધું છે, તેવિના બીજું કશું

૧ વ્યવહારમાં પણ એમ સમજવાનું છે કે એક ઇશ્વર ઉપર આધાર હોય તો તેને કાંઈ મુંઝવણ રહેતી નથી.

નથી, એમ જણાય એનું નામ અનન્યભાવ કેહેવાય. એ ભાવથી ઇશ્વરમાં ચિત્ત જોડી રાખવું એ ઉત્તમ કર્મ છે. બાકી બધાં કર્મ તેનાથી હલકાં છે.

સંસારમાં નિરંતર આસ્થા ન રાખવી. સ્ત્રી, પુત્ર, સગાં, સંબંધી, દ્રવ્ય, ઘરખાર આદિને સત્ય માની તેમાં મમતા બાંધીને તેમાં આસક્ત થઈ અને એનુંજ રાત-દિવસ સ્મરણ-ચિંતન કર્યા કરવું તે સંસારમાં આસ્થા કેહેવાય. એ આસ્થા મરવા વખતે નઠારી ગતિ કરાવે છે, કેમ કે નિરંતરના અભ્યાસને લીધે ઇશ્વરનું સ્મરણ-ભજન નહિ થતાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાંજ ધ્યાન રહે છે અને જો એમનેએમ પ્રાણ નીકળી જાય છે તેથી જ્યાં વૃત્તિ હોય ત્યાં વળી જન્મ લેવો પડે છે. શ્રીભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે:—

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥

મરણસમયે જે જે પદાર્થ સંભારતાં માનસ શરીરને તજે છે તે તે પદાર્થને તે પામે છે. કેમ કે તે પદાર્થનાં સદા ચિંતનવડે તેના અંતઃકરણમાં વાસના લાગી ગયેલી હોય છે.

એક રાજા હતો તેની ભૂંડ ઉપર આસ્થા બેઠી હતી તેથી દેહ છૂટ્યા પછી, તેને ભૂંડનો અવતાર આવ્યો હતો. રામકથાના ઉત્તર કાંડમાં આ વાત વિસ્તારથી લખી છે. પણ આપણે ટુંકામાં એજ સમજવાનું છે કે સ્ત્રી પુત્ર અને ધન આદિને સત્ય જાણી તેમાં મમતા બાંધવી નહિ; પરંતુ ઇશ્વર જે એક અનાદિ સર્વવ્યાપક સત્ય છે તેમાં આસ્થા

રાખવી; જેથી જન્મ-મરણનાં દુઃખો થાય નહિ. જેમ સંસારમાં આસ્થા ન કરવી તેમ તેનાં કાર્યોમાં પણ આસ્થા કરવી નહિ. પ્રપંચથી વ્યવહાર કરવો તે સંસારનું કાર્ય કેહેવાય. એ પ્રપંચને પણ સરખાં પ્રાણી પણ જાણે છે ત્યારે મનુષ્યો કેમ ન જાણે ? હરેકું ઢોર હોય ને કોઈનાં ઘરમાં પેશીને કાંઈ ખાતું હોય તો માણસના પગનો ધબકારો સાંભળી તરત છાનું માનું લાગવા માંડે છે. જો હું પારકું ખાઉં છું એમ ન જાણતું હોય તો શું કરવા નાશી જાય ? કોઈ ઉઘાડા ઘરમાં કુતરું પેશી જઈ કાંઈ અન્ન ખાઈ જતું હોય તો તે કોઈ માણસનો સંચાર સાંભળે કે તરત નાશી જાય છે. તો તે પણ હું અન્યાયથી પારકું ખાઉં છું એમ ન જાણતું હોય તો શાને નાશી જાય ? આમ પણ સરખાં પણ અન્યાયને સમજે છે ત્યારે માણસ કેમ ન સમજે ? માટે સહુએ વિચારીને પોતાનું અન્યાયનું આચરણ હોય તે અસત્ય સમજી છોડી દેવું જોઈએ. અધર્મ ગયો એટલે પ્રપંચનો એનીમેળે નાશથઈ જાય છે.

આ સંસારમાં જે નામરૂપ દેખાય છે તે સઘળું મિથ્યા છે અને શિવરૂપ આત્મતત્ત્વ સત્ય છે એવી રીતે નિરંતર ચિંતવ્યા કરવું. સંસારનું સ્વરૂપ આગળ વર્ણવાઈ ગયું છે એટલે અહીં વિસ્તાર નથી કર્યો. સ્ત્રી-પુત્રાદિક પદાર્થો, જેનેવિષે મમતા બંધાય છે તે અને જે જન્મ-મરણના સાધનરૂપ થાય છે તેમાં મિથ્યાબુદ્ધિ રાખવી, અને નિર્વિકાર ચૈતન્યના અંશરૂપ માંડે સ્વરૂપ છે એમ સમજવું. સમજીને સદૈવ પરબ્રહ્મમાં પરાયણ રહેવું. એવી રીતે સ્થિતિ થવાથી

ઉત્તમ ગતિ મળે છે. જ્યાંસુધી સંસારમાં મિથ્યાપણું સમ-
જાયું નથી અને જ્યાંસુધી આત્મતત્ત્વ ઓળખાયું નથી
ત્યાંસુધી ચોરાશી લાખનો ફેરો કર્યા કરવો પડે છે. માટે
પૂર્વપુણ્યથી મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તો તેને સફલ કરવા
સંસારનું મિથ્યાપણું ચિંતવ્યા કરી આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન
કર્યા કરવું. જેથી આ લોક અને પરલોક એ બેય સુધરે છે.

કંઠં ગતા વા શ્રવણં ગતા વા

પ્રશ્નોત્તરાખ્યા મળિરત્નમાલા ॥

તનોતુ મોદં વિદુષાં પ્રયત્નાત્

રમેશગૌરીશપદૌ સુસેવ્યૌ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ

ગળામાં કે કાનમાં ગયેલી આ પ્રશ્નોત્તર ૩૫ મળિ-
રત્નમાળા, પ્રયત્નથી સેવા કરવા યોગ્ય હરિહરના ચરણાર-
વિંદ જેમ વિદ્વાનોને^૧ આનંદ આપે તેમ આનંદ આપો.

इति परमेश्वर भक्तिपरायण तुलसीदासानुकृता

મળિરત્નમાલા સમાપ્તા.

૧ વિદ્વાનો એટલે વ્યાકરણ આદિનો વાદ કરનારા નહિ; પરંતુ
સત્યા સત્યના વિચારવાળા.

શ્રી વેદધર્મસભા કાર્યાલયમાંથી મળતાં પુસ્તકોનું

પ્રાર્થસ લીસ્ટ

સ્થાપના સંવત ૧૯૨૮.

વેદધર્મનું જ્ઞાન આર્યબંધુઓમાં ફેલાવવા,

વેદધર્મપર વધતી જતી અનાસ્થાનો નાશ કરવા,

વેદમાં કહેલા સનાતન ધર્મમાં આર્યબંધુઓને અનુરાગી કરવા,

દેશકાલાનુસાર યોગ્ય વિચારપૂર્વક યોગ્ય સાધનો યોજવા,

આ હેતુઓ પાર પાડવા માટે અમારાં પુસ્તકો વાંચી, વિચારી, મનન કરે, એજ અભ્યર્થના.

લી૦ વ્યવસ્થાપક,

વે દ ધ મ સ ભા,

૩૭-૩૬, ફારબસ સ્ટ્રીટ, કિતી બીલ્ડીંગ,

મુંબઈ.

શ્રી રામબાવા કૃત

પંચીકરણ

પંડીતજી જયકૃષ્ણ જીવનરામજી કૃત

ટીકા સાથે

આ અતિ બોધદાયક શાસ્ત્રીય વેદાંત ગ્રંથની ૧૭ આવૃત્તિઓ
આજ સુધીમાં થઈ છે.

તેની મરાઠી ભાષાન્તરની પાંચ આવૃત્તિઓ તથા હિન્દીની
બે આવૃત્તિઓ થઈ છે. અને તેની સેકડો પ્રતો દર વર્ષે
ખપે છે.

એ વાંચવાથી વેદાંત શાસ્ત્રનું અધ્યયન બહુ સારું થાય છે.

પંચીકરણ ગુજરાતી ટીકા સાથે કી. રૂ. ૧-૮-૦

„ મરાઠી ટીકા સાથે કી. રૂ. ૨-૦-૦

„ હિન્દી ટીકા સાથે કી. રૂ. ૨-૦-૦

મણિરત્નમાળા

નવી પાંચમી આવૃત્તિ.

ગુજરાતી ભાષામાં સરળ તથા વિસ્તારથી ટીકા સાથે.

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી ટીકા વિસ્તારથી છે; તેથી મુમુક્ષુઓને ઉપયોગી છે. વળી સુંદર તથા નક્કસીદાર પુંઠાથી બાંધવામાં આવેલ છે, તેજ દેખાડી આપે છે કે આ પુસ્તક બહુ જ ઉપયોગી છે.

અદ્વૈતામૃત

વેદાન્ત વિચાર દર્શક નવલિકા, પ્રાચીન પંડિત જગ-
ન્નાથના લખેલા મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી, આવૃત્તિ

ત્રીજી, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

સરસ્વતીચન્દ્રનું અવલોકન

સાક્ષર ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી કૃત સરસ્વતીચન્દ્રના

પ્રથમ ભાગનું વિસ્તૃત અવલોકન.

આવૃત્તિ ત્રીજી મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

વેદાન્ત દર્શન

તથા

બીજા વેદાંત સંબંધી વિષયો.

રચનાર રા. રા. વિશ્વનાથ પી. વૈદ્ય,

બી. એ, એમ. આર. એ, એસ.

આ ગ્રંથમાં શાંકર વેદાંત સંબંધી બહુ ઉત્તમ વિચારો
બહુ સરલ રીતે સમજાવેલા છે. તથા એક મહાપુરૂષનાં ચરિત
સંબંધી વિચાર છે. નથી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે. કી. રૂ. ૧-૦-૦

શ્રી માતર્વજ્ઞાચાર્ય પ્રણીતઃ

ન્યાયસારઃ

An ancient work on Logic by an eminent Scholar of the ninth century A. D.

Edited with copious notes in English by

Vishvanath P. Vaidya.

B. A. M. R. A. S. Bar-at-law.

Price Rs. 2-4-0

સુશ્રુત સંહિતા

સ્વ. રા. રા. વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ તથા

ડા. પોપટભાઈ પ્રભુરામની દેખરેખ નીચે

કરાવેલાં ભાવાંતર સાથે.

વૈદ્યક વિદ્યાના આ અતિ ઉત્તમ ગ્રન્થને શોધીને, સાથે

ગુજરાતી ભાષાન્તર આપી બહાર પાડ્યો છે.

વૈદ્યવિદ્યાનું અધ્યયન કરનાર તેમજ ધંધો

કરનારને આ ગ્રન્થ બહુ

ઉપયોગી છે.

મૂળ કૌંમલ રૂ. ૮

થોડા જ ગ્રન્થો બાકી છે.

દેવી ભાગવત

આ અપૂર્વ પુરાણ ગ્રન્થને પુસ્તકના આકારમાં, ટીકા સ્થાને ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે, ઉંચા કાગળ તથા ઉત્તમ ટાઇપથી છાપેલો છે.

કીંમત રૂ.

યોગ વાસિષ્ઠ

આ ગ્રન્થ છપાવવાના હિસાબને માટે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, ને આપેલ છે.

શ્રી મચ્છંકરાચાર્ય કૃત

ચર્પટ પંજરિકા

ગુજરાતી ભાષામાં સરળ તથા વિસ્તારવાળી ટીકા સાથે.
નવી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે.

ઈશાવાસ્યોપનિષત્

સને ૧૯૨૮ માં ઑક્સફોર્ડ ખાતે ભરાયેલાં, પૌરવાત્ય પરિપક્વના ૧૭ મા આધવેશન પ્રસંગે વાંચેલો નિબંધ. અંગ્રેજીમાં,
મૂલ્ય ૦—૨—૦

વિશ્રાન્તિ

વાઇકાઉન્ટ ટ્રે ઑફ ફેલોડને હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં આપેલા વ્યાખ્યાનનું ભાષાન્તર છે. ભાષા અને શૈલી બહુાંજ સુંદર છે. આ ગ્રન્થ સાથે પ્રસંગદર્શક ચિત્રો પણ આપ્યાં છે. લેખક: રા. લક્ષ્મીનારાયણ વિશ્વનાથ વૈદ્ય. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

સંક્યા

યજુર્વેદ પ્રાક્ષણે કરવાની સંખ્યા બહુ શોધ કરી તૈયાર કરેલી પ્રાક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મફત આપવામાં આવશે. અન્યને માટે મૂલ્ય ૦-૦-૬.

વૈશ્વદેવ વિગેરે નિત્ય કર્મનું પુસ્તક મૂલ્ય ૦-૨-૦

પ્હારગામના ઓર્ડર ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે. પુસ્તકની કિંમત ઉપરાંત ટપાલ ખર્ચ જે લાગશે તે જુદું લેવામાં આવશે.

શ્રી મચ્છકરાચાર્ય કૃત

(ચર્યપંચરિકા છપાય છે.)

વેપારીઓને પૂરતું કમીશન આપવામાં આવશે.

લખો યા મળો;

મેનેજર

વેદધર્મસભા,

૩૭-૩૯, ફારબસ સ્ટ્રીટ, કિર્તી, ખીલડીંગ, મુંબઈ.

